

Het kantoorinterieur volgens architect Léon Stynen

Architect, interieurarchitect en pleitbezorger van de industriële vormgeving.

Promotor: *Prof. Fredie Floré*

Co-promotor: *Prof. Dominique Bauer*

Begeleider: *Nico Deswaef*

Anoek BECKERS

Masterproef ingediend tot het behalen van de graad
van Master of Science in de Architectuur:
Master in de Interieurarchitectuur

Academiejaar 2018-2019

© Copyright KU Leuven

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van zowel de promotor(en) als de auteur(s) is overnemen, kopiëren, gebruiken of realiseren van deze uitgave of gedeelten ervan verboden. Voor aanvragen i.v.m. het overnemen en/of gebruik en/of realisatie van gedeelten uit deze publicatie, kan u zich richten tot KU Leuven Campus Geel, Kleinhoefstraat 4, B-2440 Geel, +32 14 72 13 00 of via e-mail iiw.geel@kuleuven.be.

Voorafgaande schriftelijke toestemming van de promotor(en) is eveneens vereist voor het aanwenden van de in deze masterproef beschreven (originele) methoden, producten, schakelingen en programma's voor industrieel of commercieel nut en voor de inzending van deze publicatie ter deelname aan wetenschappelijke prijzen of wedstrijden.

DANKWOORD

Na acht intensieve maanden van lezen, onderzoeken en schrijven, is het zover. Met het schrijven van dit dankwoord vervulde ik mijn thesis. Het was een periode van vallen en opstaan, onderzoeken en heronderzoeken, schrijven en herschrijven, tekenen en hertekenen. Ik heb de afgelopen maanden veel bijgeleerd, uiteraard over mijn onderzoeksvraag, maar ook op persoonlijk vlak. Het schrijven van deze thesis heeft me niet onberoerd gelaten. Ik wil daarom graag even stil staan bij iedereen die mij de voorbije maanden door dik en dun hebben gesteund.

Mijn eerste dankwoord gaat uit naar mijn promotoren prof. Fredie Floré en prof. Dominique Bauer. Door de symbiose van hun beide onderzoeksdomeinen kreeg ik de mogelijkheid om deze masterproef te schrijven. De verregaande inzichten stuurden me meteen in de juiste richting. Ook de inspanningen om me steeds met raad en daad bij te staan ben ik heel dankbaar. Daarnaast wil ik graag mijn begeleider Nico Deswaef bedanken voor de hele fijne begeleiding. Hij heeft me telkens weer in de goede richting gestuurd, zodat ik mijn thesis succesvol heb kunnen afronden. Ook hij stond steeds voor me klaar als ik een vraag had of door de bomen het bos niet meer zag.

In het bijzondere gaat mijn oprechte dank uit naar Dirk Laureys, collectiebeheerder bij het Architectuurarchief Vlaanderen in Antwerpen, maar ook alle andere collectiemedewerkers. Verder wil ik de medewerkers van het Rijksarchief in Kortrijk en het FelixArchief in Antwerpen bedanken, evenals Mevrouw Anne Van Loo. Ik wil hen allemaal bedanken voor hun tijd en geduld en de onmisbare informatie die zij me bezorgden. Zonder hen had een groot deel van mijn onderzoek niet tot stand kunnen komen.

Verder wil ik ook nog mijn dank uiten aan de medewerkers van de universiteitsbibliotheken van de UGent en de K.U. Leuven. Maar ook alle andere mensen die ik heb mogen ontmoeten tijdens mijn onderzoek. De huidige en vorige gebruikers van de kantoorgebouwen die ik bezocht, wil ik graag bedanken voor de vele interessante informatie die ze me gaven en de leuke anekdotes. Mijn ouders wil ik graag bedanken voor de wijze raad en luisterend oor én de vele tijd die ze spendeerden in het nalezen van deze masterproef. Ze stonden keer op keer weer voor me klaar. Ook mijn vrienden wil ik bedanken voor hun continue steun en de vele *peptalks*.

Graag wil ik eindigen met Léon Stynen, voor mij een compleet onbekende architect voor ik aan mijn onderzoek begon. Maar door het initiatief van het *Vlaamse Architectuurinstituut #Stynen2018*, kreeg iedereen de kans om Léon Stynen en zijn oeuvre te leren kennen. Mijn nieuwsgierigheid naar deze persoon werd getriggerd, maar dit initiatief riep enkel maar meer en meer vragen op. Laat deze onwetendheid nu ook net hetgeen zijn waarom ik koos om mijn thesis in de Master Interieurarchitectuur over deze architect te schrijven. Het gaf mij de ideale gelegenheid en omstandigheden om zo veel mogelijk van hem te leren kennen op een korte periode. Daarnaast kan ik nu ook mijn steentje bijdragen aan het onderzoek naar het oeuvre van Léon Stynen. Zo kan ik op deze manier alle geïnteresseerden na mij iets leren over deze boeiende persoon.

Dank je wel Léon Stynen om zo'n boeiend figuur te zijn, ik heb enorm genoten van het onderzoek.

Anoek Beckers

Gent, 5 juni 2019.

HET KANTOORINTERIEUR VOLGENS ARCHITECT LÉON STYNEN:

ARCHITECT, INTERIEURARCHITECT EN PLEITBEZORGER VAN DE INDUSTRIËLE VORMGEVING.

Anoek Beckers

Supervisors: prof. Fredie Floré, prof. Dominique Bauer, Nico Deswaef

SAMENVATTING

Na de Tweede Wereldoorlog vond er in België een snel economisch herstel plaats. Overal in het land werden de steden klaargestoomd voor de moderne tijd en de nieuwe diensteneconomie. Er vonden grote infrastructuurwerken plaats over heel België, dus ook in Antwerpen zoals de uitbreiding van de Antwerpse haven en de aanleg van de Antwerpse Ring. Eén van de onmiskenbare symbolen van deze economische, stedenbouwkundige en maatschappelijke transitie is het kantoorgebouw. Op hele korte tijd ontstonden er steeds meer kantoorjobs, die elk hun eigen plek nodig hadden.¹ Deze masterproef belicht hoe de Belgische architect Léon Stynen mee vormgaf aan niet alleen de architecturale verschijning van het kantoorgebouw, maar ook aan de nieuwe werkplekken die hierin werden ingericht. Daarnaast zal deze masterproef onderzoeken in hoeverre deze werkplekken van toen nog voldoen aan de noden van vandaag.

Het oeuvre van Léon Stynen overspant meer dan een halve eeuw architectuurgeschiedenis in België en bevat meer dan 350 bouwwerken. Belgisch architectuurhistoricus Geert Bekaert, beschreef Stynen meermaals als een van de grootste architecten in België waar nog heel wat over te leren valt.² Hij lag mee aan de grondslag van verschillende nieuwe toonaangevende kantoorgebouwen

na de Tweede Wereldoorlog. Vooral in zijn thuishaven Antwerpen heeft hij een blijvende indruk nagelaten. Zijn meest iconische en meest besproken kantoorgebouw, de BP-Building, springt al bij het binnenrijden van de stad in het oog. Vóór het begin van de Tweede Wereldoorlog ontwierp hij al enkele woningen met een kantoor bij. Maar het was pas aan het einde van de Tweede Wereldoorlog dat hij echt kantoorgebouwen begon te ontwerpen. Léon Stynen heeft in totaal 47 kantoorontwerpen op zijn palmares staan. Het grootste deel van deze opdrachten bevindt zich in Antwerpen. Daarnaast ontwierp hij nog verschillende gebouwen in Brussel, de overige bevinden zich in Beveren, Genk, Gent, Hasselt, Lint en Luik.³

Deze masterproef zal slechts een selectie bespreken van zijn kantoorgebouwen. Zodat er een duidelijk antwoord kan geformuleerd worden op de onderzoeksvraag, formuleren we enkele selectiecriteria die al een basislijst van gebouwen vormt. De criteria zijn als volgt. De besproken kantoorgebouwen zijn werkelijk gerealiseerd en staan vandaag nog steeds overeind. Én het gebouw had ten tijde dat het gebouwd werd een kantoorgebouw als primaire functie. Het interieur van de geselecteerde kantoorgebouwen wordt uitvoerig besproken. De geselecteerde kantoorinterieurs worden onderling vergeleken

¹ Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. [Internetartikel]. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hub.blehq.com/blog/the-history-of-the-office>

² Bekaert, G. (1985). *Léon Stynen, een architect*. [Krantenartikel uit De Standaard der Letteren, 20 november 1965]. In: G. Bekaert & G. Charlier (Red.), *Verzamelde Opstellen. Deel 1: Stapstenen 1950 – 1965*. (p.365–369). Brussel, België: Stichting monumenten- en landschapszorg.

³ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

met elkaar om eventuele linken te leggen tussen de verschillende interieurontwerpen van Stynen. Hierbij gaat deze masterproef op zoek naar de elementen of werkprocessen die steeds terugkeren om te kunnen aantonen wat typerend is voor het ontwerp van een kantoorinterieur van Léon Stynen. Concreet zal er bestudeerd worden hoe deze werkplekken georganiseerd werden, ingericht en aangekleed en hoe dit evolueerde gedurende zijn carrière. Maar de ontwerpen van Stynen worden ook vergeleken met de huidige bezetting van de gebouwen. Zo wordt er onderzocht in hoeverre de gebouwen van Léon Stynen aangepast zijn aan de noden van nu. Wat is er nog oorspronkelijk aan zijn ontwerp en wat is er door de jaren heen veranderd. Zo kan er een antwoord gegeven worden op de vraag hoe de kantoorinterieurs van Stynen de tand des tijds hebben doorstaan. Er wordt ook onderzocht of Léon Stynen steeds met dezelfde architecten, interieurarchitecten, ontwerpers, designers, meubelontwerpers en andere bouwactoren samenwerkte voor de kantoorinterieurs. Deze masterproef onderzoekt

wie de opdrachtgevers, managers, aannemers en gebruikers waren en hoe ze de ontwerpbeslissingen van de kantoorinterieurs beïnvloedden.

Het vergelijkende onderzoek van deze onderzoekende masterproef bestaat in de eerste plaats uit archiefonderzoek, zowel uit het archief van Léon Stynen als het archief van Paul De Meyer en andere partners die meehielpen aan de kantoorgebouwen. Daarnaast werden enkele interviews afgenomen met familieleden van bouwactoren die ooit meehielpen aan de besproken kantoorgebouwen. Verder werd er informatie gehaald uit boeken geschreven over het leven en oeuvre van Léon Stynen. Meer informatie omtrent de gekozen gebouwen vonden we ook terug in de verschillende architectuur- en interieurtijdschriften uitgegeven in de jaren '50 en '60. Enkele tijdschriften zijn *Architecture*, *Bouwen en Wonen*, *La Maison*, *La Technique des Travaux*... Daarnaast brachten plaatsbezoeken en interviews met de huidige gebruikers en verschillende bouwactoren meer verduidelijking over het hedendaagse gebruik van Léon Stynen zijn kantoorgebouwen.

THE OFFICE INTERIOR ACCORDING TO ARCHITECT LÉON STYENEN: ARCHITECT, INTERIOR ARCHITECT AND MEDIATOR OF INDUSTRIAL DESIGN.

Anoek Beckers

Supervisors: prof. Fredie Floré, prof. Dominique Bauer, Nico Deswaef

SUMMARY

After the Second World War, a rapid economic recovery took place in Belgium. Everywhere in the country the cities were prepared for the modern age and the newest service economy. Major infrastructural works took place throughout Belgium, including Antwerp, such as the expansion of the port of Antwerp and the construction of the Antwerp ring road. The office building is one of the unmistakable symbols of this economic, urban development and social transition. In a very short time, more and more office jobs were created, each needing their own place.⁴ This master's thesis shows how the Belgian architect Léon Stynen helped shape not only the architectural appearance of the office building, but also the new workplaces that were set up therein. In addition, this master's thesis will also investigate to what extent these workplaces of the time still meet today's needs and what the role of the interior architect is today.

Léon Stynen's oeuvre spans more than half a century of architectural history in Belgium and contains more than 350 buildings all over Belgium and abroad. The Belgian architecture historian Geert Bekaert described Stynen several times as one of the greatest architects in Belgium that there is still a lot to learn about him.⁵ He was involved in the foundation of various new leading office buildings

after the Second World War. He has left a lasting impression, especially in his home port of Antwerp. His most iconic and most discussed office building, the BP office-tower, catches the eye when entering the city. Before the start of the Second World War, he already designed several houses with an office. But it wasn't until the end of the Second World War that he really began to design office buildings. Léon Stynen has a total of 47 office designs on his honors list. Most of these assignments are situated in Antwerp. He also designed several buildings in Brussels, the others are in Beveren, Genk, Ghent, Hasselt, Lint and Liege.⁶

This master's thesis will only discuss a selection of his office buildings. So that a clear answer can be formulated to the research question, we formulate a few selection criteria that already form a basic list of buildings. The criteria are as followed. The discussed office buildings have been realized and are still standing today. And the building at the time it was built had an office building as its primary function. The interior of the selected office buildings is discussed in detail. The selected office interiors are compared with each other to make possible links between the different interior designs of Stynen. Hereby this master thesis goes in search of the elements

⁴ Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. [Internetartikel]. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hub.blehq.com/blog/the-history-of-the-office>

⁵ Bekaert, G. (1985). *Léon Stynen, een architect*. [Krantenartikel uit De Standaard der Letteren, 20 november 1965]. In: G. Bekaert & G. Charlier (Red.), *Verzamelde Opstellen*. Deel 1: Stapstenen 1950 – 1965. (p.365–369). Brussel, België: Stichting monumenten- en landschapszorg.

⁶ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

or work processes that keep coming back to be able to demonstrate what is typical for the design of an office interior by Léon Stynen. Specifically, it will be studied how these workplaces were organized, furnished and dressed and how this evolved during his career. But Stynen's designs are also compared to the current occupancy of the buildings. For example, it is being investigated to what extent the buildings of Léon Stynen are adapted to today's needs. What is original about his design and what has changed over the years. In this way an answer can be given to the question how the office interiors of Stynen survived during all this time. It is also being investigated whether Stynen always worked with the same architects, interior architects, furniture and interior designers and other building actors for office interiors. This master's thesis investigates who the clients, managers, contractors and users were and how they influenced the design decisions of the office interiors.

The comparative research of this researching master's thesis consists primarily of archive research, both from the archive of Léon Stynen and the archive of Paul De Meyer and other partners who helped with the office buildings. In addition, a few interviews were conducted with relatives of building actors who once helped with the office buildings. Furthermore, information was obtained from books written about the life and oeuvre of Léon Stynen. More information about the chosen buildings was also found in various architecture and interior magazines published in the 1950s and 60s. A few of these magazines are *Architecture*, *Bouwen en wonen*, *La Maison*, *La Technique des Travaux*. In addition, site visits and inter-views with current users and various building actors provided more clarification about the contemporary use of Léon Stynen's office buildings.

INHOUD

DANKWOORD	I
SAMENVATTING	2
SUMMARY	4
INHOUD	6
INLEIDING	3
1 HISTORISCHE CONTEXT	9
1.1 LÉON STYNEN, KANTOORARCHITECT?.....	9
1.2 DE GESCHIEDENIS VAN HET KANTOORINTERIEUR	18
2 VIER KANTOORGEBOUWEN UITGELICHT	29
2.1 SELECTIE.....	29
2.2 CONSULAAT-GENERAAL VAN DE VERENIGDE STATEN VAN AMERIKA (VSA)	37
2.3 KANTOORGEBOUW E.B.E.S.....	43
2.4 KANTOORGEBOUW B.P.	47
2.5 KANTOORGEBOUW L'ASSURANCE LIÉGEOISE	53
2.6 STYNEN EN ZIJN NETWERK.....	57
3 HET KANTOORINTERIEUR NAAR ONTWERP VAN LÉON STYNEN	69
3.1 STYNEN ALS ARCHITECT EN INGENIEUR	71
<i>Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika (VSA)</i>	73
<i>Kantoorgebouw E.B.E.S</i>	83
3.2 STYNEN ALS ARCHITECT EN PLEITBEZORGER	91
<i>Kantoorgebouw B.P.</i>	97
3.3 STYNEN ALS ARCHITECT, INTERIEURARCHITECT EN MEUBELONTWERPER.....	111
<i>Kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise</i>	113

4	DE INTERIEURONTWERPPRINCIPES VOLGENS LÉON STYNEN.....	127
4.1	HET FUNCTIONELE RASTER.....	127
4.2	DE TRANSPARANTE INKOMHAL	141
4.3	DE PANORAMISCHE BLIK OP DE STAD	147
4.4	DE MODERNE TECHNIEKEN	151
4.5	DE AANGEPASTE INTERIEURINRICHTING	155
5	LEEFT LÉON STYNEN NOG VERDER IN DE KANTOORGEBOUWEN?.....	161
	HET VOORMALIGE CONSULAAT-GENERAAL VAN DE VERENIGDE STATEN VAN AMERIKA	162
	DE VOORMALIGE KANTOORTOREN VAN B.P.	167
	DE VOORMALIGE E.B.E.S-TOREN	171
	HET VOORMALIGE KANTOORGEBOUW VOOR L'ASSURANCE LIÉGEOISE.....	175
	LEEFT LÉON STYNEN NOG VERDER IN DE KANTOORGEBOUWEN?	178
	BESLUIT	183
	REFERENTIELIJST	189
	AFBEELDINGENLIJST	201
	BIJLAGENLIJST	213

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

INLEIDING

INLEIDING

Na de Tweede Wereldoorlog ondergingen verschillende Europese steden grote veranderingen, er vond een snel economisch herstel plaats in België.⁷ Overal in het land werden de steden klaargestoomd voor de moderne tijd en de nieuwe diensteneconomie. Over heel België vonden hiervoor grote infrastructuurwerken plaats. Eén van de onmiskenbare symbolen van deze economische, stedenbouwkundige en maatschappelijke transitie is het kantoorgebouw. Op hele korte tijd ontstonden er steeds meer kantoorjobs, die elk hun eigen werkplek nodig hadden.⁸ De nieuwe kantoorgebouwen contrasteerden vaak sterk met het bestaande historische stadsweefsel op vlak van schaal en materialiteit.⁹

Léon Stynen - architect, stedenbouwkundige, ontwerper, docent, directeur en onderwijshervormer - hielp mee aan deze vernieuwing. Er zijn maar weinig Belgische architecten die zo'n uitgebreid en divers oeuvre nalaten als hij. Na zijn dood geraakte zijn werk wat in vergetelheid, dit omdat hij liever ontwierp en projecten uitvoerde dan dat hij zijn theorieën neerschreef. Behalve enkele lezingen en interviews waarin hij zijn visie deelde, is er over zijn werk weinig terug te vinden. Ter gelegenheid van Léon Stynen zijn 65ste verjaardag, als huldebetoon, werd voor de eerste keer een tentoonstelling georganiseerd in het *Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten*, op 5 november

1965. Bij de tentoonstelling verscheen ook de plaquette *Léon Stynen – Architect*, geschreven door architect Renaat Braem met een chronologische opsomming over het leven en werk van Léon Stynen.¹⁰ De biografie van architect Albert Bontridder in 1979 was het eerste boek dat over Léon Stynen werd geschreven, ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag.¹¹ Stynen was dan al twee jaar met pensioen. Daarnaast waren er ook enkele grote architecten en architectuurhistorici die af en toe schreven over Léon Stynen zijn leven, zijn oeuvre én zijn visies, onder andere Renaat Braem en Geert Bekaert. Zij schreven wél graag manifesten over hun eigen of over andere hun theorieën. Architectuurhistoricus Geert Bekaert schreef verschillende artikels voor kranten over Léon Stynen. Enkele maanden voor het overlijden van Stynen in mei 1990, werd er een tweede grote tentoonstelling georganiseerd in deSingel, als viering van zijn negentigste verjaardag. De tentoonstelling werd uiteindelijk een postuum eerbetoon.¹² Naar aanleiding van deze overzichtstentoonstelling verscheen een tweede boek, geschreven door Geert Bekaert.¹³

Enkele grotere projecten uit zijn oeuvre zoals de kantoorgebouwen en de casino's, verschenen in verschillende architectuur- en interieurtijdschriften. Deze artikels verschenen kort na de voltooiing van de gebouwen. Er werden ook de voorbije decennia enkele thesen over werken van Léon Stynen geschreven.¹⁴ Vooral het

⁷ Lacour, M. & Dohet, M. (1989) *50 jaar Architectuur Brussel*. Brussel, België: Centre d'Etude, de Recherche et d'Action en Architecture. p. 1-2.

⁸ Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. [Internetartikel]. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hub.blehq.com/blog/the-history-of-the-office>

⁹ Van Meel, J. (2000). *the European Office, office design and national context*. (proefschrift) Rotterdam, Nederland: 010 Publishers, p. 9.

¹⁰ Braem, R. & Kemps, F. H. (1965). *Léon Stynen architect*. Berchem, België: Drukkerij Michiels.

¹¹ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen.

¹² Metz, T. (1991, 12 januari). *De toonkassen en woonkassen van Léon Stynen*. Geraadpleegd op 10 januari 2019, van <https://www.nrc.nl/nieuws/1991/01/12/de-toonkassen-en-woonkassen-van-leon-stynen-6952901-a1086209>

¹³ Bekaert, G. (1990). *Léon Stynen, een architect*. Antwerpen, België: Publicaties deSingel.

¹⁴ D'Haen, J. (1987). *Koninklijk Vlaams Muziekconservatorium & De Singel: Architect Leon M.J.F. Stynen*. [Published thesis HAI Sint-Lucas Gent]. Gent, België: Hoger Architectuur Instituut Sint-Lucas Gent.

Gorié, A. (2004). *Hof Ten Bos: former health resort for children in Brasschaat (1937-1938) by Léon Stynen: Analysis and restoration strategies*. [Unpublished thesis K.U. Leuven].

Kunstencentrum *deSingel* in Antwerpen en het Casino-Kursaal van Oostende zijn veel beschreven onderwerpen.

In 2018, bijna dertig jaar na het overlijden van Léon Stynen, organiseerde het *Vlaamse Architectuurinstituut* tal van activiteiten onder de naam *#Stynen2018*. De activiteiten moesten het oeuvre van Léon Stynen in de kijker zetten. Dit gebeurde onder andere met de korte tentoonstelling *Architect Léon Stynen en zijn tijdgenoten* in de BP-building in het begin van het jaar, de overzichtstentoonstelling *Léon Stynen, Architect* in deSingel en het bijhorende boek *Léon Stynen, A life of Architecture (1899-1990)*.¹⁵ Ook de jaarlijkse *Erfgoeddag* en de *Open Monumentendag* stonden in teken van *#Stynen2018*. Het afgelopen jaar geraakte Léon Stynen door deze initiatieven uit vergetelheid. Geïnteresseerden konden uitgebreid zijn woningen en de interieurs van zijn woningen bezoeken. Ook de kantoorgebouwen kregen heel wat aandacht, vooral zijn gekende werken zoals de BP-building en het kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise. Maar zelden werd concreet ingegaan op het interieur van zijn kantoorgebouwen. Dit is de reden voor de onderzoeksvraag van deze masterproef.

Deze masterproef belicht hoe architect Léon Stynen mee vorm gaf aan niet alleen de architecturale verschijning van het kantoorgebouw, maar ook aan de nieuwe werkplekken die hierin werden ingericht. Daarnaast zal deze masterproef ook nagaan in hoeverre deze werkplekken van toen nog voldoen aan de noden van vandaag. Het volledige oeuvre van Léon Stynen overspant meer dan een halve eeuw architectuurgeschiedenis in België, van 1921 vlak

na zijn studies tot aan zijn pensioen in 1977. Het oeuvre bevat meer dan 350 bouwwerken, verspreid over heel België en enkele in het buitenland. Zijn oeuvre bleef ook niet beperkt tot enkel gebouwen op het land. Hij hielp mee aan het ontwerp van verschillende passagiersboten voor de Belgische passagiersscheepsvaart. Tevens ontwierp hij ook monumenten. Hij lag mee aan de grondslag van nieuwe toonaangevende kantoorgebouwen na de Tweede Wereldoorlog. Vooral in zijn thuishaven Antwerpen heeft hij een blijvende indruk nagelaten. Zijn meest iconische kantoorgebouw, de BP-Building springt al bij het binnen rijden van de stad in het oog. Voor het begin van de Tweede Wereldoorlog ontwierp Stynen reeds enkele woningen met kantoor. Maar het was pas na het einde van de Tweede Wereldoorlog dat hij echt kantoorgebouwen begon te realiseren. Stynen heeft 47 kantoorontwerpen op zijn palmares staan.¹⁶ Deze masterproef bestudeert de kantoorinterieurs in enkele kantoorgebouwen ontworpen door Léon Stynen. Literatuur over deze kantoorgebouwen focuste zich tot nu toe vooral op het architecturale en stedenbouwkundige aspect van de gebouwen. Deze masterproef wil de focus leggen op de rol van Léon Stynen, als architect, als interieurarchitect en als pleitbezorger tussen de verschillende stakeholders in het interieur. Deze bijdrage heeft als doel om het thema van de kantoorinterieurs binnen het oeuvre van Léon Stynen onder de aandacht te brengen.

Het vergelijkende onderzoek van deze masterproef steunt in de eerste plaats op archiefonderzoek, zowel in het archief van Léon Stynen als het archief van Paul De Meyer en andere partners die meehielpen aan de kantoorgebouwen. In 1988 schonk Stynen zijn dossiers aan de

¹⁴ Sterckx, E. (2006). *Léon Stynen (1899-1990): De Koning Albertbuilding te Kessel-Lo (1956-1960): Een modernistisch sociale huisvestingsproject*. [Published thesis K.U. Leuven] Leuven, België: K.U.Leuven. Faculteit Letteren.

Thiers, K. (1994). *Analyse van de villa's van Léon Stynen tussen 1923 en 1940*. [Published thesis K.U. Leuven] Leuven, België: S.n.

¹⁵ Vlaams Architectuurinstituut. (2018, 11 oktober). *Publicatie | Léon Stynen, A Life of Architecture (1899-1990)*. Geraadpleegd op 14 januari 2019, van www.architectuurarchiefvlaanderen.be/nl/leon-stynen-a-life-of-architecture. Laureys, D., Caigny, S., Migom, S., Serulus, N. (2018) *Léon Stynen: A Life of Architecture: 1899-1990*. Antwerpen, België: Vlaams Architectuurinstituut.

¹⁶ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

Provincie Antwerpen, dat naar aanleiding hiervan het *Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen* oprichtte, vandaag heet dit *Architectuurarchief Vlaanderen* of in de volksmond meer gekend als het *Vlaamse Architectuurarchief*. Paul De Meyer schonk een deel van zijn archief in 1997, zijn vrouw schonk na zijn dood de rest.

Gezien een architect nooit alleen werkt, is het onderzoeken van de partners noodzakelijk om een goede representatie te geven van het kantoorinterieur naar ontwerp van Léon Stynen. Daarom nam ik contact op met familieleden van enkele bouwactoren die ooit meehielpen aan de besproken kantoorgebouwen. Verder werd er ook informatie gehaald uit de boeken geschreven over het leven en oeuvre van Léon Stynen. Ik vond ook heel wat informatie terug over de gekozen gebouwen in verschillende Architectuur- en interieurtijdschriften uitgegeven in de jaren '50 en '60. Enkele tijdschriften zijn *Architecture*, *Bouw, Bouwen en Wonen*, *La Maison*, *La Technique des Travaux*. Tevens gaven plaatsbezoeken, gesprekken en interviews met de huidige gebruikers en verschillende bouwactoren meer verduidelijking over het hedendaagse gebruik van de kantoorgebouwen ontworpen door Léon Stynen.

Maar dit alles bleef allemaal heel beperkt vergeleken met architecten met dezelfde allure in België en in andere landen. Laat deze beperkte literatuur nu ook net hetgeen zijn waarom ik koos om mijn masterproef in de Master Interieurarchitectuur over deze vrij mysterieuze architect te schrijven. Het geeft mij de ideale gelegenheid en de ideale omstandigheden om zoveel mogelijk van hem te leren kennen op een korte periode. Daarnaast kan ik nu ook mijn steentje bijdragen aan het onderzoek naar het oeuvre van Léon Stynen en hoop ik bij te dragen aan een genuanceerd beeld van deze boeiende persoon. Met *#Stynen2018* is Stynen, na al die jaren, terug een veel besproken figuur. Naar aanleiding van dit jaar verschenen

er opnieuw enkele thesissen over Stynen, waaronder mijn masterproef.

Om het onderzoek voor deze masterproef overzichtelijk te houden werd deze opgedeeld in vier hoofdstukken, een epiloog en het besluit.

Het eerste hoofdstuk geeft een chronologisch overzicht over het leven van Léon Stynen, daarop volgt binnen hetzelfde hoofdstuk een chronologisch overzicht van de geschiedenis van het kantoorinterieur. Het tweede hoofdstuk dient als vooronderzoek en licht mijn keuze toe van kantoorgebouwen die ik geanalyseerd heb. Dit om een duidelijk antwoord te kunnen formuleren op de onderzoeksvraag van mijn masterproef. De geselecteerde kantoorgebouwen worden kort in hun architecturale context geschetst. Daarna volgt een beknopte introductie over de belangrijkste betrokken bouwactoren relevant voor mijn onderzoek. Het derde hoofdstuk, mijn onderzoek, zal een antwoord bieden op de onderzoeksvraag van deze masterproef. De gekozen kantoorgebouwen werden geanalyseerd aan de hand van de verschillende ontwerprollen die Stynen op zich nam. Binnen elk onderdeel in dit hoofdstuk wordt ook beknopt uitgelegd in welke mate deze rol van Stynen invloed had op zijn oeuvre. Het laatste hoofdstuk bevat de conclusie van mijn onderzoek.

Daarna volgt een epiloog die analyseert hoe de kantoorgebouwen van Léon Stynen vandaag gebruikt worden. Zijn dit nog steeds kantoorgebouwen of kregen ze reeds een andere functie? Als de gebouwen nog steeds kantoorgebouwen zijn, wat is er doorheen de jaren allemaal veranderd of was het ontwerp van Léon Stynen toen zo vooruitstrevend dat ze nu nog steeds voldoen aan de noden van deze tijd?

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

1

*“Ik ben eigenlijk bij toeval architect geworden
Maar toch ben ik ervan overtuigd dat ik architect ben geboren.”*

Florquin, J. (1982). Interview met Léon Stynen. In: J. Florquin (red.) Ten huize van ... 18 (Davidfonds, Keurreeks 154). Leuven, België: Davidfonds. p.98

HISTORISCHE CONTEXT

1 HISTORISCHE CONTEXT

1.1 Léon Stynen, kantoorarchitect?

Léon Stynen was een Belgische architect en stedenbouwkundige, geboren in Antwerpen in 1899.¹⁷ Daarnaast was hij ook docent en directeur in het architectuuronderwijs in Antwerpen en Brussel. Hij gaf onder andere les in Antwerpen aan de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* en in Brussel aan *l'École nationale supérieure des arts visuels*, beter bekend als *La Cambre* of *Ter Kameren*.¹⁸ Stynen was een van de eerste directeurs van de *Orde van Architecten*, die werd opgericht in het jaar 1963. Hij heeft hierdoor een grote invloed gehad op de vorming en de bescherming van de titel en het beroep van architect.¹⁹ Maar was deze veelzijdige persoon ook een kantoorarchitect en interieurarchitect?

Afb 2 - Léon Stynen met maquette van het Economische Centrum in Antwerpen, 1969.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

Stynen was de zoon van een vormgever en beeldhouwer, Leonard Jean-Baptiste Stynen. Hij had een atelier in Antwerpen en had een grote invloed op de jonge Léon. Léon hield niet van zijn vaders versierde architectuur. “*De naakte vorm was altijd mijn ideaal.*”, zei hij aan architect en schrijver Albert Bontridder toen deze een eerste biografie over hem schreef.²⁰

Midden de jaren '10 begon Stynen aan zijn opleiding Architectuur aan het *Nationaal Hoger Instituut* te Antwerpen en de *Antwerpse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten*. Tijdens zijn opleiding werkte hij drie jaar voor de architect Gerard de Ridder. Door hem leerde hij Camillo Sitte en Henry Van de Velde kennen. Léon Stynen was enorm gefascineerd door deze twee personages en hun ontwerpfilosofieën. De architecten Victor Bourgeois en Louis Herman De Koninck waren tijdgenoten van Stynen. Hij werkte voor enkele projecten samen met hen.²¹

Het oeuvre van Stynen overspant meer dan een halve eeuw architectuurgeschiedenis in België en bevat meer dan 350 bouwwerken. Ongeveer een tiende daarvan is een kantoorgebouw, wat zelfs voor een architect

¹⁷ Bekaert, G. (1990). *Léon Stynen, een architect*. Antwerpen, België: Publicaties deSingel.
Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen.
Braem, R. & Kemps, F. H. (1965). *Léon Stynen architect*. Berchem, België: Drukkerij Michiels.
Florquin, J. (1982). *Interview met Léon Stynen*. In: J. Florquin (red.) *Ten huize van ... 18* (Davidsfonds. Keurreeks 154). Leuven: Davidsfonds.
Laureys, D., Caigny, S., Migom, S., Serulus, N. (2018) *Léon Stynen: A Life of Architecture: 1899-1990*. Antwerpen, België: Vlaams Architectuurinstituut.
¹⁸ Swimberghe P. (2018, 1 oktober). *Man van beton: een blik op de architectuur van Léon Stynen*. In: Knack Weekend 2018(40).

¹⁹ Laureys, D. (z.d.) *Meer over Léon Stynen (1899-1990)!* [Artikel van Architectuurarchief Vlaanderen]. Geraadpleegd op 14 januari 2019, van www.architectuurarchiefvlaanderen.be/nl/artikel/meer-over-leon-stynen-1899-1990
²⁰ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen.
Albert Bontridder (1921 – 2015) behaalde in 1942 zijn architectuurdiploma en was tien jaar later stichtend lid en redacteur van het architectuurtijdschrift *Architecture*.
²¹ Architectura (2018, 11 oktober). *Eagles of Architecture over Léon Stynen*. Geraadpleegd op 8 december 2018 van <http://www.telegraaf.nl/docent-van-het-jaar-2016>

met zijn allure vrij veel is. Léon Stynen stond hiermee aan de grondslag van de bouw van verschillende nieuwe toonaangevende kantoorgebouwen na de Tweede Wereldoorlog.²²

Léon Stynen zijn eerste succes was een wedstrijdontwerp in 1921, toen hij pas was afgestudeerd. Hij werd gevraagd om een herdenkingsmonument te bouwen in Knokke. Daarna volgden nog verschillende andere wedstrijdontwerpen voor winkelgebouwen, woningen en appartementen. De decoratieve baksteenarchitectuur die heel typerend was voor de Amsterdamse school en Art Deco zijn duidelijk te herkennen in zijn eerste werken.²³ Tijdens deze periode maakte hij in zijn ontwerpen vaak gebruik van sculpturale elementen, omdat hij jarenlang samenwerkte met de beeldhouwer Guillaume Dumont. In de periode dat hij pas was afgestudeerd, in 1922, kreeg hij zijn eerste opdracht voor een kantoor. Familie Vergeyle vroeg hem voor de veranderingswerken van hun woning met kantoor en de bouw van een bureau.

Afb 3 – Gedenkzuil voor militaire slachtoffers van WOI, Burg. Frans Desmidtplein, Knokke.

Nadat hij al meer naambekendheid verworven had, kreeg hij opdrachten voor het bouwen van grote casino's, rustoorden, bioscopen, scholen en kantoorgebouwen. In 1923 leerde hij door een aannemer een nieuw materiaal kennen, het beton, met al de typische kenmerken en mogelijkheden. Hij raakte daardoor enorm gefascineerd door Le Corbusier die ervan overtuigd was dat beton het materiaal van de toekomst was.²⁴ Stynen begon zich meer en meer in te werken in de ideeën van het *Modernisme* en het *Nieuwe Bouwen*. Na een bezoek aan de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes* in Parijs in 1925 en een persoonlijke kennismaking met Le Corbusier, nam hij afstand van de werken van de *Amsterdamse school*. Hij verdiepte zich in een meer rechte lijnige architectuur. Hij raakte door zijn bezoek in Parijs ook geboeid door de werken van Robert Mallet-Stevens. Zijn eerste ontwerp in het modernisme, was de residentiële woning voor de familie Verstrepen te Boom in 1927. Daarna bleef hij trouw aan deze stijl. Tegen 1930 was Léon Stynen al een drukbezette architect. Door zijn voorgaande ervaringen en zijn connecties via de verschillende architectuurreizen die hij deed, kreeg hij de opdracht om een paviljoen te ontwerpen voor de

²² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen], (1988).

²³ Braem, R. & Kemps, F. H. (1965). *Léon Stynen architect*. Berchem, België: Drukkerij Michiels.

²⁴ Le Corbusier. (1924). *Vers une architecture*. (Nouvelle édition revue et augmentée, L'esprit nouveau). Parijs, Frankrijk: Crès. p. 22-49

Wereldtentoonstelling in Antwerpen. Tijdens een conferentie van het *Congres International d'Architecture Moderne* (CIAM) datzelfde jaar in Brussel, was het thema rationele bebouwing. Daarmee stond de stedenbouw centraal, de nadruk werd gelegd op het bouwen van hoge gebouwen. Geïnspireerd door CIAM evolueerden de ontwerpen van Léon Stynen van een vereenvoudigde art-deco naar een functionele en ruimtelijke lay-out. Daardoor kon hij zich al snel opwerken als een toonaangevend architect voor het bouwen van appartementen voor de rijkere middenklasse van Antwerpen. Het waren namelijk enkel de iets rijkere die durfden experimenteren met deze nieuwe bouwstijl.

In de plaquette *Léon Stynen – Architect*, uitgegeven ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag, stelt Braem: *“Indien iemand onder een gelukkig gesternte geboren is, is het wel hij, want hij kon zich, als beginnend architect richten tot de dunne laag beschaafde lieden die onder de invloed der eerste pioniers wel voor een moderne architectuur gewonnen waren, maar daarom niet bereid konden worden gevonden voor spitse buitennissigheden. (...) Hij moest wel de architect worden van (...) de meer gefortuneerde burgerij, wier aspiraties hij het best benaderde.”*²⁵

Abt 4 - Groepsfoto CIAM III (1930).

Met enkele wedstrijdontwerpen voor de aanleg van Linkeroever in Antwerpen in 1932, maakte hij zijn debuut op stedenbouwkundig vlak. Hij ontwierp een nieuw bouwprogramma op het Eilandje. Datzelfde jaar en tien jaar na de bouw van de kantoorwoning voor familie Vergheyle, mocht Stynen zijn eerste echte kantoorgebouw ontwerpen voor Reynders in Hasselt, maar dit werd nooit gebouwd. Daarna volgde in de tweede helft van de jaren '30 verschillende opdrachten voor veranderingswerken van kantoren en het bouwen van woningen met een bureau.²⁶

Enkele jaren voor de Tweede Wereldoorlog uitbrak was men druk bezig met het hervormen van het architectuuronderwijs. Léon Stynen was een grote voorstander van die hervorming. Hij had door zijn actieve leven in verschillende beroepsorganisaties en als docent aan de Antwerpse Academie veel invloed op de onderwijshervorming. De hervorming van het architectuuronderwijs leidde tot de erkenning van het architectuurdiploma in 1936 en tot de bescherming van de titel en het beroep in 1939.

²⁵ Braem, R. & Kemps, F. H. (1965). *Léon Stynen architect*. Berchem, België: Drukkerij Michiels.

²⁶ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

Afb 5 – Dokterswoning Van Thillo in Ekeren.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Afb 6 – Paul Delvaux tijdens de uitvoering van zijn wandschildering in het casino van Oostende, circa 1952.
© Vlaams Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

In 1937 kreeg Stynen de opdracht om een dokterswoning, een gezinswoning met een dokterspraktijk, te bouwen in Ekeren voor dokter Van Thillo.²⁷ De muren werden bekleed met zwarte leien in een complex patroon en kleine vensters met witte mozaïekomlijstingen. Daarmee vormde hij een eigen interpretatie van de modernistische vormtaal. Jammer genoeg werd deze woning afgebroken in 1970 omdat ze in hele slechte staat was. Deze woning nam een belangrijke plaats in het portfolio van het architectenbureau in. Door dit project en de aandacht voor zijn werk op de wereldtentoonstelling in Antwerpen, kreeg Stynen de opdracht om het Belgische paviljoen te ontwerpen voor de wereldtentoonstelling in New York in 1939, samen met Henry Van de Velde en Victor Bourgeois. Hij kreeg het jaar erop, door de naam en faam die de wereldtentoonstelling met zich meebracht, de kans om het Meir Center Building in Antwerpen te ontwerpen. Dit was het eerste echte kantoorgebouw van Léon Stynen dat daadwerkelijk gebouwd werd. Dit betekende de start van een nieuw hoofdstuk: Léon Stynen, de kantoorarchitect.

De oorlog legde echter alles stil. Ondernemers hadden schrik voor de toekomst of hadden in die periode gewoonweg niet de financiële middelen om te bouwen of verbouwen. Zo bleven de opdrachten beperkt en ontwierp Léon Stynen gedurende de jaren '40 vooral bureelwoningen, gebouwen met een beperkte ruimte aan kantoren en veranderingswerken aan kantoorgebouwen.²⁸ Tijdens de Tweede Wereldoorlog vluchtte Léon Stynen met zijn vrouw en dochter naar Frankrijk. Na de oorlog keerde hij terug naar Antwerpen en stilaan stroomden de opdrachten weer binnen. Hij had op korte tijd een architectenbureau met acht werknemers.

In 1945 schreef het Oostendse stadsbestuur een architectuurwedstrijd uit voor het bouwen van een nieuw Casino-Kursaal, gezien het oude gebouw tijdens de oorlog moest wijken voor de Atlantikwall. Twee jaar later koos de jury het ontwerp van Léon Stynen. Hij had voor de oorlog al het casino gebouwd van Blankenberge, Chaudfontaine en Knokke. Met een vierde casino op zijn palmares, werd Stynen gedoopt tot Casinoking. Stynen heeft echter altijd moeite gehad om het Casino-Kursaal een

²⁷ Architectuurarchief Provincie Antwerpen. (2014). *Tentoonstelling 'Modellenwerk'*. [Infobrochure Tentoonstelling]. Geraadpleegd op 26 januari 2019, van www.provincieantwerpen.be/content/dam/provant/drem/dienst-erfgoed/Architectuurarchief/Infobroch-ure_modellenwerk_TG.pdf

²⁸ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

ontwerp van hem te noemen. Hij heeft heel veel moeten inboeten van het oorspronkelijk ontwerp. Het oorspronkelijke ontwerp was volgens Nina Serulus, projectleider bij het Vlaamse Architectuurarchief, een ronde vorm maar dat moest hij veranderen naar een halve cirkel. Ook de beeldentuin op het dakterras moest achterwege blijven. De samenwerking met de kunstenaars Paul Delvaux en Oscar Jesper voor de binnenafwerking kwam er wel.²⁹

Wat Filip Canfyn, columnist bij Architectura, hierover schreef in zijn nieuwste boek (2019) zegt naar mijn mening voldoende: *“De lege plek moet volgens Stynen ingevuld worden met een krachtig modernistisch object. Oostende is daar niet tuk op. [...] De creatie van Stynen wordt dan ook bijgeschaafd, afgezwakt en verkwanseld tijdens en na de bouw. De gefnuikte architect zal het vis-noch-vlees-resultaat nooit als zijn eigen kind herkennen.”*³⁰

Afb 7 - Léon Stynen en Paul De Meyer, jaren '60.
© Vlaams Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

In 1946 had Léon Stynen versterking nodig en nam architect Paul De Meyer in dienst.³¹ Paul De Meyer was een oud-leerling van Stynen toen hij les gaf aan de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* in Antwerpen. Stynen werd directeur van de afdeling van de *Academie van Antwerpen* (1946 – 1949) en later ook van het *Hoger Instituut voor Bouwkunst en Sierkunsten Ter Kameren* (1950 – 1965) in Brussel, op vraag van Henry Van de Velde. Hij speelde daardoor een grote rol in de ontwikkeling van het architectuuronderwijs. In die periode ontstonden er twee nieuwe disciplines in het ontwerponderwijs, deze van interieurarchitectuur en het industrieel ontwerp. Die laatste hielp Léon Stynen actief mee vormgeven, Door het ontstaan van deze twee nieuwe opleidingen werd er meer aandacht gegeven aan het ontwerpen van een interieur als een opdracht op zich. Terwijl Léon Stynen minder op zijn architectenbureau aanwezig kon zijn door zijn directeursfuncties nam Paul De Meyer de dagelijkse leiding van het bureau over. Ook binnen het oeuvre van Léon Stynen zien we door de onderwijshervorming een stijgend aantal interieuropdrachten. Hij voorzag ook de inrichting van verschillende boten waaronder de boot Prins Philippe (1945-1946), de boot Baudoinville (1938-1939), de boot Koning Leopold III (1946-1947)

²⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed. (2019). *Casino-Kursaal*. Geraadpleegd op 17 mei 2019, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/56428>

³⁰ Canfyn, F. (2019). *Eren en citeren. Onze grote architecten die ook iets te zeggen hebben*. Hasselt, België: Redactie bureau Palindroom. p. 90

³¹ Van Impe, E. (2017, 27 november). *Archief van Paul De Meyer. 1944-1989. 50,40 m (420 archiefdozen) en 14 laden plannenkast*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be

en de boot nr 794 (1956-1957). Maar hij hielp ook mee aan de inrichting en decoratie van de treinwagons voor de Belgische spoorwegen in 1962.

Het architectenbureau Stynen – De Meyer groeide snel en ontwikkelde zich tot een van de belangrijkste architectenbureaus in België. Stynen en De Meyer focusten zich op grootschalige gebouwen waarbij de nadruk lag op de verhoudingen in de gevel, de functionele en rationele plattegronden, logisch geschikt rond een centrale ruimte en een zo perfect mogelijke uitvoering en afwerking. Het snel toenemend aantal opdrachten verplichtten Stynen en De Meyer om twee architecten extra in dienst te nemen: Walter Bresseleers en Paul Meekels.³² Ze sloten een samenwerkingsverband in 1956 met een officieel document waarin de verdeling van de taken, procedures en werkorganisatie van het samenwerkingsverband beschreven stond. Stynen bleef de controle houden terwijl De Meyer werkelijk het bureau leidde.

Afb 8 - Interieur schip Leopold III.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Dat het architectenbureau Stynen – De Meyer in de jaren '50 al meer naam kreeg, merk je aan het type gebouwen dat het bureau in die naoorlogse periode mocht bouwen. Het eerste kantoorgebouw was het Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika (VSA) op de Frankrijklei in Antwerpen, in het jaar 1950.³³ Een jaar later volgde het Transaf-gebouw.³⁴ Daarna volgden de Zonnewijzer in 1955 en het E.B.E.S-gebouw in 1956, allen in Antwerpen. In 1959 ontwierp Léon Stynen zijn meest besproken kantoorgebouw, de BP-building in Antwerpen.³⁵ Maar ook in Brussel was Léon Stynen actief bezig met het bouwen van kantoorgebouwen, merkwaardig genoeg zijn deze gebouwen minder bekend bij het grote publiek. Het gekendste kantoorgebouw in Brussel van Stynen en momenteel ook het best bewaarde kantoorgebouw is het Telexgebouw uit 1956.³⁶ Twee jaar later hielp hij

³² Walter Bresseleers (1927 – 1980) was een Belgische Architect. Hij studeerde architectuur aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunde en Stedenbouw in Antwerpen. Vanaf 1951 liep hij stage bij Léon Stynen. Hij bleef er daarna nog enkele jaren werken tot hij zijn eigen architectenbureau oprichtte in 1958, namelijk ELD-partnership cvba. Hij was van bij het begin ook nog assistent bij Renaat Braem. Van Impe, E. & Verhelst, J. & Van de Voorde, S. (2013, 16 september). *Walter Bresseleers*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be
Paul Meekels (*1929) is een Belgische architect met vooral realisaties in Antwerpen. Hij volgde de opleiding architectuur en stedenbouw aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunde en Stedenbouw in Antwerpen. Na zijn studies liep hij twee jaar stage bij het architectenbureau Stany Dietvors, later bij Stynen – De Meyer.

Agentschap Onroerend Erfgoed. (z.d.) *Meekens, Paul*. Geraadpleegd op 30 december 2018 van www.inventaris.onroerenderfgoed.be

³³ Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214911>

³⁴ Braeken, J. (2017). *Kantoorgebouw Transaf*. Geraadpleegd op 20 februari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/302131>

³⁵ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>
Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

³⁶ Braeken, J. (2015). *De Zonnewijzer*. Geraadpleegd op 20 februari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/7325>

mee aan het Rijksadministratief Centrum in Brussel. Bij dit ontwerp werkte Stynen samen met nog vijf andere architectenbureaus. Door de omvang van dit samenwerkingsverband kunnen we de inbreng van Stynen minder gemakkelijk inschatten.

In 1960 startte hij met twee ontwerpen voor l'Assurance Liégeoise voor Antwerpen en Luik, enkele jaren later gevolgd door de Presidentsbuilding in Antwerpen en uitbreidingswerken aan het consulaatgebouw.³⁷ Er kan dus vastgesteld worden dat de jaren '50 en '60 de meest succesvolle jaren waren voor Léon Stynen voor het bouwen van kantoorgebouwen. Dat Stynen vooral kantoorgebouwen bouwde in Antwerpen is niet zo merkwaardig. Door zijn voorliefde voor de stad had hij er al een uitgebreid netwerk opgebouwd. Léon Stynen was vooral actief in zijn thuisstad Antwerpen. Hij hielp tijdens zijn architectencarrière de stad mee vorm geven. Meer dan de helft van zijn volledige oeuvre bevindt zich in deze stad.

In 1963 werd hij de eerste nationale voorzitter van de *Orde van Architecten*, die net werd opgericht. Door zijn jarenlange inzet in het onderwijs en voor de hervorming van het architectenberoep, had hij veel gezag verworven binnen de architectuurwereld en kon daardoor zijn ideeën over het Modernisme overdragen aan een nieuwe generatie architecten. Hij ontving tijdens zijn loopbaan vele officiële onderscheidingen. Toch moest hij ook heel wat kritiek slikken tijdens zijn carrière voor de compromissen die hij sloot. Omwille van praktische redenen moest Stynen soms afwijken van zijn eigen ideeën en idealen zodat zijn ontwerp voldeed aan de eisen van zijn klant.

Het werk van Stynen is in de 20ste eeuw lang onder de radar gebleven. Naar aanleiding van een tentoonstelling als hulde aan Léon Stynen, schreef Geert Bekaert op 20 november 1965 in een artikel voor de krant *De standaard der Letteren*, het volgende: *“Aan de hulde van Léon Stynen als architect zitten vele aspecten vast. Men is er vooreerst oprecht gelukkig mee. Het valt niet alle dagen voor dat een architect gehuldigd wordt en nog minder een architect als Léon Stynen. Het wordt een bijna ergerlijke gemeenplaats te beweren dat het slechts in België mogelijk is dat een architect van dat formaat, van die invloed, van dat gezag, slechts door een kleine*

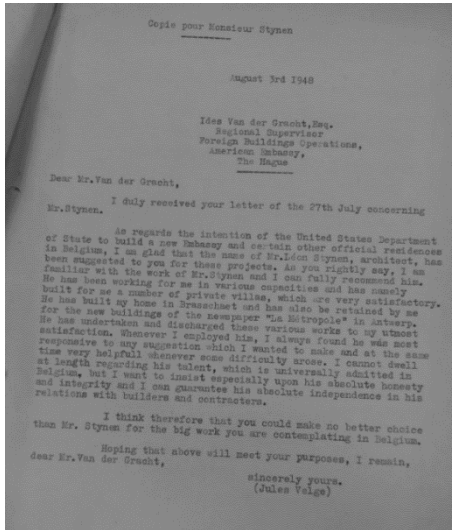
Afb 9 – Telexgebouw, circa 1959

© Vlaams Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Braeken, J. (2015). *Kantoorgebouw E.B.E.S.* Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/732>

³⁷ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

groep van insiders, en juist, door een groep persoonlijke vrienden is gekend. Maar op die schaal is een dergelijke graad van onwetendheid nog slechts bij ons voorstelbaar. Ik weet niet aan wie de schuld hiervoor te wijten. (...) Het blijft echter een feit dat het ook voor geïnteresseerden niet gemakkelijk is zich op de hoogte te houden en een oeuvre waardoor men hoe dan ook geboeid is beter te leren kennen."³⁸

Afb 10 - Aanbevelingsbrief over Léon Stynen van Jules Velge aan het FBO bij het aanwerven van een architect voor het Amerikaanse consulaat in Antwerpen.

Toch werden zijn projecten geprezen tot ver buiten onze landgrenzen. Stynen creëerde zijn naambekendheid binnen de bouwsector door de mond aan mond reclame van tevreden opdrachtgevers en bouwactoren. In zijn persoonlijk archief zijn er verschillende brieven terug te vinden die dit aan tonen (zie Bijlage L), onder andere in het dossier over het Consulaat-Generaal van de VSA in Antwerpen.³⁹ Stynen was een van de eerste niet Amerikaanse architecten die in opdracht van de *Foreign Buildings Operations* een gebouw mocht ontwerpen. Dit werd nooit eerder toegelaten.

Dat Stynen tijdens zijn actief leven vrij gekend was binnen de wereld van architecten, opdrachtgevers en andere bouwactoren, maar daarna wat in de vergetelheid geraakte, heeft naar mijns inziens vooral met het volgende te maken. In tegenstelling tot zijn grote voorbeelden zoals Le Corbusier, was Stynen geen schrijver. Tijdens zijn carrière nam hij geen tijd om zijn ideeën en theorieën neer te pennen in een theoretisch discours. Daar had hij een goede reden voor. Hij wilde, meer dan alles, ontwerpen en bouwen. Zijn basisideeën zijn wel terug te vinden in lezingen en interviews die hij gaf. In 1988 schonk Stynen zijn dossiers aan de *Provincie Antwerpen*, dat naar aanleiding hiervan het *Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen* oprichtte, vandaag het *Vlaamse Architectuurarchief*. Stynen overleed op negentig jarige leeftijd, in 1990 te Antwerpen.

³⁸ Bekaert, G. (1985). *Léon Stynen, een architect*. [Krantenartikel uit De Standaard der Letteren, 20 november 1965]. In: G. Bekaert & G. Charlier (Red.), *Verzamelde Opstellen. Deel 1: Stapstenen 1950 – 1965*. (p.365–369). Brussel, België: Stichting monumenten- en landschapszorg.

³⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgisch Petroleumraffinaderi – Doos 74], (1988)

1.2 De geschiedenis van het kantoorinterieur

Het kantoorgebouw zoals we dit op de dag van vandaag kennen heeft door de jaren heen verschillende evoluties meegemaakt.⁴⁰ Vroeger stonden productiviteit en efficiëntie van de werkprocessen meer centraal, ten koste van de creativiteit en het welbevinden van de werknemer. De oude werkplekken werden ontworpen om de efficiëntie te maximaliseren, door lange rijen te voorzien om bedienden en typisten vlotter te kunnen laten werken. Terwijl de focus nu meer ligt op het creëren van werkplekken waarin het individu centraal staat. Dit bevordert de productiviteit, de efficiëntie als ook de creativiteit en het welzijn. Vandaag hebben we laptops, tablet en mobiele telefoons waarmee we overal kunnen werken waar een wifi-verbinding aanwezig is. De vraag stelt zich of we eigenlijk nog wel kantoren nodig hebben. Maar waar begint de geschiedenis van het kantoorontwerp?

Afb 11 – Larkin Administration Building, Buffalo, New York, 1903-6, filing cabinets.
© Larkin Company Photograph Collection, Research Library, Buffalo History Museum.

1.2.1 De opkomst van kantoorgebouwen

Kantoren bestaan al lang.⁴¹ De Romeinen hadden hiervoor reeds een woord *officium*. Later werd dit in het Engels *office*, een term die nog steeds gebruikt wordt en vrij vertaald *bureau* betekent. Er zijn aanwijzingen dat de eerste kantoren in het oude Rome ontstonden als ruimtes waar 'officieel' werk werd uitgevoerd. Soortgelijke ruimtes in een of andere vorm bestonden door de eeuwen heen. Het was echter in de 18de eeuw dat er een gebouw werd ontworpen met als enig functie 'het werken'. De geboorte van het kantoorgebouw was een feit. Met de uitbreiding van het Britse rijk en toenemende handel werd het eerste kantoorgebouw gebouwd in 1726 in Londen, het werd bekend als *The Old Admiralty Office*. Ze wilden met dit gebouw de grote hoeveelheden papierwerk van de *Royal Navy* onder één dak brengen. Dit kantoorgebouw wordt nog steeds gebruikt. Men begon de voordelen van een meer gecentraliseerde en geconcentreerde ruimte, om steeds meer papierwerk uit te voeren, in te zien. Waardoor de nieuwe kantoorgebouwen als paddenstoelen uit de grond schoten.

Sir Charles Trevelyan schreef in een rapport voor de Britse regering over de nood aan kantoorgebouwen (1854): *"For the intellectual work, separate rooms are necessary so that a person who works with his head may not be interrupted; but for the more mechanical work, the working in concert of a number of clerks in the same room*

⁴⁰ Albrecht, D., & B. Broikos, C. (2001). *On the job: design and the american office*. New York, USA: Princeton Architectural Press.
Brooker, G., & B. Weinthal, L. (2017). *The handbook of interior architecture and design*. London, Engeland: Bloomsbury Publishing Plc.

⁴¹ Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hubblehq.com/blog/the-history-of-the-office>

under proper superintendence, is the proper mode of meeting it..."

Hij schreef verder nog dat de efficiëntie van het werk vanaf dan terugkerende thema's waren die verband hielden met de manier waarop mensen werden gegroepeerd in een kantoorgebouw.⁴²

In het begin van de 20ste eeuw werd het Amerikaanse bedrijfsleven sterk beïnvloed door een managementfilosofie "Taylorisme", vernoemd naar Frederick Winslow Taylor. Het Taylorisme pleitte voor verticale en horizontale arbeidsverdeling en standaardisering van taken, waardoor werknemers sneller konden werken. Kantoorontwerpen die dit principe volgden, bestonden meestal uit grote open ruimtes met bureaus of werktafels in rijen, die op een militaire formatie leken. De leidinggevenden van de onderneming hadden afzonderlijke bureauruimtes, meestal op de bovenste verdiepingen om hun autoriteit uit te stralen. Er kwam al snel kritiek op deze kantoor typologie omdat deze geen rekening hield met het menselijke en sociale aspect van een job.

Tegelijkertijd verschenen er wolkenkrabbers in zowel Amerika als Europa. De Boerentoren in Antwerpen was de eerste wolkenkrabber van het Europese vasteland, gebouwd in 1930 toen de stad wou pronken met een primeur voor de Wereldtentoonstelling in Antwerpen.⁴³ Het gebruik van elektrische verlichting, de telegraaf, telefonie, schrijfmachines, rekenmachines en zo meer, veranderden de werk- en communicatieprocessen snel. De grondprijzen stegen. Dankzij de uitvinding van stalen frameconstructies en liften konden gebouwen voor de eerste keer meer dan tien verdiepingen hoog gebouwd worden. Het kantoor was sterk gereguleerd, met werknemers die aan lange rijen bureaus zaten en managers in de omliggende kantoren. Nieuwe hoge gebouwen hadden weinig behoefte aan natuurlijk licht en ventilatie. Airconditioning en TL-verlichting zorgden voor langere werkdagen en kleinere afgesloten werkruimten. Deze vooruitgang ontnam de werknemers hun vrije tijd en relatie met de buitenwereld, ze kregen steeds minder tijd om te spenderen met familie en vrienden.⁴⁴ Ze konden en moesten van de werkgevers vroeger beginnen met werken en 's avonds langer blijven. De werkruimte begon op een door de mens gemaakte machine te lijken. Op dat moment, halverwege de 20ste eeuw, ontstond het kantoorontwerp als

Afb 12 - Boerentoren Antwerpen, circa 1931
© KBC Historisch archief.

⁴² Jezard, A. (2018, 19 januari). *The traditional office is over. Here is why*. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <http://freedomandsafety.com/en/content/blog/traditional-office-over-here-why>

⁴³ Braeken, J. (2019) *Boerentoren*. Geraadpleegd op 25 april 2019 van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3959>

⁴⁴ Veldhoen, E. & Piepers, B. (1995). *Kantoren bestaan niet meer. The demise of the office*. Rotterdam, Nederland: 010 Publishers.

een discipline en zo ging de geschiedenis van het kantoorontwerp een nieuwe periode in.

1.2.2 Het kantoorinterieur na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er verschillende maatschappelijke verschuivingen. Ook de *Civil Rights Movement* en de *Women's Rights Movement*, hadden invloed op het kantoorontwerp. Kantoorbedienden wilden minder sociale grenzen binnen en buiten de werkplek. Scandinavië en Duitsland speelden daar als eerste op in en pleitten om kantoorgebouwen minder hiërarchisch te maken. De nieuwe kantoorinterieurs moesten meer democratisch worden en over het algemeen gewoon een aangenamere werkplek worden. Men wilde organische werkplekken ontwerpen, ingericht om communicatie en samenwerking te stimuleren. Als gevolg daarvan werd de werkplek een meer open ruimte, met bureaus en teams gegroepeerd. Er werd heel grondig nagedacht hoe de kantoorruimtes georganiseerd en ingericht moest worden. Dit ging veelal vooraf aan verschillende studies en bevestigingen bij het personeel.⁴⁵ De plattegrond was open, met archiefkasten en potplanten die typisch als tussenschot diensdeden. Dit concept was bekend onder het woord landschapskantoren.⁴⁶ Hoewel landschapskantoren op het eerste zicht minder rationeel en minder georganiseerd lijken als de Tyloristische kantoororganisaties, werd het ontwerp van een landschapskantoor tot in detail bedacht, berekend en getest. Op deze manier bleven veel gangbare werkprocessen behouden. De aanpasbare landschapskantoren hadden een grote positieve invloed op de gemoedstoestand van de werknemers. Maar het nadeel van dergelijk ontwerp was een toename van visuele en auditieve stimulansen dat voor afleiding en verlies van concentratie zorgen.

Vanaf de jaren '60 begonnen niet enkel de ontwerpers maar ook de meubelfabrikanten het concept van landschapskantoren verder te ontwikkelen. *Herman Miller* was één van de eerste fabrikanten die specifieke kantoormeubelen begon te produceren voor deze nieuwe

Afb 13 – Robert Propst's Action-office.
© Herman Miller Archief.

⁴⁵ Pile, J. (1978). *Open Office Planning: A handbook for Interior Designers and Architects*. Londen, Engeland: Architectural.

⁴⁶ Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hubblehq.com/blog/the-history-of-the-office>

Afb 14 - Action Office I.
© Herman Miller Archief.

Afb 15 - Action Office II, "Cubicle" Style.
© Herman Miller Archief.

open planning. *Herman Miller* startte hiervoor een samenwerking met Robert Propst, een Amerikaanse uitvinder die geen ervaring had in het meubelontwerp.⁴⁷ Hij was een designconsult en opende zijn eigen adviesbureau begin de jaren '50. Kort daarna bood Herman Miller hem een job aan als oprichtend directeur van de nieuwe afdeling *Research Institute*. Deze nieuwe opdracht nam Propst heel serieus, met “*een intellectuele nieuwsgierigheid van een antropoloog*”, schreef Friedman.⁴⁸ Hij observeerde de werknemers bij Miller terwijl zij aan het werk waren, hij interviewde hen en nam enkele architecten, psychologen en wiskundigen in dienst om hem bij te staan. Samen realiseerden ze de Action Offices (1964) die met verschillende meubels het volledige werkproces samen brachten in één individuele werkplek. Deze werkplekken konden gemakkelijk geïntegreerd worden in een open plan, gezien de meubelen los stonden van vloeren en wanden. De meubelen van de Action Office serie lieten de werknemers toe om hun werkprocessen te sturen zoals een piloot een vliegtuig aanstuurt. De meubelen vormden de cockpit van het moderne werken.⁴⁹ Ze blokkeerde zoveel mogelijk de visuele en auditieve stimulansen zodat werknemers minder werden afgeleid, zonder het menselijke en sociale aspect van een landschapskantoor te verliezen. De eerste generatie van deze meubelen was geen succes door de hoge productiekosten. Al snel werden de huurprijzen van kantoorruimtes hoger waardoor ze de Action offices zo dicht mogelijk bij elkaar brachten. Er was geen bewegingsruimte meer waardoor de oorspronkelijke bedoeling verloren ging. In 1968 ontwikkelde Propst een tweede lijn van deze reeks, de Action Office II. In Amerika werden de Action Offices massaal gekopieerd waardoor er verschillende minder kwalitatieve varianten ontstonden. Omdat de lage kostprijs primeerde, werden de Action Offices gedegradeerd tot een sombere en steriel ogende werkomgeving die absoluut niet inspirerend werkte voor de werknemers. Dit was de voorloper van het alom gekende *cubicle* concept.

Robert Propst vertelde in een interview (1998) twee jaar voor zijn dood dat hij altijd met veel wrok heeft terug gekeken naar zijn uitvindingen, dat het hem veel pijn deed dat zijn uitvinding niet werd gebruikt zoals hij het voorzag.: “*The dark side of this is that not all organizations are intelligent and progressive. Lots are run by crass*

⁴⁷ Daniel, R. M. (2015, maart). *Herman Miller's Action Office: Corporate Interiors in the Cold War*. In: *Interiors*, 6(2015)1, p. 9-10.

⁴⁸ Friedman, R. (2014). *The best place to work, the art and science of creating an extraordinary workplace*. New York, USA: Penguin Group.

⁴⁹ Daniel, R. M. (2015, maart). *Herman Miller's Action Office: Corporate Interiors in the Cold War*. In: *Interiors*, 6(2015)1, p. 16.

*people who can take the same kind of equipment and create hellholes. They make little bitty cubicles and stuff people in them. Barren, rat-hole places.”*⁵⁰

Ook de Belgische steden werden klaargestoomd voor de moderne tijd en de nieuwe diensteneconomie. Het symbool van deze economische, stedenbouwkundige en maatschappelijke transitie was ook bij ons het kantoorgebouw. Op hele korte tijd ontstonden er steeds meer kantoorjobs. De werknemers hadden elk hun eigen plek nodig waardoor er vele nieuwe kantoorgebouwen werden gebouwd, vooral binnen de stedelijke context. Daardoor moeten er infrastructuurwerken gebeuren, om de bereikbaarheid naar de nieuwe kantoorgebouwen te verbeteren. Zo ook in Antwerpen en in Brussel zoals de aanleg van de ring.⁵¹

Afb 16 – De cubicle.

1.2.3 Het kantoorinterieur vanaf jaren 70

Terwijl het moderne kantoor in de jaren '70 evolueerde, begonnen de traditionele bureaus plaats te maken voor een nieuw type persoonlijke werkruimte, de *cubicle*, vooral toegepast in Amerika. Al snel werd de term "hokje" een synoniem voor een saaie, onaangename werkomgeving. De filmindustrie gaf de *cubicle* de reputatie van een verstikkende, grijze doos waarin niemand wou gevangen zitten. Toch vormden ze een logische aanpassing aan het gebrek aan privacy in de grote landschapskantoren. Het was een goedkoop systeem en bood veel flexibiliteit qua indeling. Net daarom worden ze vandaag nog steeds gebruikt op een groot aantal werkplekken. De *cubicle* werd vooral gebruikt in Amerika. In Europa waren al langer regels opgelegd aan de bedrijven in verband met kwalitatieve en werkbare werkruimtes voor bedienden. Toch zien we de *cubicles* ook in de Europese filmindustrie voorkomen, vaak als een satire op de werkelijkheid. Velen zien de cubicle als een overblijfsel uit een vervlogen tijdperk. Het werd een symbool voor wat ze niet leuk vinden aan stereotype kantooromgevingen. In feite heeft een reactie op die mentaliteit geleid tot enkele opmerkelijke kantoorontwerpinnovaties van de volgende eeuw.⁵²

⁵⁰ Friedman, R. (2014). *The best place to work, the art and science of creating an extraordinary workplace*. New York, USA: Penguin Group.

⁵¹ Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. [Internetartikel]. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hub.blehq.com/blog/the-history-of-the-office>

⁵² Dunn, S. (2018, 2 mei). *The Accidental Arrival of the Cubicle*. Geraadpleegd op 27 februari 2019, van <https://medium.com/robin-powered/the-accidental-arrival-of-the-cubicle-ebc04da7552>

1.2.4 Het kantoorinterieur nu

Volgens een onderzoek van architectuurhistoricus Juriaan Van Meel en Paul Vos heeft op vandaag het kantoorontwerp zijn hoogtepunt bereikt. De moderne werkplek roept de sfeer op van thuis, door het gebruik van warme kleuren, intieme verlichting en zachte stoelen. De focus ligt nu op het comfort en het welzijn van het personeel.⁵³

Begin de jaren '90 werd het nut van het kantoorgebouw nog in vraag gesteld. Was er nog een nood aan kantoorgebouwen in een wereld waar alles gedigitaliseerd wordt, in een wereld van cyberspaces en virtuele realiteiten? Van Meel en Vos leren ons dat de opkomst van het digitale tijdperk net nog meer vraagt naar kantoorruimtes. Volgens Jan van Ottele, CEO van het *internetbedrijf YourNews*, is telewerken een 'fabeltje van de nieuwe economie'. Hij zegt: "*Als de medewerkers niet met elkaar praten, kunnen er geen nieuwe ideeën ontstaan.*"⁵⁴ Dit maakt de vraag hoe kantoren nu moeten worden ontwerpen, des te interessanter. "*Welke eisen stelt de 'nieuwe economie' aan kantoorgebouwen? Wat is de boodschap die het moderne kantoor moet uitstralen?*"

Kantoorgebouwen mogen vooral geen kantoorgebouwen meer zijn. De meeste bedrijven, vooral jonge dynamische bedrijven zoeken naar alle andere mogelijke gebouwen die ze dan zouden kunnen omvormen tot een kantoorgebouw, bijvoorbeeld fabriekspanden. De kantoren worden ingericht met vooral veel elementen voor ontspanning tijdens het werk, zoals een pooltafel of een bar of een knusse lounge. Alles kan, alles mag, zolang het maar huiselijk aanvoelt en aantrekkelijk oogt. Het feit dat de nieuwe kantoorgebouwen geen kantoorgebouwen mochten zijn van oorsprong, zal nu en op langere termijn een probleem gaan geven. De huidige, verouderde kantoorgebouwen komen leeg te staan en krijgen amper nog een nieuwe functie.

⁵³ Van Meel, J. & Vos, P. (2001). *'Funky' kantoren – zin en onzin van een bijlart op het werk*. Geraadpleegd van www.cfpb.nl/media/uploads/publicaties/upload/Meel_2001_-_FunkyKantoren.pdf

⁵⁴ Van Ottele, J. (2000) *YourNews: de geboorte van een internetbedrijfje*. Vrij Nederland, 2001(3), p. 40-45.

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

2

*“De meeste architecten denken steen en gebruiken beton.
Ik denk beton.”*

Florquin, J. (1982). Interview met Léon Stynen. In: J. Florquin (red.) Ten huize van ... 18 (Davidfonds. Keurreeks 154). Leuven, België: Davidfonds. p.126

VIER KANTOORGEBOUWEN UITGELICHT

2 VIER KANTOORGEBOUWEN UITGELICHT

Léon Stynen ontwierp in de loop van zijn carrière 47 gebouwen met een kantoorfunctie.⁵⁵ Deze gebouwen bestaan uit kantoorgebouwen, industriële gebouwen met een gedeelte voor burelen en woningen met een kantoor, zie Tabel 1 in Bijlage A. Er werd voor deze masterproef een selectie van vier kantoorgebouwen gemaakt uit de 47.

In dit hoofdstuk bespreek ik eerst de selectiecriteria. Vervolgens worden de geselecteerde kantoorgebouwen in hun architecturale context geschetst. Dit vooronderzoek is nodig om het eigenlijke onderzoek naar het kantoorinterieur beter te kunnen begrijpen. De vormgeving van de geselecteerde kantoorgebouwen worden kort en krachtig besproken, in functie van het verdere onderzoek. Voor meer informatie over het architecturale aspect van de gebouwen kan verwezen worden naar de verschillende biografieën geschreven over het oeuvre van Léon Stynen.⁵⁶

2.1 Selectie

De selectie is gebaseerd op enkele selectiecriteria gelinkt aan de onderzoeksvraag van deze masterproef. De selectiecriteria zijn als volgt.

Het eerste criterium is de functie van het gebouw. Ten tijde dat het gebouw werd ontworpen en gerealiseerd moest het hoofdzakelijk dienen als een kantoorgebouw. Zo kan er in het onderzoek gefocust worden op het interieurontwerp dat volledig in functie van het moderne werken bedacht werd.

Het tweede criterium is het fysieke karakter van het gebouw toen en nu. De besproken kantoorgebouwen zijn werkelijk gerealiseerd. Dit maakt het mogelijk om te onderzoeken hoe Stynen mee hielp aan de veranderingen van het moderne werken, aan het vormgeven van de kantoorinterieurs na de Tweede Wereldoorlog. Tevens kunnen we zo nagaan hoe hij in dialoog trad met de

verschillende stakeholders van deze kantoorruimtes. Ontwerpvoorstellen worden om die reden niet weerhouden. Deze hebben het nadeel éézijdig te zijn. Er komen namelijk geen stakeholders, zoals interieurarchitecten, ingenieurs, meubelfabrikanten en zo meer aan te pas. Daarnaast moeten de besproken kantoorgebouwen nog steeds bestaan. Dit maakt het mogelijk om de gebouwen te gaan bezoeken en een grondige analyse te maken van de bestaande toestand.

Het derde en laatste criterium is het huidige gebruik van het kantoorgebouw. Het kantoorgebouw moet nu nog steeds in gebruik zijn, al dan niet als een kantoorgebouw. Dit laatste maakt het mogelijk om te onderzoeken of de gebouwen van Léon Stynen aangepast zijn aan de noden van nu, wat er nog oorspronkelijk is aan zijn ontwerp en wat er door de jaren heen veranderd werd.

⁵⁵ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

⁵⁶ Bekaert, G. (1990). *Léon Stynen, een architect*. Antwerpen, België: Publicaties deSingel.

Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen.

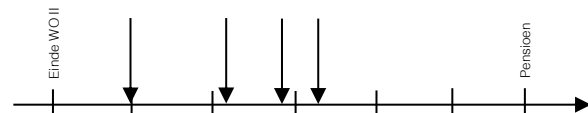
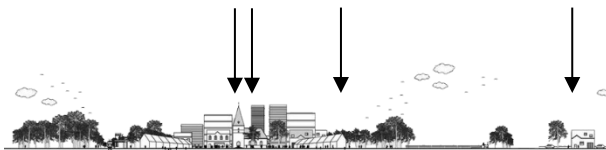
Braem, R. & Kemps, F. H. (1965). *Léon Stynen architect*. Berchem, België: Drukkerij Michiels.

Laureys, D., Caigny, S., Migom, S., Serulus, N. (2018) *Léon Stynen: A Life of Architecture: 1899-1990*. Antwerpen, België: Vlaams Architectuurinstituut.

Om een complete en een goed doorgronde analyse te maken van de interieurs van de kantoorgebouwen beperkt deze studie zich tot vier kantoorgebouwen. Voorgaand haalde ik drie belangrijke selectiecriteria aan waaraan alle gebouwen moeten voldoen. Het toepassen van de drie selectiecriteria leverde nog 23 gebouwen op. Dit aantal is te groot om een diepgaande analyse te maken binnen de beperkte tijdspanne van de masterproef. Een klein aantal gebouwen bespreken laat toe om de selectie veel grondiger te analyseren. Met een grondige analyse van een beperkt aantal gebouwen ten opzichte van een oppervlakkige analyse van alle kantoorgebouwen, kan er naar mijns inziens een beter en genuanceerder antwoord geboden worden op de onderzoeksvraag van deze masterproef. Om een zo veelzijdig mogelijk beeld te krijgen van de kantooromgeving volgens Léon Stynen probeerde ik diversiteit te garanderen op drie niveaus: stedenbouwkundig, tijdsgebonden en volgens de architectenopdracht.

Van de vier kantoorgebouwen die in detail besproken worden koos ik twee projecten die zich in het hart van de stad Antwerpen bevinden, l'Assurance Liégeoise en het Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika. Het derde gebouw bevindt zich in de overgangszone van de stad naar de buitenwijken van de stad, de E.B.E.S-toren. Het vierde project bevindt zich aan de rand van de stad, de BP-building. Op deze manier kan er geanalyseerd worden hoe de stedenbouwkundige ligging een invloed had op het ontwerp van het desbetreffende kantoorgebouw en het interieur.

Het voorgaande hoofdstuk gaf een beknopte samenvatting over Léon Stynen zijn leven en oeuvre (*1.1 Léon Stynen, kantoorarchitect?*). Daarin werd vastgesteld dat de jaren '50 en jaren '60 de meest succesvolle jaren waren voor Léon Stynen, op vlak van het bouwen van kantoorgebouwen. Het Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika werd gebouwd aan het begin van zijn meest succesvolle periode, 1950. Het tweede geselecteerde kantoorgebouw volgde zes jaar later, de E.B.E.S-toren. Het derde gebouw werd gerealiseerd op einde van de jaren '50, de BP-building in 1959. Als laatste werd er gekozen voor l'Assurance Liégeoise dat gebouwd werd in 1962, één van de latere kantoorgebouwen van Léon Stynen. Op deze manier kan er geanalyseerd worden wat de evolutie was van de kantoorinterieurs volgens Léon Stynen.

Van de vier kantoorgebouwen die in detail besproken zullen worden, koos ik minstens een groot, een middelmatig en een klein kantoorgebouw uit. De grootte van het kantoorgebouw werd zowel bepaald door de grondoppervlakte maar ook door het aantal werknemers dat de onderneming telde. Het grootste kantoorgebouw van de selectie is de E.B.E.S-toren met een oppervlakte van bijna 15.000 m². Het tweede kantoorgebouw is de BP-building met ongeveer 10.000 m². De twee kleinste kantoorgebouwen bevinden, zich beide in het centrum van de stad. L'Assurance Liégeoise heeft een werkoppervlakte van ongeveer 3.000 m² terwijl het Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika net geen 1.000 m² telt. Op deze manier kan er geanalyseerd worden of de grootte van een ontwerp opdracht invloed had op Stynen zijn ontwerpideeën.

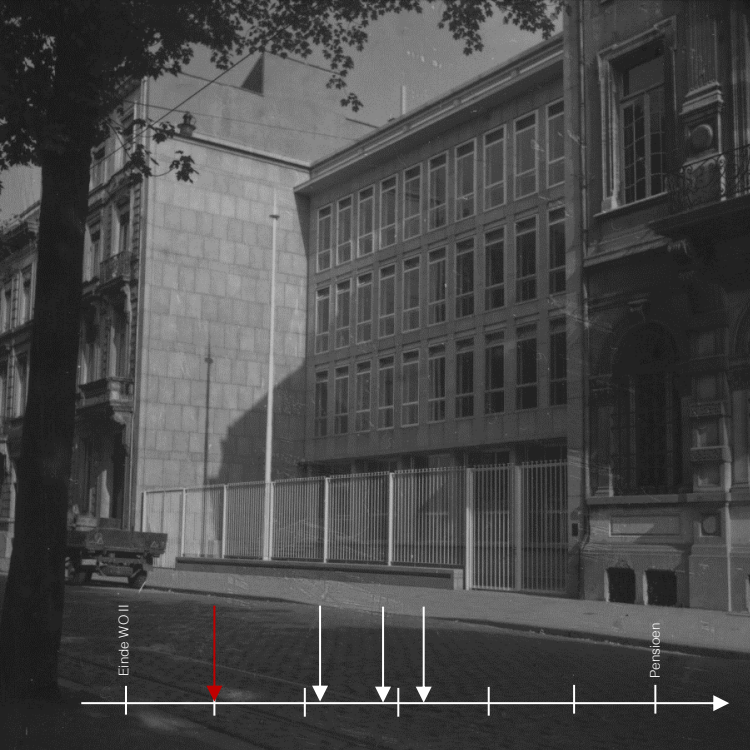

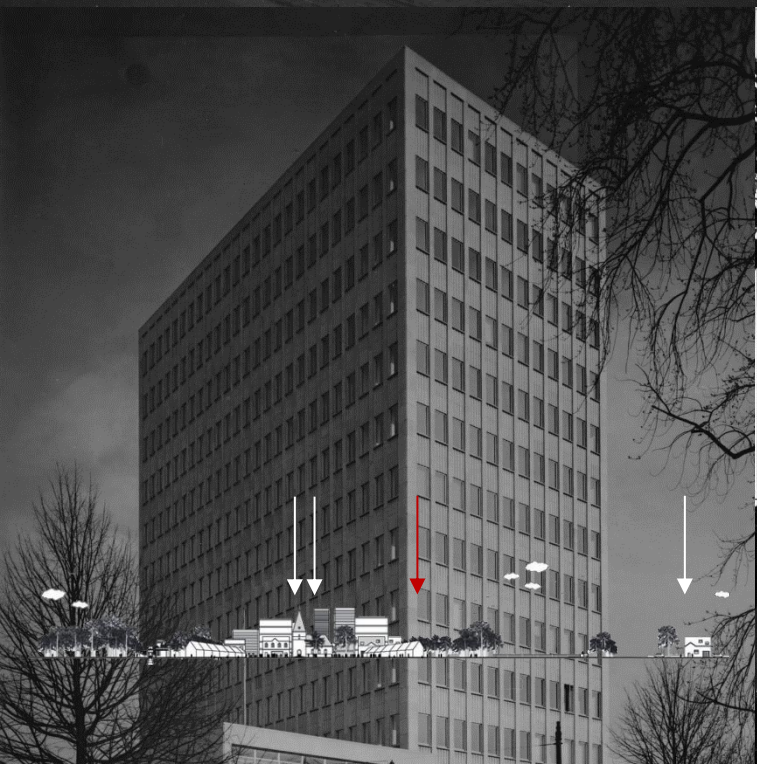
= ± 100 werknemers
± 1000 m² werkoppervlakte

totaalontwerper – pleitbezorger - ingenieur

Zoals in het voorgaande hoofdstuk al duidelijk werd gemaakt, werkte Léon Stynen zelden alleen (*1.1 Léon Stynen, kantoorarchitect?*). Gezien de onderzoeksvraag van deze masterproef lijkt het me het meest interessant om minstens één kantoorgebouw te analyseren waarbij Léon Stynen van het begin tot het einde alles zelf ontwierp. Dit gaat dan van meubels, tot deurklinken tot koffietasjes, zoals bij l'Assurance Liégeoise. Daarnaast zal er ook een gebouw geanalyseerd worden waarbij Stynen in mindere mate zelf kon beslissen over de details van zijn interieur zoals bij de BP-building. Het interieur van het Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika en de E.B.E.S-toren hoorde niet tot de ontwerp-opdracht van Stynen. Dit om uiteindelijk te kunnen besluiten in hoeverre Léon Stynen naast een vooruitstrevend architect misschien ook een vooruitstrevend interieurarchitect was.

Afb 17 – Consulaat-Generaal van de VSA.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

2.2 Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika (VSA)

Het consulaatgebouw op de Frankrijklei 67 – 69 te Antwerpen werd ontworpen door Léon Stynen, Paul De Meyer en James Spruyt in 1950.⁵⁷ Deze opdracht werd gegeven door het *Foreign Buildings Office of the Departement van de Verenigde Staten van Amerika* (FBO). Later huisvestte dit gebouw de *nv Belgische Petroleum Raffinaderij*, die in 1968 de nodige aanpassingen liet uitvoeren door Léon Stynen en Paul De Meyer.⁵⁸

Afb 18 - Trap naar de hoofdingang.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Stynen en De Meyer plaatsten het diplomatieke gebouw zes meter dieper op het perceel.⁵⁹ Zo ontstond er een nadrukkelijk afgebakende voortuin. Het achteruitschuiven van de voorgevel en het creëren van een voortuin was een symbolische uitbeelding van de politieke en administratieve functie. Over die ingreep scheef Albert Bontridder in 1979: *“Het scheppen van een censuur in het straatfront bood hem de enige mogelijkheid om aan de vestiging van de administratieve vertegenwoordiging van de grote bevriende natie een selectief accent te geven.”*⁶⁰

Het volume van het consulaatgebouw werd ook om veiligheidsredenen dieper op het perceel geplaatst. Hiernaast werden er ook nog andere veiligheidsmaatregelen in het ontwerp genomen. Er werd op de perceelsgrens een grote poort geplaatst, het gelijkvloers werd enkele meters boven het maaiveld verheven en het gebouw kon enkel via een trap bereikt worden. In tegenstelling tot een helling vertraagt een trap immers de wandelpas van de bezoekers.

Het hoofdgebouw heeft een gevelbreedte van 24 meter, bestaat uit vier bovengrondse bouwlagen onder een plat dak én een bouwlaag gedeeltelijk onder het maaiveld. De totale vloeroppervlakte bedraagt ongeveer 1.000 m². De vrijgekomen blinde zijgevels, door het dieper plaatsen van het hoofdgebouw, kregen over de gehele hoogte een bekleding van blauwe hardsteenplaten, dezelfde als die van de gevel van het consulaatgebouw.⁶¹ Deze werden mooi afgewerkt in een sierlijk steensverband dat werd uitgelijnd met de platte stroken in het verlengde van de dorpels en lateien van het consulaatgebouw. Het zichtbeton van

⁵⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed. (2016). *Spruyt, James*. Geraadpleegd op 30 december 2018 van www.inventaris.onroerenderfgoed.be

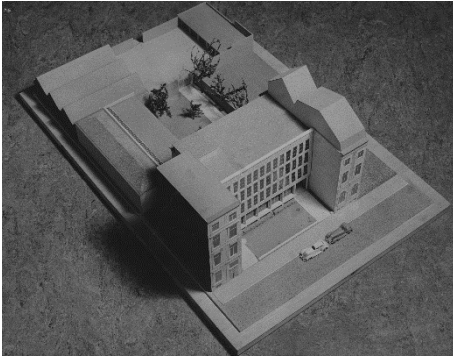
⁵⁸ Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214911>

⁵⁹ Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214911>

⁶⁰ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen. p.137.

⁶¹ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen. p.138.

de kolommen, de balkenlagen en de daklijsten onderscheidt zich dan weer door zijn ruwe textuur.⁶² Samen met de 32 aluminium ramen dat in het vlak van de gevel geplaatst werden, creëren ze een vernieuwend ritme waardoor de architectuur een sterk onderscheid maakt met de drukke eclectische gevelwanden van de Frankrijklei.⁶³ Dit onderlijnde nogmaals het plechtige aspect van het gebouw.⁶⁴ Witte natuursteenplaten werden op de achtergevel geplaatst. Léon Stynen besteedde veel aandacht aan het ontwerpen van de façades van het consulaatgebouw.⁶⁵ Dit is duidelijk door de vele ontwerpschetsen van de gevels die terug te vinden zijn in het archief van Stynen. De voorgevel grenst aan de voortuin, de achtergevels keken uit over een beplante binnentuin. Daar bevindt zich ook de oprijlaan naar de garages, achteraan het perceel.

Afb 19 - Maquette van Consulaat-Generaal van de VSA.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Het gebouw bestaat uit een gewapende betonnen skeletstructuur. De gevel bestaat uit zeven zichtbare traveeën, wat kenmerkend is voor Léon Stynen zijn architectuur. Alle verticale circulatie en technische voorzieningen werden gegroepeerd tot één compacte kolom op de kruising van het hoofdvolume en de tuinvleugel. Dit zorgt ervoor dat er een vrije indeling was op de kantoorverdiepingen waarbij ze gebruik maakten van verplaatsbare wanden.

In haar boek schreef architectuurhistorica, Jane Loeffler: *“Consulates, such as that designed by Léon Stynen for Antwerp (1950), [...] were among the most innovative of foreign buildings designed just after the war.”*⁶⁶

Deze beschrijving laat niet veel aan de verbeelding over. Het consulaat is één van de meest innovatieve uitheemse ambassadegebouwen die ontworpen werd door een niet-Amerikaanse architect na de Tweede Wereldoorlog. Maar het was ook één van de eerste naoorlogse projecten in de gehele geschiedenis van het buitenlandse bouwprogramma *Foreign Building Operations* (FBO). De FBO werd opgericht met als doel om de Amerikaanse architectuur meer wereldwijd te verspreiden.

⁶² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doods 72]. (1988)

⁶³ Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/214911>

⁶⁴ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen. p.138.

⁶⁵ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doods 72]. (1988)

⁶⁶ Loeffler, J. C. (1998). *The Architecture of Diplomacy: building America's Embassies*. New York, USA: Princeton Architectural Press. p. 67

Afb 20 – Achtergevel Consulaat-Generaal van de VSA.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Daarom was het consulaat oorspronkelijk een ontwerpopdracht voor de Amerikaanse architect Alan Jacobs. Het was in die tijd niet ongewoon dat de Amerikaanse architecten een samenwerking startten met lokale architecten, gezien deze de omgeving, de wetgeving en de autoriteiten beter kenden. Wat wel heel ongewoon was, en het consulaatgebouw in Antwerpen in dit geval uniek maakt, is dat Alan Jacobs zich terugtrok als architect van het consulaatgebouw. Hierdoor werden Stynen en De Meyer de architecten van dit gebouw en niet enkel maar het hulpje van de Amerikaanse architect. Waarom Alan Jacobs zich terugtrok is niet helemaal duidelijk. Vermoedelijk had hij het te druk met andere ontwerp-opdrachten in onder andere Brussel en Barcelona.⁶⁷ Het consulaatgebouw was één van de meest innovatieve gebouwen uit zijn tijd omwille van de laatste nieuwe technologische snufjes die Léon Stynen en Paul De Meyer voorzagen in het ontwerp.

⁶⁷ Loeffler, J. C. (1998). *The Architecture of Diplomacy: building America's Embassies*. New York, USA: Princeton Architectural Press. p. 68-69

Afb 21 – Model van Consulaat-Generaal van de VSA.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Afb 22 - Voorgevel E.B.E.S.

© Vlaamse Architectuurinstituut - Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Leon Stynen

2.3 Kantoorgebouw E.B.E.S

De E.B.E.S.-toren op de hoek van de Mechelsesteenweg en de Lamorinièrstraat werd ontworpen door Léon Stynen, Paul De Meyer en Hugo Van Kuyck in 1956.⁶⁸ Dit is een van Stynens beter gekende werken. Deze opdracht werd gegeven door *de Verenigde Energiebedrijven van het Scheldeland* (E.B.E.S).⁶⁹ E.B.E.S was een Belgisch elektriciteitsmaatschappij die werd opgericht in 1905 en in 1990 overgenomen werd door *Electrabel*.⁷⁰ De kantoortoren moest dienst doen als de maatschappelijke zetel van E.B.E.S. en als exploitatiezetel van Antwerpen. Léon Stynen en Paul De Meyer gingen een samenwerkingsverband aan met het ingenieurs-architectenbureau van Hugo Van Kuyck, onder toezicht van het studiebureau van de *Société de Traction et d'Electricité*. Dit was een belangrijk aandeelhouder van E.B.E.S.

Afb 23 – De gerenoveerde E.B.E.S.-toren kreeg een nieuwe naam: WATT toren.

Het architectuurconcept van Van Kuyck en Stynen was gebaseerd op een skeletconstructie en zelfdragende gordijngelvels uit staal. Het repetitieve ritme van metalen stijlen, gecombineerd met het effect van terugliggende borstweringen, zouden een strakke architectuur met een uitgesproken verticaliteit als resultaat gehad hebben. Op initiatief van het studiebureau werd geopteerd voor een dragende gewapende betonstructuur. Waardoor het torengedouw een veel massievere, statische aanblik kreeg dan het oorspronkelijk bedoeld was.⁷¹

Het kantoorgebouw bestaat uit een sokkel en een toren. De sokkel bevat twee bouwlagen met een tussenverdieping en een parking op het maaiveld. Het gebouw heeft een plattegrond van 53 bij 62 meter, die de perceelsgrenzen van de Mechelsesteenweg en Lamorinièrstraat volgen. In het midden van de voorgevel, aan de Mechelsesteenweg staat een toren van elf verdiepingen, met een plattegrond van 19 bij 39 meter. Een dakpaviljoen gemaakt uit een gebogen betonnen schaal brengt de totale hoogte op 60 meter.⁷² Niet zichtbaar vanop straat vormt het dakpaviljoen een verwijzing naar Le Corbusier.⁷³ De constructie bestaat dus uit een centrale kolom in combinatie met een dragende betonnen skeletstructuur. De gevelbekleding bestaat uit witte natuursteenplaten van quartzolietsteen en het schrijnwerk uit aluminium, voorzien van dubbele beglazing. De sokkel aan de Lamorinièrstraat zweeft op kolommen boven de bovengrondse parking. De sokkel bestaat bijna volledig uit een transparante gevel met doorlopende glaswanden. De

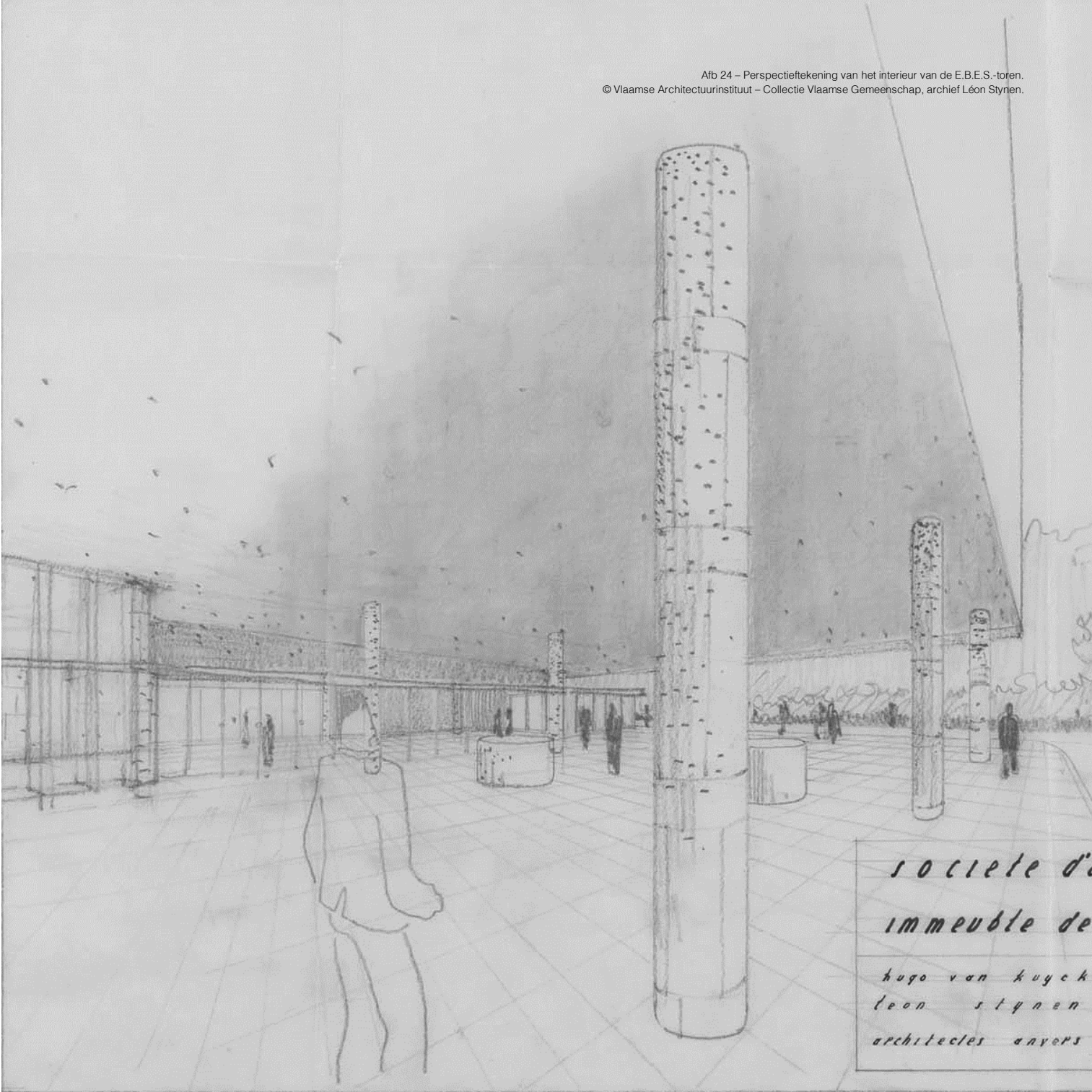
⁶⁸ Van Regenmortel, E. & Verhelst, J. (2013, 30 januari). *Hugo Van Kuyck*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be
⁶⁹ Braeken, J. (2015). *Kantoorgebouw E.B.E.S.* Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/7329>
⁷⁰ Engie Electrabel. (2015). *Geschiedenis*. Geraadpleegd op 31 december 2018, van www.corporate.engie-electrabel.be/nl/100-jaar-ervaring/geschiedenis/

⁷¹ Braeken, J. (2015). *Kantoorgebouw E.B.E.S.* Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/7329>
⁷² Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L.E.B.E.S., à Anvers*. In: *La Maison* 16(1960)4, p. 106-111
⁷³ Braeken, J. (2015). *Kantoorgebouw E.B.E.S.* Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/7329>

bovengrondse parking moest later verdwijnen en de nieuwe ruimte werd bij het interieur betrokken. In het midden van het gebouw wordt het hoofdportaal aangeduid door kolommen en een betonnen luifel. Het verticale raster in de gevel bepaalt heel sterk het karakter van het gebouw en vormde mee de basis voor de indeling van het interieur. Aan de rechter zijde van de toren wordt het horizontale raster onderbroken door een verticale lichtstrook waarachter de trap van het gebouw zat.

In het oorspronkelijke programma bleef er, door de parking van 1.400 m² en de technische installaties in de ondergrond te plaatsen, in de sokkel voldoende plaats over voor de publieke diensten en de loketfuncties van E.B.E.S. De toren was bestemd voor het personeel en de administratie.

Afb 24 – Perspectieftekening van het interieur van de E.B.E.S.-toren.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

*societe d'
immeuble de
hugo van kuyck
leon stynen
architectes anvers*

Afb 25 – De BP-building kort voor zijn voltooiing.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.

2.4 Kantoorgebouw B.P.

Léon Stynen stond al bijna veertig jaar in de praktijk wanneer hij de BP-building realiseerde. Dit is één van de hoogtepunten uit zijn oeuvre. Maar niet enkel binnen zijn eigen oeuvre, ook binnen het oeuvre van de Belgische architectuur ontwierp hij met de BP-building één van de belangrijkste hoogbouwprojecten van België. Het kantoorgebouw op de Jan Van Rijswijcklaan is een naorlogs modern kantoorgebouw, gebouwd in 1959 in opdracht van de Belgische afdeling van de *British Petroleum Company, B.P. Belgium*.⁷⁴ Dit is volgens verschillende architectuurhistorici het meest iconische kantoorgebouw en misschien ook het meest revolutionaire uit het volledige oeuvre van Léon Stynen. De BP-building was namelijk het eerste gebouw waarbij de muren niet dragend waren. De gevels werden opgehangen aan de gewapende betonnen T-profielen die bevestigd zijn aan een centrale kern.⁷⁵

Bontridder beschreef de BP-building in 1979 als volgt: *"Een lichtpunt in de strijd om aan de ijzeren greep van de flat- en kantoorbouwobsessie, die meer dan ooit de keel van de architecten toeknijpt, te ontsnappen."*⁷⁶

Afb 26 - Constructie van de ondergrondse verdieping.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.

Oorspronkelijk wou B.P. Belgium de nieuwe vestiging op de Eiermarkt in Antwerpen. Léon Stynen wist hen te overtuigen van de unieke locatie op de Antwerpse ring. Deze locatie had volgens Stynen veel voordelen. Een site buiten het stadscentrum, in de periferie dicht bij de grote invalswegen, zou het bedrijf een streepje voor moeten geven in een opkomende trend van grote ondernemingen en het toenemend vervoer per auto. De site voorgesteld door Stynen bevond zich aan de rand van de Tentoonstellingswijk, als een restant van de Brialmontomwalling. Het terrein beantwoordde aan 'de eigentijdse vereisten van de vrije inplanting in het groen', zoals Léon Stynen het zelf omschreef.⁷⁷ Het gebouw werd ingepland in een groenzone van ongeveer 700 m², op de hoek van de Jan Van Rijswijcklaan en de Camille Huysmanslaan. De groene zone liep over in het publieke park op de Mastvest en werd begrensd door de verdiepte bedding van de Antwerpse ring. Stynen en De Meyer deden een stedenbouwkundige studie voor de Wezenberg en wilden zo de Tentoonstellingswijk mee vormgeven. Ze probeerden hiermee door te breken als stedenbouwkundigen. De locatie verzekerde ook een goede bereikbaarheid met de auto.⁷⁸ Met dit stedenbouwkundig ontwerp wilde hij zoals hij het zelf verwoordde 'een stad in het groen, een landschap

⁷⁴ [Onbekend]. (1964). *Le building de la B.P. Belgium à Anvers*, In: La Maison 20 (1964)4, p. 104-109

⁷⁵ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

⁷⁶ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen.

⁷⁷ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

⁷⁸ Vlaams Architectuurinstituut. (z.d.). *4 torens*. Geraadpleegd op 18 januari 2018, van <https://www.kunstsite.be/gebouw/vier-torens/>

dat voortborduurde op de groene heuvels en het water van de vestinggrachten'.⁷⁹ Hij bouwde op dat moment dichtbij ook het *Koninklijke Vlaamse Muziekconservatorium* dat later uitgroeide tot het *kunsten-centrum deSingel*. Kort na de voltooiing van de BP-building werd echter de stedenbouwkundige inplanting en de verkeerssituatie rond het terrein volledig gewijzigd. Het is niet duidelijk of Stynen hier op voorhand van afwist en in hoeverre hij er dan rekening mee hield.⁸⁰

De bouw van dit kantoorgebouw was een ware uitdaging voor Léon Stynen en Paul De Meyer, ook al hadden ze voordien al veel kantoorgebouwen ontworpen. De BP-building was een volledig nieuwe opgave qua inplanting en concept. Hun ontwerpen ervoor situeerden zich vooral in binnenstedelijke context van een gesloten bouwblok zoals het consulaatsgebouw en de E.B.E.S-kantoorstoren. De site op de Jan Van Rijswijcklaan gaf de kantoorstoren een ruime, open omgeving en een grote zichtbaarheid. Omgekeerd gaf de toren ook een heel wijd panorama op de stad en het hinterland.⁸¹ De BP-building moest oorspronkelijk 350 personeelsleden van de Antwerpse afdeling van *B.P. Belgium* in één kantoorgebouw groeperen, die tot dan allemaal verspreid zaten over verschillende locaties.⁸² Uiteindelijk werd het een kantoorgebouw van ongeveer 10.000 m², wat een heel stuk groter is dan wat B.P. nodig had om te functioneren. Vermoedelijk komt dit door de vormgeving van het gebouw. *B.P. Belgium* vroeg om een gebouw met groot aanzien. Volgens Stynen kon dit allereerst niet verkregen worden met een kleiner kantoorgebouw. In het archief van Léon Stynen zijn namelijk nog meerdere voorontwerpen terug te vinden waarbij de vloeroppervlakte veel minder was.⁸³

Op vraag van stedenbouw werd het gebouw acht meter meer noordwaarts geplaatst dan oorspronkelijk de bedoeling was.⁸⁴ Het kantoorgebouw is een toren van dertien verdiepingen hoog, waarvan de twee bovenste dakverdiepingen ingesprongen waren voorzien. De belvédère die typerend is voor Stynen zijn architectuur was voorzien als

Afb 27 – De opbouw van de ophangoconstructie.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.

⁷⁹ deSingel. (z.d.). *Kunstcampus groeit*. Geraadpleegd op 18 januari 2018, van <https://desingel.be/kunstcampus-groeit>.orb

⁸⁰ [Onbekend], (1965). *Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen*. In: *Bouw* 20(1965)6, p. 177-181

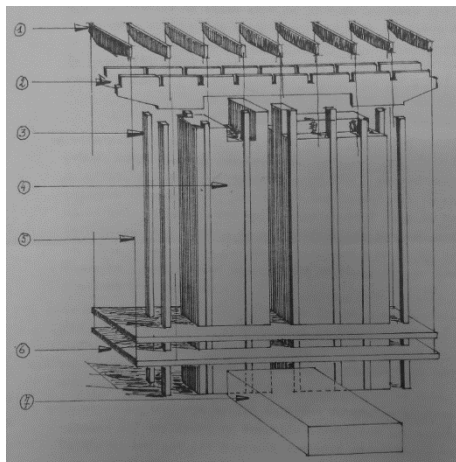
⁸¹ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

⁸² [Onbekend], (1965). *Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen*. In: *Bouw* 20(1965)6, p. 177-181

⁸³ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 122]. (1988).

⁸⁴ [Onbekend], (1962). *Immeuble de B.P. Belgium Anvers*, In: *La Maison* 18(1962)2, p. 48-51

uitsprong aan de bovenste verdieping. Deze werd om financiële redenen uiteindelijk toch achterwege gelaten.⁸⁵

Afb 28 – Constructie BP building.
Afbeelding ook in het groot in Bijlage E.

Stynen en De Meyer ontwikkelden voor de BP-building een innovatief en gedurfd constructieprincipe.⁸⁶ De basisstructuur van het gebouw is een hangconstructie, die op dat moment nog nooit eerder in Europa werd toegepast. Het constructieprincipe bestaat uit de combinatie van staal en beton, waarbij de trekspanning door het staal opgevangen kan worden en de drukspanningen door het beton.⁸⁷ Het gebouw is opgevat als een skeletconstructie die gedragen wordt door veertien kolommen (3) die in het centrale deel van het torengedebouwen staan.⁸⁸ De niet dragende kern van het gebouw is een 57 meter hoge schacht van geprefabriceerde betonwanden (4) die centraal in het gebouw is geplaatst, waarin de liften, trappen, het sanitair, de lucht- en ventilatiekokers zich bevinden. Tien kolommen werden weggewerkt in de betonnen muren van de centrale kern, de andere vier bleven zichtbaar. De kolommen in de centrale kern zijn Gray profielen versterkt met opgelaste platen. Deze werden ter plaatse gestort in beton om het draagvermogen te verhogen en de verbinding van de vloer en wanden te vergemakkelijken. Dit verzekert ook de nodige stijfheid van het gebouw.⁸⁹ Op de veertien kolommen rust een gewapende betonnen draagconstructie (2), bestaande uit twee hoofdbalken van elk 55 meter lang, die op hun beurt negen dwarsbalken (1) van achttien meter lang ondersteunen, met een overkraging van zes meter (de kroon).⁹⁰ De balken zijn gelaste volle wandliggers uit staal. Deze balken zijn berekend om zonder betonomhulling het eigen gewicht van het gebouw te kunnen dragen en met het beton de totale belasting. Het beton werd pas aangebracht na het plaatsen van de vloeren en de gevels om de trekspanningen in het beton zoveel mogelijk te beperken ter preventie van scheurvorming. Aan de kroon zijn 22 stalen trekkabels (5) bevestigd, waaraan de niet dragende vloeren (6) en de niet dragende gevelwanden zijn opgehangen. De verschillende vloeren rusten enerzijds op de kolommen van het centrale deel en anderzijds worden zij

⁸⁵ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

⁸⁶ Puttemans, P. (1964). *L'immeuble B.P. Belgium à Anvers*, In: Architecture 64 (1964)56, p. 392-400.

⁸⁷ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

⁸⁸ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP –

Doos 122]. (1988): Technische nota betreffende opvatting en wijze van berekening van het skelet van het B.P. gebouw. (10/01/1967)

⁸⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 122]. (1988): Technische nota betreffende opvatting en wijze van berekening van het skelet van het B.P. gebouw. (10/01/1967)

⁹⁰ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

opgehangen in de gevels aan stalen trekkers die bevestigd zijn aan de uiteinden van de uitkragende balken.⁹¹

De fundering bestaat uit een algemene funderingsplaat van gewapend beton die zich over de ganse oppervlakte van het gebouw uitstrekt, op een zeer goede en vaste ondergrond. Vanuit de funderingsplaat vertrekken de gewapende betonnen keldermuren die de gelijkvloerse verdieping dragen. De veertien kolommen werden in deze keldermuur gebetonneerd. In de kelder en op het gelijkvloers zijn deze betonwanden ter plaatse gestort. Hogerop hebben de prefab wanden van de centrale kern uitstekende wachtstaven die ter plaatse met elkaar en met de kolommen verbonden werden. De vloeren bestaan uit een netwerk van hoofdbalken en secundaire balken, allen gemaakt in stalen vakwerken om de talrijke leidingen door te laten. De hoofdbalken van de vloeren werden enerzijds bevestigd op de kolommen van de kern en anderzijds aan de ophangstaven aan de buitenzijde. De ophangstaven werden gerekend op enkelvoudige trek, de lengte van de kabels werden zo bepaald dat na afwerking van het gebouw de vloeren horizontaal zouden komen te liggen. De verbindingen werden scharnierend uitgevoerd opdat de constructie zonder hinder de vervorming van de trekkers zou kunnen volgen. De dekvloeren zijn geprefabriceerde gewapende betonplaten met uitstekende wachtstaven welke ter plaatse aan elkaar gegoten werden. De balkons werden eveneens met geprefabriceerde elementen gebouwd. Ook deze platen werden op voorhand gemaakt met uitstekende wachtstaven en ter plaatse overgoten.⁹²

Afb 29 – Sokkel BP-Building.

Er kwamen net zoals bij alle bouwwerken heel wat verschillende bouwactoren kijken. Al van bij de ontwerpfase werden verschillende ingenieursbureaus aangesteld om mee te helpen aan dit bouwwerk. Zo was *Constructor* verantwoordelijk voor de betonnen structuur, *Robert en Musette* voor het staal. *Seco* werd aangesteld op het moment van de start van de werken, dit bedrijf stond in voor het bouwkundig toezicht. Bij dit project was het bouwbedrijf *V.R. & J. Van Coillie* uit Oostende verantwoordelijk voor de aannemingswerken.⁹³ De bouwwerken gingen

⁹¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Styren* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 122]. (1988): Technische nota betreffende opvatting en wijze van berekening van het skelet van het B.P. gebouw. (10/01/1967)

⁹² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Styren* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP –

Doos 122]. (1988): Technische nota betreffende opvatting en wijze van berekening van het skelet van het B.P. gebouw. (10/01/1967)

⁹³ Familie webblad Van Coilge. (2006, 1 januari). *Jérôme Van Coillie (1892 – 1944)*. [Familiewebblog]. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van http://vancoilge.net/his/18920401a1919cur_jero-me_aannemer.html

van start in 1961 en werden twee jaar later al voltooid. Alle staalconstructies werden geproduceerd door de staalfabrikant *Cockerill-Ougrée* uit Seraing.⁹⁴

Door de hangconstructie van het gebouw is het volledige interieur gevrijwaard van kolommen of steunpunten. Daardoor zijn de lichte gordijngesels volkomen autonoom van ritme en verhouding. Er kon op deze manier een onbelemmerd uitzicht en een maximale lichtinval voor de kantoorruimtes verkregen worden. De gordijngesels bestaan uit een doorlopende structuur van houten raamkaders in Moulmeinteak en zijn voorzien van dubbel glas. Aan de buitenzijde van de ramen werd een fijn metalen raster voorzien dat dient als zonnewering en als smalle loopbrug voor het reinigen van de ramen.⁹⁵ In de gevel was een duidelijk raster terug te vinden dat ook de basis vormde voor de indeling van het interieur. Het zwevende karakter van het kantoorgebouw wordt nog meer verstrekt doordat de inkom dieper in het gebouw werd geplaatst en als sokkel dient. Het inkompaviljoen werd ontworpen als een transparante luifelconstructie, met verticale houten lamellen. De lamellen deden dienst als zonnewering. De sokkel, dakverdiepingen en de draagstructuur zijn uitgevoerd in zichtbeton. Stynen besteedde veel aandacht aan de bekisting. Rondom het gebouw werden verschillende betonnen kokers geplaatst die de ondergrondse parkeergarage afbakenen. Deze werden op een rasterpatroon geplaatst. Voor de interieurinrichting werd beroep gedaan op de ontwerpers Claude Blondel en Raymond Van Loo. Ook industrieel designer Camus hielp mee aan het ontwerp, in samenwerking met het *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*.⁹⁶

Afb 30 - inkomhal BP-building

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

De BP-building werd bekroond met enkele prijzen. Zo kreeg het gebouw de SBUAM-prijs in 1964, de eerste editie van de jaarlijkse architectuurprijs uitgereikt door de *Société belge des Urbanistes et Architectes modernistes*, omdat het gezien werd als een van de meest moderne en gedurfde kantoorgebouwen in de jaren '60.

⁹⁴ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

⁹⁵ [Onbekend]. (1962). *Immeuble de B.P. Belgium Anvers*, in: *La Maison* 18(1962)2. p. 48-51

⁹⁶ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendgoed.be/erfgoedobjecten/6958>

Herman F., Mayeur, R. (2006) *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene, 80 jaar ambacht en industrie, meubelen, interieurs, architectuur*. Kortrijk, België: Groeninghe.
De Coene. (z.d.). *De Coene: Verleden tot heden* [online geschiedenis]. Geraadpleegd op 19 februari 2019, van <http://www.decoene.eu/de-coene/>

Afb 31 - Gavel L'Assurance Liégeoise

© Vlaamse Architectuurinstiut - Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

2.5 Kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise

Het kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise is een naoorlogs modern kantoorgebouw, gebouwd in 1960.⁹⁷ Het gebouw is gelegen op de hoek van de Frankrijklei, de Van Cuyckstraat en Kipdorpvest. *L'Assurance Liégeoise* of de *Luikse verzekering* was een verzekeringsmaatschappij met zijn maatschappelijke zetel in Luik, opgericht in 1895. Ze had filialen in Brussel, Gent, Antwerpen, Luxemburg, Parijs, Rotterdam en Hamburg. Vanaf 1994 maakte deze deel uit van de verzekeringmaatschappij *Royale Belge*. Daarna werd ze overgenomen door de *AXA-group*.⁹⁸

Léon Stynen kreeg van *l'Assurance Liégeoise* twee opdrachten voor het bouwen van een kantoorgebouw. Het eerste was op de Frankrijklei 70 in Antwerpen, in 1960 en ondertussen een van zijn meest gekende werken. Zijn tweede opdracht van deze maatschappij was in datzelfde jaar, voor de sociale zetel in Luik maar dit bleef slechts bij een voorontwerp. Het kantoorgebouw in Antwerpen omvatte het Antwerpse filiaal van de verzekeringsmaatschappij *l'Assurance Liégeoise*, zij betrokken de tussenverdieping en de achtste verdieping. De overige kantoovloeren werden verhuurd aan andere ondernemingen. De werken startten in 1961 en werden een jaar later voltooid. Het gebouw bestaat uit een gewapende betonstructuur van het bouwbedrijf *V.R. & J. Van Coillie* uit Oostende.

Albert Bontridder omschreef in zijn boek het gebouw als “*een bijna wanhopige poging om in het chaotische stadsverband en op een zakdoekgroot perceel van 8 bij 35 meter een leefbaar werkmilieu te creëren.*”⁹⁹

Afb 32 – Kantoorgebouw L'Assurance Liégeoise
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap,
archief Léon Stynen.

Het kantoorgebouw bevindt zich op een langgerekt perceel van 8 op 35 meter en telt tien bouwlagen, wat de maximaal toegestane bouwhoogte was. De gevel bestaat uit een buitenschil van zichtbeton die als open raster werkt. Het betonnen gevelraster doet dienst als zonnewering, maar vormt tegelijk het raamwerk voor een subtiel en evenwichtig spel van horizontale en verticale lijnen, vlakken en leegtes, dieptewerking en contrasten. Daarachter bevindt zich een binnenwand met doorlopende thermische beglazing met schrijnwerk in teak. Daartussen bevindt zich een loopvlak voor het onderhoud van de ramen. De borstwering werd geïntegreerd in het gevelraster van zichtbeton. Zowel langs de binnenzijde als de buitenzijde van het gebouw werd heel veel zorg besteed aan de bekisting, om een zo glad mogelijke textuur van het zichtbeton te verkrijgen. De volledige constructie hangt op aan het gevelraster en doet dienst als maatvoering binnen in het gebouw. Dit kantoorgebouw vormt een belangrijke schakel in de opeenvolgende experimenten van Stynen en De Meyer naar de gelaagdheid en de plastische autonomie van de

⁹⁷ Braeken, J. (2013). *Kantoorgebouw L'Assurance Liégeoise*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendgoed.be/erfgoedobjecten/214911>

⁹⁸ Verzekeringen.be. (2017, 16 december). *Compagnies d'assurances en Belgique*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van

www.assurances.be/compagnies-assurances-assureurs-historique-acquisitions

⁹⁹ Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen

gevel.¹⁰⁰ Voor dit kantoorgebouw experimenteerden ze reeds met het handelscomplex Galler op de Italiëlei en de kledingzaak C&A op de Meir. Op het maaiveld was er een parking voorzien voor zeven auto's, achter de inkomhal en afsluitbaar met een metalen hek.¹⁰¹

Het gebouw bevat een dubbelhoge, volledige beglaasde inkomhal met een inkomsas geïntegreerd in een wintertuin. De ontvangstbalie achteraan fungeerde als gemeenschappelijke toegang voor de twee verschillende programma's binnen het gebouw, een filiaal van l'Assurance Liégeoise en verhuur van kantoorruimtes.

¹⁰⁰ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

¹⁰¹ Braeken, J. (2013). *Kantoorgebouw L'Assurance Liégeoise*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214911>

Afb 34 - Léon Stynen.

© Vlaamse Architectuurinstituut - Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

2.6 Stynen en zijn netwerk

Een architect bouwt nooit alleen, ook Léon Stynen niet. Hij werkte steeds met vele verschillende bouwactoren samen. Zo had hij de vennoten van zijn architectenbureau Stynen – De Meyer, waaronder Paul De Meyer, Paul Meekels en Walter Bresseleers. Stynen en De Meyer hadden door de jaren heen ook tientallen werknemers en leidden ook stagiairs van alle nationaliteiten op. Daarnaast werkten ze ook nog met vele verschillende architecten, interieurarchitecten en andere bouwactoren samen, hetzij voor één enkel project, hetzij voor meerdere projecten. Hierna volgt een beknopte beschrijving van alle relevante partijen voor het verdere onderzoek van deze masterproef.

2.6.1 Architecten en ingenieurs

Architect Paul De Meyer

Paul De Meyer (1922 – 2011) was een Belgische architect.¹⁰² Hij stapte in de voetsporen van zijn vader Bernard De Meyer die als architect vooral in Lier actief was. Paul De Meyer volgde zijn opleiding aan de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* in Antwerpen. Hij was daar één van de meest beloftevolle studenten van Léon Stynen. Na zijn studies startte hij in 1944 als zelfstandig architect. Twee jaar later werkte hij samen met Stynen en vormden ze samen het architectenbureau Stynen - De Meyer. Terwijl Stynen directeur was aan *Ter Kameren* in Brussel, had De Meyer de dagelijkse leiding over het bureau. Hij gaf daarna zelf ook les aan de *Antwerpse Academie*. In de jaren '60 werd het architectenbureau van Stynen en De Meyer één van de belangrijkste in België. Ze ontvingen verschillende prijzen en verschenen in verschillende publicaties in binnen- en buitenland. Wanneer Léon Stynen op 1 januari 1977 zijn beroepsactiviteiten stopte, zette De Meyer het bureau Stynen – De Meyer verder. Zijn oeuvre vertoont na 1977 een grote variatie aan eengezinswoningen en kantoorgebouwen. Twintig jaar later, in 1997 stopte ook hij zijn professionele carrière.

In Antwerpen en Brussel richtten ze samen verschillende kantoorgebouwen op. Hij hielp onder andere mee aan het consulaatgebouw, de

Afb 35 – Presentatietekening Presidentsbuilding, circa 1965
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap,
archief Léon Stynen.

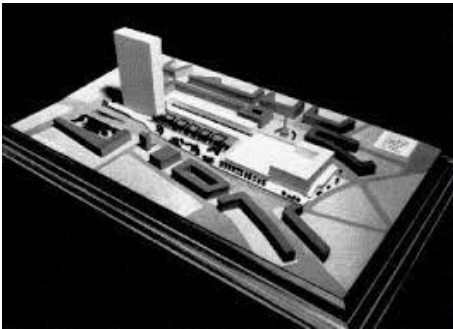
¹⁰² Van Impe, E. (2017, 27 november). *Archief van Paul De Meyer. 1944-1989. 50,40 m (420 archiefdozen) en 14 laden plannenkast*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be

Presidents-building, de Transaf, de E.B.E.S-toren, de BP-building en l'Assurance Liégeoise in Antwerpen. Binnen verschillende projecten werd Stynen vaak als de creatieve geest beschreven terwijl De Meyer veeleer gericht was op het praktische aspect van het ontwerp.¹⁰³

Ingenieur-architect Hugo Van Kuyck

Hugo Van Kuyck (1902 – 1975) was een Belgische ingenieur-architect.¹⁰⁴ Hij studeerde architectuur aan het *Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten* in Antwerpen, waar zijn vader Walter Van Kuyck les gaf. Ook hij was een ingenieur-architect. Hugo van Kuyck haalde de graad van burgerlijk ingenieur aan de *Rijksuniversiteit van Gent*, terwijl hij stage liep in het bureau van zijn vader. Aan het begin van zijn carrière werkte hij vier jaar lang als assistent van Victor Horta.

Hij was in de jaren '50 en '60 vaak betrokken bij de bouw van grote kantoorgebouwen in Antwerpen en Brussel. Hij werkte geregeld samen met de architecten Stynen en De Meyer. Zo hebben ze samen het ATIM-gebouw en het E.B.E.S-gebouw in Antwerpen gebouwd maar ook het Rijksadministratief Centrum in Brussel. Bij de projecten die ze samen realiseerden, zien we heel sterk een typerende vormgeving van Van Kuyck terug. De typerende karakteristieken van Léon Stynen in het ontwerp bleven steeds wat op de achtergrond. Van Kuyck was van opleiding niet enkel architect maar ook ingenieur, een esthetische ingenieur. Vermoedelijk is dit de reden dat in de gevelontwerpen veeleer de invloeden van Van Kuyck terug te vinden zijn. Beide architecten waren dominante karakters. Van Stynen is gekend dat hij bij elk project zijn visie probeerde door te drijven. Dit was altijd ten goede van het ontwerp, niet ten goede van zijn eigen portefeuille of ten koste van zijn opdrachtgevers. Stynen en Van Kuyck dachten eraan om samen een nieuw architectenbureau op te richten, naast elk hun eigen bureau, een dochterbureau als het ware. Maar na de bouw van de E.B.E.S-toren besloten ze dit toch niet te doen.¹⁰⁵

Afb 36 - Eerste Ontwerpmaquette van het Rijksadministratief Centrum, 1958.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

¹⁰³ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen]. (1988).

¹⁰⁴ Van Regenmortel, E. & Verhelst, J. (2013, 30 januari). *Hugo Van Kuyck*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be

¹⁰⁵ Laureys, D., persoonlijke communicatie, 12 februari 2019.

Architect James Spruyt

James Spruyt was een Belgische architect die tot 1953 werkte voor Léon Stynen en Paul De Meyer.¹⁰⁶ Hij was één van de vaste werkkrachten gedurende een lange periode binnen het bureau. Hij maakte onder andere het oorlogsschadedossier op van de woning van Léon Stynen aan de Camille Huysmanslaan. Hij was ook betrokken bij het ontwerp van het consulaatgebouw in Antwerpen en het kantoorgebouw voor SA Diamont Boart in Brussel. Daarnaast werkte hij ook nog mee aan enkele andere ontwerpen van Léon Stynen. Gezien Spruyt steeds op alle plannen van het consulaatgebouw vermeld werd als architect, naast Stynen en De Meyer, terwijl dit bij andere werknemers niet het geval was, kunnen we vaststellen dat James Spruyt heel wat inbreng had in dit project.

Afb 37 – Eigen woning van Léon Stynen, Antwerpen.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

2.6.2 Aannemers en andere bouwfirmas

Bouwonderneming V.R. & J. Van Coillie

Jérôme Van Coillie richtte in 1919 de *bouwonderneming Van Coillie* op in Oostende, een éénmanszaak.¹⁰⁷ Hij hielp mee aan de wederopbouw van de Vlaamse Westhoek na de Eerste Wereldoorlog. Deze had een grote woningnood veroorzaakt. Hij specialiseerde zich in bouwen met gewapend beton. Daardoor groeide het bedrijf snel en werd het één van de grootste bouwfirmas in de omgeving met 600 personeelsleden in dienst. Tijdens de Tweede Wereldoorlog moest het bedrijf noodgedwongen alle activiteiten stoppen door het uitblijven van nieuwe opdrachten. Niet veel later werden ze door de Duitse bezetters verplicht mee te werken aan de Duitse Atlantikwall, dit was enorm tegen de zin van Van Coillie. Hij overleed niet veel later in 1944. Na de Tweede Wereldoorlog werd het bedrijf opnieuw opgestart door zijn drie zonen Victor, René en Jan onder de naam *Aannemersbedrijf Van Coillie, V.R. & J.* Op vrijwel hetzelfde moment richtten ze ook het dochterbedrijf IPAN op.

De broers Van Coillie kregen opdrachten van overal in België. Door hun specialisatie in gewapend beton kreeg *V.R. & J. Van Coillie* ook opdrachten van het architectenbureau van Léon Stynen en Paul De

¹⁰⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed. (2016). *Spruyt, James*. Geraadpleegd op 30 december 2018 van www.inventaris.onroerenderfgoed.be

¹⁰⁷ Familie webblad Van Coilge. (2006, 1 januari). *Jérôme Van Coillie (1892 – 1944)*. [Familiewebblog]. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van http://vancoilge.net/his/18920401a1919cur_jero-me_aannemer.html

Afb 38 - Stand Expo 58.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie, V. R. & J.

Meyer. Hun eerste project samen was dit van het RTT-gebouw in Brussel, in 1957. Het bouwbedrijf was, onder andere ook hoofdaannemer bij de bouw van het kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise en de BP-building in Antwerpen. In beide gebouwen maakten ze gebruik van de IPAN-wanden die ze zelf op maat ontwierpen.¹⁰⁸ Paul de Meyer beweert meegelopen te hebben bij de ontwikkeling van de IPAN-wanden, maar de familie Van Coillie ontkent dit.¹⁰⁹ In de plaatsingslijst van het archief van Van Coillie staat geen samenwerking vermeld voor het jaar 1954. Volgens dezelfde plaatsingslijst kwamen Stylen en Van Coillie pas voor het eerst met elkaar in contact bij de bouw van de BP-building (1959).

Midden de jaren '70, ongeveer tien jaar na de bouw van l'Assurance Liégeoise, ging het *Aannemersbedrijf Van Coillie, V.R. & J. failliet*. Datzelfde jaar, in 1975 werkten ze nog samen aan de KVMC in Antwerpen. Ze werden onterecht geruïneerd door de Belgische fiscus, vertelde een vriend van Victor Van Coillie.¹¹⁰ Dit gebeurde, naar verluid, op aandringen van grote concurrenten uit Brussel en Antwerpen, die het niet konden verdragen dat het bouwbedrijf Van Coillie opdrachten kreeg vanuit alle streken in België. Begin de jaren '90 wonnen de broers Van Coillie het proces maar de gevolgen van de beschuldigingen waren te groot.

2.6.3 Interieurarchitecten en meubelontwerpers

Interieurarchitecten Raymond Van Loo, Aimée Huysmans & Claude Blonde!

Raymond Van Loo en Aimée Huysmans – ouders van Anne Van Loo, schrijfster van het repertorium van de architectuur in België – studeerden beiden af aan *La Cambre*.¹¹¹ In 1947 besloten ze samen te werken en richtten *le Bureau d'Etudes et Réalisations* op. Vrijwel alle projecten tot 1950 uit het CV van Raymond Van Loo zijn ontworpen door zowel Aimée Huysmans als Raymond Van Loo. Van Loo concentreerde zich voornamelijk op de technische aspecten van de ontwerpen: de vormgeving, technische tekeningen van het meubilair, het maken van prototypes en

¹⁰⁸ Novgorodsky, L. (1960). *Le nouveau centre téléphonique de Bruxelles*, In:

La Technique des Travaux, 36(1960)11-12, p.331-340

¹⁰⁹ Laureys, D., persoonlijke communicatie, 18 april 2019

¹¹⁰ [Onbekend], (1993, 3 augustus). *Uitval naar justitie bij begrafenis van Coillie* [nieuwsartikel uit 1993]. Geraadpleegd op 1 februari 2019, van www.cobouw.nl/bouwbreed

¹¹¹ Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*. Antwerpen, België: Mercatorfonds.

de contacten met de werklieden. Huysmans hield zich meer bezig met het algemene ontwerp van een interieurinrichting.¹¹²

Kort voor de Tweede Wereldoorlog begon, startten Van Loo en Huysmans een samenwerking met Claude Blondel, die de interieurzaak van zijn ouders had overgenomen.¹¹³ Zijn broer was architect Jean-Pierre Blondel, waarvan het trio verschillende interieuropdrachten kreeg. Vanaf het begin van de jaren '50 gaf Huysmans ook les aan de Academie vanuit financieel oogpunt. In het begin deed Huysmans dit slechts twee tot drie dagen in de week. In 1951 stonden Raymond Van Loo, Aimée Huysmans en Claude Blondel op de negende biënnale van Milaan, waar ze het interieur van een paviljoen verzorgden. Net voor de bouw van de BP-building stopte Aimée Huysmans als interieurarchitecte. Door de opkomst van de industriële productie werd de concurrentie te groot en ging zij fulltime les geven, terwijl Van Loo zich uiteindelijk moest aansluiten bij een groter *ontwerpbureau Spoo*. De meubels die Van Loo en Blondel ontwierpen voor de BP-building waren hun eerste kantoor-meubelen, maar zeker niet hun laatste.¹¹⁴

Afb 39 - Ontwerp van Van Loo & Blondel in Brussel.
Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

2.6.4 Fabrikanten

Straatman, Loral & Company

Straatman, Loral & Cy is in Léon Stynen zijn entourage vooral gekend als producent van de alom gekende stoel SL58, die Stynen ontwierp voor de wereldexpo in Brussel in 1958. *Straatman, Loral & Cy* produceerden veel kantoor-meubelen en prezen deze steeds graag aan bij de opdrachtgevers van de kantoorgebouwen ontworpen door Léon Stynen.¹¹⁵

De meubels van *Straatman, Loral & Cy* zijn terug te vinden in het kantoorgebouw van l'Assurance Liégeoise. Enkele jaren eerder werden dezelfde meubelen ook al aangeprezen voor de inrichting van de BP-building. Dit bleek uit een brief tussen *Straatman, Loral & Cy* en *B.P. Belgium*.¹¹⁶

¹¹² Van Loo, A., persoonlijke communicatie, 15 april 2019.
¹¹³ Agentschap Onroerend Erfgoed. (2014). *Villa Claude Blondel*. Geraadpleegd op 4 mei 2019, van www.inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/47553
¹¹⁴ Van Loo, A., persoonlijke communicatie, 15 april 2019.

¹¹⁵ Hens, A., persoonlijke communicatie, 4 mei 2019.
¹¹⁶ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP-building – Doos 128]. (1988)

Knoll Associates

Knoll Associates is een meubelfabrikant dat kantoorssystemen, zitplaatsen, tafels en bureauaccessoires uitbrengt van gekende architecten, meubelontwerpers en interieurvormgevers. *Knoll Associates* werd opgericht in 1938 door Hans G. Knoll en zijn vrouw Florence Schust en heetten oorspronkelijk *Hans G. Knoll Furniture Company*.¹¹⁷ Hans Knoll was de zoon van een Duitse meubelfabrikant die naar Amerika emigreerde, hij deed daarna zijn stage in Engeland en Zwitserland en leerde zo het *Bauhaus* en vele grote architecten en ontwerpers van de 20ste eeuw kennen, waarvan Walter Gropius, Mies van der Rohe en Marcel Breuer vermoedelijk wel de gekendste namen zijn. Het was Florence Knoll haar idee om de principes van het *Bauhaus* te gebruiken voor hun meubeldesign. Hans en Florence Knoll wilden objecten aanbieden die designuitmuntendheid, technologische innovatie en massaproductie vertegenwoordigden.¹¹⁸ Samen zochten ze naar getalenteerde ontwerpers. Ze waren er sterk van overtuigd dat ontwerpers met hun naam meer aandacht zouden krijgen voor hun werk, een traditie waar *Knoll Associates* vandaag nog steeds gekend voor staat. Het bedrijf produceert meubels van Mies van der Rohe, Eero Saarinen, Harry Bertola, Florence Knoll en nog vele anderen.¹¹⁹ Hun werkvisie was volledig gebaseerd op het motto 'Een goed ontwerp is goed zakendoen & goed zakendoen is een goed ontwerp.' En dat is na de dood van Hans Knoll in 1955 niet veranderd. Florence Knoll zette het productiebedrijf verder tot aan haar dood eerder dit jaar.

Afb 40 – Interieur Belg.-Luxembergeoise, Brussel.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap,
archief Léon Stynen.

Meubels van *Knoll Associates* kunnen we binnen de ontwerpen van Léon Stynen onder meer terugvinden in het kantoorgebouw Cité Administrative in Brussel. Daar werden in de directeur ruimtes de *Executive Armless Chairs* van Eero Saarinen gebruikt. Ook in de BP-building in Antwerpen vinden we verschillende meubels terug van Saarinen waaronder zijn tafel en stoelen, maar hierover meer in het volgende hoofdstuk (zie 3.2 Stynen als architect en pleitbezorger).

¹¹⁷ Woodham, J. M., & Oxford University Press. (2004). *A Dictionary of Modern Design*. Oxford, Engeland: Oxford University Press. p. 244

¹¹⁸ Lutz, B. (2010). *Knoll: A Modernist Universe*. New York, USA: Rizzoli International Publications.

¹¹⁹ Connox. (z.d.). *The knoll International History in the shop*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.connox.com/knoll-international/knoll-international-history.html

Fritz Hansen

Fritz Hansen is een Deense meubelfabrikant die met vooral Scandinavische meubeldesigners samenwerkt.¹²⁰ *Fritz Hansen* werd opgericht in 1872 door Fritz Hansen, een Deense timmerman. In 1915 presenteerde hij zijn eerste stoel in stoomgebogen hout. Twintig jaar later startte hij de alom samenwerking met gekende meubelontwerpers, waaronder Arne Jacobsen en Hans J. Wegner. Ze werkten ook vaak samen met tijdelijke meubelontwerpers zoals Hiromichi Konno en Kasper Salto.¹²¹

Meubels van *Fritz Hansen* kunnen we onder andere terugvinden in de BP-building van Léon Stynen. Daar werd de *Ant Chair* van Arne Jacobsen gebruikt in het personeelsrestaurant.

Afb 41 - Ant Chair van Arne Jacobsen in het personeelsrestaurant van BP building.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene

Kortweg *De Coene* was een Belgisch meubel- en houtverwerkingsbedrijf in Kortrijk. Deze werd opgericht door Jozef De Coene in 1925.¹²² Het bedrijf kende een lange voorgeschiedenis. In 1865 richtte Adolphe De Coene, vader van Jozef, een behangerszaak op. Het bedrijf werd later nog uitgebreid met onder andere gordijnen. Jozef volgde al op heel jonge leeftijd lessen aan de *Stedelijke Academie voor Schone Kunsten* in Kortrijk. Hij stopte zijn studies toen zijn vader stierf om aan de slag te gaan in de familiezaak. Hij ging later toch opnieuw studeren aan de *Academie voor Schone kunsten* in Antwerpen en kwam op 15-jarige leeftijd in contact met Henry Van de Velde. Hij werd geïntroduceerd in de *Arts en Craftsbeweging* en de *Wiener Secession*. Deze drie waren een grote inspiratie voor de jonge Jozef. Hij ging hierdoor het esthetische nastreven in de productie van het familiebedrijf. Enkele jaren later breidde hij het bedrijf uit met de kunstnijverheid, meer bepaald de meubelmakerij.¹²³ Zijn broer Adolf leerde de stoel van meubelmaker bij de Kortrijkse meubelmaker Victor Acke. In 1895 stapte hij mee in de zaak van zijn broer Jozef. De eerste meubels die ze produceerden vielen niet in de smaak, waardoor Adolf naar Parijs trok om meer ervaring op te doen. Een tentoonstelling ter bescherming van de oude en recentere kunstschaten van Kortrijk in 1899 georganiseerd door onder andere

¹²⁰ Woodham, J. M., & Oxford University Press. (2004). *A Dictionary of Modern Design*. Oxford, England: Oxford University Press. p. 156

¹²¹ Abrahams, C. (2016). *Hygge: A Celebration of Simple Pleasures. Living the Danish Way*. Londen, England: Orion Publishing Group.

¹²² De Kooning, M., De Meyer, R., Floré, F. (2002). *Van Moderne Makelij 1952-1977: De Kortrijkse Kunstwerkstede De Coene in Antwerpen*. Antwerpen, België: Stad Antwerpen

¹²³ Mayeur, R., Herman, F. & van Dijk, T. (2006). *Kunstwerkstede De Coene*. In: Openbaar Kunstbezit Vlaanderen 44(2006)4. p 43

Afb 42 – Detail van translucente wanden ontworpen en geproduceerd door het voormalige interieurbedrijf Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene.
© Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.

Jozef De Coene, leverde heel wat positieve commentaren op voor het familiebedrijf *De Coene*. Daarom werd de afdeling van de meubelmakerij uitgebreid, onder leiding van Adolf. Ze kenden in een korte tijd een groot succes en hadden al snel meer dan 80 arbeiders in dienst. Hun moeder en zus namen de leiding bij de afdeling van behang en de gordijnen.¹²⁴

1925 Was een hoogtepunt voor de familie De Coene, die op dat moment het bedrijf omdoopten tot een naamloze vennootschap *Ateliers d'Art de Courtrai, De Coene Frères*. Of meer bekend onder zijn Nederlandstalige naam *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*. Datzelfde jaar kregen ze een 'grand prix' op de *Exposition Internationale des Arts Decoratifs et Industriels Modernes*, voor hun totaalontwerp van een *Vlaamse Kamer*. Deze viel op doordat alle elementen eigen productie waren. Op dat moment verwierven ze internationale bekendheid. *De Coene* heeft jarenlang een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van meubelontwerpen en interieurontwerpen. Na de Tweede Wereldoorlog waren ze mee verantwoordelijk voor de hele snelle heropbouw van België. Ze ontwikkelden daarvoor geprefabriceerd, gelamelde houten spanten.¹²⁵ Daardoor werden ze ook heel belangrijk in de evolutie van nieuwe bouwtechnieken. Tijdens de jaren '50 kwam de industriële productie in opmars, *De Coene* kon niet anders dan mee volgen. Ze bleven wel veel belang hechten aan de kwalitatieve afwerking van hun producten. Ze verwierven door de industriële productie het licentierecht om Knoll- en Miller-meubilair te produceren en te verkopen in de België, Nederland en Luxemburg.¹²⁶ Vele jaren later splitste de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene* in drie verschillende bouwvennootschappen: *De Coene-Decor*, *NV Fibrocit* en *NV De Coene Products*.

De Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene hielp net voor de splitsing mee aan de kantoorinterieurs van de BP-building, in samenwerking met Raymond Van Loo en Claude Blondel. Zij produceerden alle meubels ontworpen door Van Loo en Blondel en leverden ook hun eigen ontworpen translucente wanden.

¹²⁴ Friedman, R. (2014). *The best place to work, the art and science of creating an extraordinary workplace*. New York, USA: Penguin Group.

¹²⁵ Herman F., Mayeur, R. (2006) *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene, 80 jaar ambacht en industrie, meubelen, interieurs, architectuur*. Kortrijk, België: Groeninghe

¹²⁶ De Coene, (z.d.), *De Coene: Verleden tot heden* [online geschiedenis]. Geraadpleegd op 19 februari 2019, van <http://www.decoene.eu/de-coene/>

Afb 43 – Transluente wanden ontworpen en geproduceerd door het voormalige interieurbedrijf ~~Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene~~
© Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

3

*“Het doet me pijn dat er over afbraak gesproken wordt
zonder aan mij te vragen wat ik van het gebouw kan
maken. Het is tenslotte mijn werk waarover ze beslissen.”*

Carlyyn, F. (2019). *Eren en citeren. Onze grote architecten die ook iets te zeggen hebben*. Hasselt, België: Redactie bureau Palindroom. p. 95

HET KANTOORINTERIEUR NAAR ONTWERP VAN LÉON STYNEN

3 HET KANTOORINTERIEUR NAAR ONTWERP VAN LÉON STYNEN

Het architectenbureau Stynen – De Meyer startte steeds met een duidelijke analyse van het programma. Afhankelijk van wie de opdrachtgevers waren en wat de functie van het gebouw was, kregen Stynen – De Meyer al dan niet inspraak over het aflijnen en specificeren van het bouwprogramma. Bij kantoorgebouwen kunnen we stellen dat zij relatief weinig vrijheid hadden, zeker niet bij de grotere bedrijven. Bij de vier kantoorgebouwen die ik bespreek, kregen Stynen en De Meyer een duidelijk overzicht van het minimum aantal werkplekken en welke andere ruimtes er nodig waren voor de werking van de onderneming.¹²⁷ Na een duidelijke schematische weergave van het programma kon het ontwerpen beginnen. Ik ontdekte dat het architectenbureau Stynen – De Meyer drie verschillende rollen als ontwerper opnam. Ze ontwierpen steeds het gebouw maar hun betrokkenheid tot het interieur- en meubelontwerp varieerden sterk.

L'Assurance Liégeoise is een totaalproject. Het architectenduo Léon Stynen en Paul De Meyer ontwierpen in dit kantoorgebouw alles, van structuur tot (vermoedelijk) de meubels. In dergelijke projecten zien we het architectenbureau Stynen – De Meyer als architect, interieurarchitect en als meubelontwerper.

De BP-toren die Stynen en De Meyer ontwierpen is een voorbeeld van een kantoorgebouw waarbij zij het interieurontwerp moesten uitbesteden. Toch eigenden ze zich een sturende rol toe. In dergelijke projecten zien we het architectenbureau Stynen – De Meyer als architect en pleitbezorger van de industriële vormgeving, binnen het ontwerpen van de binnenruimte.

Het consulaatgebouw en de E.B.E.S-toren in Antwerpen zijn twee projecten waarbij Stynen en De Meyer weinig tot geen inspraak hadden in het interieurontwerp. In dergelijke projecten zien we het architectenbureau Stynen – De Meyer als architect en ingenieur.

Uiteraard is dergelijke onderverdeling niet helemaal zwart-wit. In de vier onderzochte kantoorgebouwen kon ik al snel vaststellen dat er enkele noodzakelijke elementen in de kantoorgebouwen steeds door Stynen en De Meyer tot in detail werden ontworpen. Voorbeelden hiervan zijn de trappen, de liften, de sanitaire blokken, kelders met veelal een schuilkelder en het dakterras.

¹²⁷ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 68], [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP-building – Doos 128],

[betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.91 Antwerpen, Mechelsesteenweg 259, E.B.E.S – Doos 195], [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 77]. (1988).

3.1 Stynen als architect en ingenieur

De meest voor de hand liggende opdrachtomschrijving van het architectenbureau Stynen – De Meyer is deze van de architect. In theorie is de rol van de architect het opmaken van plannen voor de bouwaanvraag en het controleren van de uitgevoerde werken. In de praktijk gaat de opdracht van de architect vaak nog veel verder. Bij Léon Stynen zien we een steeds terugkerende grote interesse om elk ontwerp tot de kleinste details uit te werken, van structuur tot vormgeving, van technieken tot het interieur. Hij kreeg daar vaak niet de kans toe, vermoedelijk omwille van budgettaire redenen van de klant of strenge bedrijfsreglementen die zijn opdrachtgevers moesten volgen. Wat wel een constante is, is de doorgedreven interesse van het bureau Stynen en De Meyer voor zowel de technische als de architecturale vraagstukken. Léon Stynen was altijd heel begaan met het structurele en het technische aspect van het bouwen. Hij onderzocht steeds hoe een bepaalde beslissing invloed had op de vormgeving van zijn architectuur.

Een goed voorbeeld van Stynen – De Meyer als architect en ingenieur is het consulaatgebouw in Antwerpen. Het interieur behoorde immers niet tot de architectenopdracht. Ook al had hij weinig tot geen inspraak in het ontwerpmatige aspect van het interieur, hij controleerde steeds dat alle werken correct werden uitgevoerd. In het archief van Léon Stynen zijn in de dossiers van de vier geanalyseerde gebouwen correspondentie terug te vinden tussen Stynen en de verschillende aannemers. Zelfs voor een kleine beschadiging of het foutief plaatsen van iets, drukte hij zijn ongenoegen uit. Hij vroeg steeds om alles opnieuw correct uit te voeren of om al de beschadigingen te herstellen. Zo was er bij het consulaatgebouw bijvoorbeeld een kleurverschil in de marmeren vloertegels, dit moest onmiddellijk vervangen worden zodat de vloer overal dezelfde kleur had.¹²⁸ Ook al had dit kleurverschil geen bouwkundige impact op het gebouw, het was een esthetisch onvolmaaktheid. Dit toont aan dat Léon Stynen erg begaan was met het esthetische aspect van het bouwen en geen fouten duldde. Ook wist hij vaak zijn stempel op een of andere manier door te drukken. Hij wou zich steeds het gebouw eigen maken, een typerend Stynen – De Meyer ontwerp,

zonder de noden en de eisen van zijn opdrachtgever uit het oog te verliezen. Dit deed hij bij de ruimtes die niet zo streng gereguleerd waren zoals de inkom, de circulatie, de sanitaire voorzieningen. In de vier geanalyseerde kantoorgebouwen waren dit de ruimtes waar duidelijk de invloeden van Stynen en De Meyer terug te vinden waren. Hij pakte deze ruimtes steeds met dezelfde ontwerpprincipes aan.

Een tweede voorbeeld van Stynen – De Meyer als architect en ingenieur is de E.B.E.S-toren in Antwerpen. Dit ontwerp was een samenwerking tussen het architectenbureau van Stynen en De Meyer en het ingenieur-architectenbureau van Hugo Van Kuyck. Als we naar deze gevel kijken, zien we veeleer de invloeden van Van Kuyck hierin terug dan deze van Stynen en De Meyer. Daarom kunnen we bij dit ontwerp stellen dat de invloed van Stynen en De Meyer minder zichtbaar was in dit kantoorgebouw. Dat Stynen – De Meyer weinig inspraak had in het interieur van de E.B.E.S-toren heeft eerder te maken met de huisstijl van de opdrachtgever. Alle filialen van de E.B.E.S moesten op dezelfde manier ingedeeld worden.

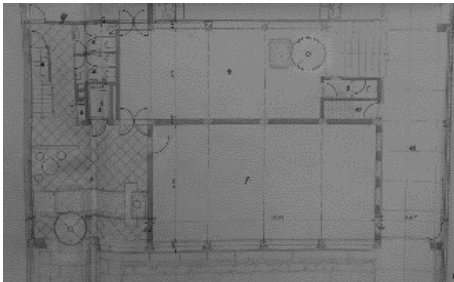
¹²⁸ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 72]. (1988)

Afb 44 - Zicht op de hoofdingang en de receptie in de lobby van het Amerikaanse consulaat-generaal.

Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika (VSA)

Bij het ontwerp van het Consulaat-Generaal van de VSA hadden Stynen en De Meyer heel weinig inspraak in het interieur. Bij het bouwen van een ambassade of een consulaat zijn er heel wat regels. Het was voor die tijd ongezien dat een niet Amerikaanse architect een dergelijk belangrijk gebouw mocht ontwerpen. Léon Stynen was in de hele Amerikaanse ambassadegeschiedenis één van de eerste niet Amerikaanse architecten.¹²⁹ Ondanks dat Stynen en De Meyer vrij weinig inspraak hadden in het interieurontwerp, was dit voor Léon Stynen toch een unieke kans. Het interieur van het consulaat werd sterk bepaald door de eisen van zijn functie. De opdrachtgever van het consulaatgebouw *Foreign Buildings Office of the Departement van de Verenigde Staten van Amerika* (FBO) had op voorhand al tot in detail uitgeschreven hoeveel mensen er in het gebouw zouden werken, wat hun functie was en hoeveel oppervlakte ze nodig hadden om hun opdracht uit te voeren.¹³⁰ De nodige oppervlakte per afdeling werd eveneens bepaald. Zonder goede reden mocht van deze resultaten niet afgeweken worden. Ook op vlak van veiligheid werd op voorhand bepaald waaraan het Consulaat moest voldoen. Beide hadden een grote invloed op de architectuur en het interieur van het gebouw. Dit liet weinig mogelijkheid tot interpretatie. Ook al was alles al voorbepaald, Léon Stynen probeerde toch zijn eigen stempel op het ontwerp te drukken aan de hand van bijvoorbeeld de materiaalkeuze.

Afb 45 - Grondplan gelijkvloers Consulaat-Generaal van de VSA
(10/12/1950)

Zoals bij de introductie (zie 2.2) van de vier cases reeds werd vermeld, werd het gelijkvloers enkele meters boven het maaiveld verheven zodat het gebouw enkel via een trap bereikt kon worden. In tegenstelling tot een helling vertraagt een trap immers de wandelpas van de bezoekers. Door de vertraagde wandelpas had de bezoeker meer tijd om het gebouw en de allure die het uitstraalt meer in zich op te nemen.

Stynen en De Meyer voorzagen voor het consulaatgebouw twee ingangen. De hoofdingang bevond zich aan de straatkant en tweede ingang in de zijgevel.¹³¹ Onder andere uit veiligheidsoverwegingen kozen zij om een draaideur te plaatsen. Door dergelijke draaideuren te plaatsen werd de toestroom van mensen beperkt tot enkele personen die het gebouw binnen kunnen op hetzelfde moment. Draaideuren staan er ook om gekend om geluidloos te zijn en een gunstig effect te hebben op het binnenklimaat. Door de positie van de deurbladen in de draaideur is de binnenruimte op elk moment afgesloten van de buitenruimte waardoor de wind en de regen steeds werd tegengehouden. Gezien Léon Stynen bij elk groot project veel tijd stak in de technieken van het gebouw, kunnen we vaststellen dat deze vorm van acclimatisatie mee bepalend was voor de keuze van een draaideur. De draaideur werd niet enkel

¹²⁹ Loeffler, J. C. (1998). *The Architecture of Diplomacy: building America's Embassies*. New York, USA: Princeton Architectural Press.

¹³⁰ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 68]. (1988)

¹³¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 72]. (1988)

Afb 46 - Consul General Edward Anderson betreedt nieuwe gebouw tijdens zijn eerste bezoek.

toegepast aan de hoofdingang maar ook in de zijgevel. Deze draaideur kwam direct uit in de wachtzaal van de Visa afdeling waar de meeste bezoekers moesten zijn. Gezien daar niet zo'n nood was aan de *grand gesture*, kunnen we stellen dat de keuze om daar ook een draaideur te voorzien vooral een uit veiligheids- en klimaatoverwegingen was. Tijdens archiefonderzoek kwam ik ook verschillende detailtekeningen en ontwerpschetsen tegen van verschillende mogelijke toegangsdeuren, waaronder die van de draaideuren getekend door Stynen en De Meyer. Zo kunnen we vermoeden dat de keuze van een draaideur geheel van Stynen kwam en niet werd opgelegd door de FBO.¹³² De draaideur of tourniquetdeur werd al in 1888 uitgevonden door Theophilus Van Kannel maar werd pas vele jaren later voor het eerst toegepast in Europa en enkel bij grote gebouwen.¹³³

Of het nu Stynen zijn bedoeling was om dergelijk pronkstuk in de gevel te voorzien of niet, het feit blijft dat de draaideur daadwerkelijk een heuse aandachtstrekker werd. Een keuze waar ook de Consul-Generaal Edward Anderson mee wou pronken bij de opening van het consulaatgebouw, zoals we zien op afb 46. Het tijdschriftartikel uit *The Link*, publiceerde foto's waar de draaideur steeds centraal op de foto stond gepositioneerd. De journalist van het tijdschrift *The Link* schreef dat tussen de binnenkoer en de inkom men een element wou dat de aandacht zou trekken van niet enkel de bezoekers maar ook van de toevallige passanten.¹³⁴

Stynen en De Meyer ontwierpen voor het consulaatgebouw een publieke inkom die afgesloten was van de publieke wachtzaal en de semipublieke landschapskantoren van de Shipping Section en de Visa Section. Recht tegenover de draaideur in de hoofdingang bevindt zich de telescopische lift die toegang bood tot de onderliggende en bovenliggende verdiepingen. Het Zwitserse bedrijf Schindler voorzag een foto-elektrisch oog die de lift in werking stelde wanneer een beweging werd gedetecteerd. De lift was een van de meest vooruitstrevende technische elementen van het consulaatgebouw.¹³⁵ Naast de lift bevond zich de trap, geplaatst tegen de linker scheimuur. De trap zat echter verborgen achter een verplaatsbaar houten paneel zodat deze niet direct zichtbaar was bij het binnenkomen van het gebouw. De trap naar de eerste verdieping was

¹³² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 75]. (1988)

¹³³ Stalder, L. (2009, maart). *Turning Architecture Inside Out: Revolving Doors and Other Threshold Devices*. In: *Journal of Design History*, 22(2009)1, p. 69-77

¹³⁴ [Onbekend], (1952). *The American Consulate General, Antwerp by Léon Stynen, Architect*. In: *The Link*, (oktober 1952).

¹³⁵ [Onbekend], (1952, oktober). *The American Consulate General, Antwerp by Léon Stynen, Architect*. In: *The Link*, (oktober 1952).

Afb 47 – Trap van eerste naar tweede verdieping.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

volledig afgewerkt in marmer terwijl de betontrappen naar de volgende verdiepingen afgewerkt werden met een plastic beschermlaag. De vloer van de publieke ruimtes en de onderste trap werden uitgevoerd in dezelfde marmer, alsof het marmer de bezoeker mee nam op een wandeling doorheen het consulaatgebouw.

Stynen en De Meyer gebruikten binnen dit ontwerp voor alle publieke delen witmarmeren vloeren terwijl hij voor de kantoren en andere niet publieke ruimtes linoleumvloeren voorzag. Hij creëerde hiermee een strak en prestigieus interieur voor de inkomhal. Het onderscheid in materiaalkeuze was voornamelijk een gevolg van de kostprijs en de uitstraling waaraan het gebouw moest voldoen.¹³⁶ Daarnaast is marmer in de publieke ruimtes een betere materiaalkeuze dan linoleum gezien marmer veel slijtvaster is. Alle voorzieningen, met inbegrip van de trap, de lift, de technische schacht, de toiletten en de opslagruimtes, werden bestudeerd en ontworpen om zo weinig mogelijk plaats in te nemen in het gebouw. Ze vormden een blok dat zich op alle verdiepingen herhaalde. De totale oppervlakte van dit blok was slechts tien vierkante meter per verdieping. Zo bleef er nog meer dan 80% van de totale vloeroppervlakte over voor de kantoorruimtes. Stynen en De Meyer wilden op deze manier een zo compact mogelijk kantoorgebouw ontwerpen.¹³⁷

Afb 48 – De gang op de eerste verdieping.

Het raster van de gevel bepaalde het interieur raster. Daar werden de kolommen steeds op 3,10 meter afstand van elkaar geplaatst zodat de gevel verdeeld werd in zeven traveeën. Binnen werkten Stynen en De Meyer met een ontwerpraster van 1,55 meter bij 1,55 meter wat exact de helft is van het raster in de gevel. Deze werd zo berekend om zoveel mogelijk natuurlijk zonlicht en natuurlijke verluchting van de werkplekken te kunnen voorzien, ongeacht de indeling van de verdiepingvloeren. De volledige indeling van het interieur gebeurde volgens dit raster van 1,55 bij 1,55 meter. De grootte van de kantoorruimtes was steeds een aantal keer het raster en werden gescheiden van elkaar door het gebruik van flexibele binnenwanden die op de assen van het raster werden uitgezet. Ook alle kunstmatige verlichting, stopcontacten, telefonie, verwarmings-toestellen werden volgens dit raster ontworpen.¹³⁸ De kantoorruimtes

¹³⁶ [Onbekend]. (1954). *Consulat des états-Unis a Anvers*, In: Architecture, 54(1954)9, p. 368-377

¹³⁷ [Onbekend]. (1954). *Consulat des états-Unis a Anvers*, In: Architecture, 54(1954)9, p. 368-377

¹³⁸ [Onbekend]. (1954). *Consulat des états-Unis a Anvers*, In: Architecture, 54(1954)9, p. 368-377

werden voorzien van een verlaagd plafond waarvoor een raster werd geplaatst van 77,5 op 77,5 centimeter.¹³⁹ Het plafondraster van 77,5 centimeter op 77,5 centimeter is exact de helft van het grote interieur-raster van 1,55 meter bij 1,55 meter. Enkel het plafondraster werd gehalveerd, om praktische redenen vermoedelijk. Bij het onderhoud van de technische installaties, die weggewerkt werden in het verlaagd plafond, maakt een kleiner raster deze ruimte gemakkelijker toegankelijk. Een plafondpaneel verwijderen van 0,775 bij 0,775 meter is gemakkelijker dan een plafondpaneel van 1,55 bij 1,55 meter.

Afb 49 - Deel van het visumgedeelte dat evenwijdig loopt aan de achtertuin.

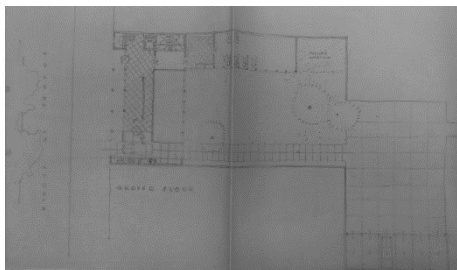
Stynen en De Meyer voorzagen dat de bezoekers van het Consulaat enkel op de gelijkvloerse verdieping moesten zijn. Zo kon de werkrust bewaard blijven voor de werknemers op de overige afdelingen. De eerste afdeling waar de bezoekers kwamen, de Shipping Section, bevond zich aan de rechterzijde van de grote inkomhal. De wachtzaal van de Visa section kon bereikt worden via de dubbele draaideur aan de rechterzijde van de lift. Deze was ook rechtstreeks van de parking toegankelijk via de zijdeur. De Visa Section zelf was bereikbaar via de tweede dubbele draaideur in de wachtzaal, recht tegenover de eerste dubbele draaideur. Op Afb 49 zien we de Visa Section die zich in de achterbouw van het consulaatgebouw bevindt, evenwijdig met de achtertuin. Deze langwerpige ruimte liet toe om veel mensen op een rij te kunnen plaatsen zonder heel erg gestoord te worden door het werk van de nabij werkende collega's. Deze vorm maakte de ruimte ook voor de bezoekers overzichtelijker, zodat men gemakkelijker de Visa bediende kon terugvinden. Achteraan deze ruimte waren nog drie kleine ruimtes. Aan de kant van de gemene muur bevond zich het tijdelijke archief, voor de opslag van dossiers waaraan de Visa afdeling momenteel aan het werken was. Rechts daarvan, aan de kant van de achtertuin bevonden zich het bureau van de hoofdofficier met daarnaast het bureau van de onderofficier. Deze drie ruimtes werden visueel afgescheiden van de *Visa Section* door translucente wanden van ongeveer twee meter hoog. Zo konden beide directeurs steeds een oogje in het zeil houden zonder dat de werknemers zich continu bekeken en gecontroleerd voelden.

Over de indeling van het grondplan werd veel gedebatteerd. Stynen en De Meyer maakten voor het consulaatgebouw twee basisontwerpen, 'voorontwerp A' en 'voorontwerp B'. De basisindeling bleef bij beide

¹³⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 74]. (1988)

ontwerpen gelijk. De circulatie bevond zich op het kruispunt tussen het hoofdgebouw en het bijgebouw. De trap en de lift verschoven vaak van plaats maar steeds binnen dit kruispunt, waardoor de omliggende ruimtes steeds anders werden ingedeeld en ook over de groottes werd gediscussieerd. Er werd steeds gewerkt met een open verdiegingsplan, zodat de gebruiker de werkruimtes relatief gemakkelijk konden aanpassen aan de noden van dat moment.

De eerste, tweede en derde verdieping werden ook ingedeeld in een open verdiegingsplan, net zoals bij het gelijkvloers. In het midden van het gebouw liep een centrale gang waarrond de open kantoorruimtes werden geplooid. Het volledige plan was vrij flexibel gezien de wanden van de gang op verschillende plaatsen verplaatsbaar waren volgens het ontwerpraster van 1,55 meter bij 1,55 meter. Deze werden afgewerkt met vernist eiken lattenwerk. De vaste wanden van de serviceruimtes werden afgewerkt met structuurverf. In het verlaagd plafond werd de verlichting geïntegreerd.¹⁴⁰ Op de eerste verdieping bevond zich de *Economic Section* van het consulaat. Op de tweede verdieping bevond zich het kantoor van de Consul-Generaal en het administratieve gedeelte.¹⁴¹

Afb 50 –Voorontwerp gelijkvloers consulaatgebouw.

De sanitaire voorzieningen werden voor hun tijd modern en rationeel ontworpen met het oog op een optimaal gebruik.¹⁴² Elke verdieping moest in opdracht van de FBO voorzien worden van twee vrouwen-toiletten, één mannentoilet en twee urinoirs. Daarnaast moest er ook nog een gescheiden toilet voorzien worden voor de bezoekers van de Visa section.¹⁴³ Dit grote aantal toiletten voor dergelijk klein kantoorgebouw is opmerkelijk. De ruimtes werden voorzien van een vloerafwerking in Gres, een keramische vloertegel. Deze keramische tegel werd gebruikt omdat hij heel slijtvast is en heel gemakkelijk in onderhoud, twee belangrijke kenmerken van een materiaal voor een laag dynamische ruimte die veel onderhoud vraagt. De wanden werden met zandstenen tegels bekleed van tien op tien centimeter. Alle sanitaire toestellen werden vervaardigd uit geglazuurd porselein. Ook hier werd voor dit materiaal gekozen omwille van zijn slijtvastheid en gemakkelijke onderhoud.

¹⁴⁰ Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 20 maart 2019, van www.inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214911

¹⁴¹ [Onbekend]. (1952, oktober). The American Consulate General, Antwerp by Léon Stynen, Architect. In: The Link, (oktober 1952).

¹⁴² Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen, p. 135-138.

¹⁴³ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 68]. (1988)

De kelder die slechts gedeeltelijk onder de grond werd geplaatst, bevatte de technische ruimtes en het grote archief. Opmerkelijk was ook de aanwezigheid van een conciërgewoning en een schuilkelder.¹⁴⁴ Deze laatste werd opgelegd door de bouwheer uit schrik voor een nucleaire oorlog. Deze ruimte was groot genoeg om 65 personen veilig in onder te brengen, het aantal werknemers plus twee bezoekers.¹⁴⁵ De schuilkelder is niet terug te vinden op de plannen van Stynen en De Meyer, noch op de ontwerpplannen, noch op de uitvoeringsplannen - dit, vermoedelijk, uit veiligheidsoverwegingen. In het volledige archief van Stynen in het dossier van het consulaatsgebouw wordt de schuilkelder slechts éénmaal vernoemd. Het betreft een brief van het *College van Burgemeester en Schepenen* die Léon Stynen op de hoogte stelt van enkele voorwaarden waaraan de schuilkelder moet voldoen.¹⁴⁶ Deze legde op dat het gewelf van de schuilkelder moest kunnen weerstaan aan een minimale belasting van 1.600 kg/m². Dit is meer dan het viervoudige waaraan een gewone vloer moest volstaan. Er moest ook een sas tussen de schuilkelder en de rest van de kelder voorzien worden en een nooduitgang van de schuilkelder rechtstreeks naar buiten, bij voorkeur in de voorgevel. Deze nooduitgang is nergens te zien in de gevel en werd niet beschreven, niet in het Stynen-archief, niet in tijdschriften. Dit doet me twijfelen of deze er wel ooit gekomen is. Alle deuren moesten ook gasdicht zijn en langs binnen toevallen.

De muren van de conciërgewoning in de kelder werden bekleed met glazuursteen terwijl de vloeren in keramiek werden voorzien. Behalve deze minimale informatie en één enkele brief waarin de aannemer liet weten aan Léon Stynen dat de conciërge vroeg voor een ander type ramen in zijn woning, is er niets terug te vinden in het archief hierover. Ik vermoed daarom dat de conciërge vrijwel alles bepaalde in het interieur van zijn woning, gezien dit ook niet echt binnen de opdracht van een kantoorgebouw hoorde.

¹⁴⁴ Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 20 maart 2019, van www.inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/214911

¹⁴⁵ Het einde van de Tweede Wereldoorlog was de start van een oorlog van woorden, de Koude Oorlog. Amerika en de Sovjet-Unie kwam het sterkste uit de Tweede Wereldoorlog en waren de twee grootmachten van toen. Ze hadden elk een andere visie over de maatschappij, hoe het nu verder moest na de Tweede Wereldoorlog. Het werd een ongewapende strijd tussen de kapitalistische wereld (Amerika) en communistische wereld (Sovjet-Unie). Het hoogtepunt van de Koude Oorlog beschouwt men de Cubaanse crisis in 1961. De bevolking kreeg meer en meer angst voor een nucleaire oorlog. Er ontstonden bewegingen om defensieve structuren en atoomschuilkelders te

bouwen om zich te kunnen beschermen tegen de aanvallen. In Zwitserland werd het zelfs wettelijk verplicht om een schuilkelder te voorzien, niet enkel bij publieke gebouwen maar ook bij private woningen. Zwitserland kon meer dan 100% van zijn bevolking onderbrengen in veilige ondergrondse complexen. Dit duurde tot 1989 bij de val van het communisme. In België is er vrij weinig geweten van het bouwen van schuilkelders.

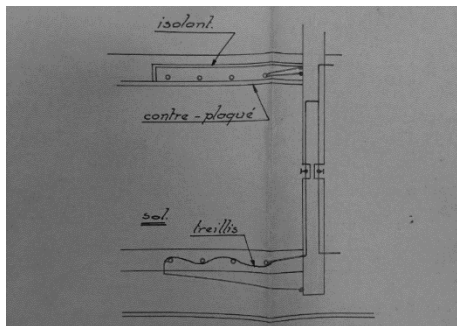
De Smet, T. (Academiejaar 2006-2007). *Atoomschuilkelders: Latente architectuur*. (Masterthesis). Geraadpleegd van https://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:001312_232

¹⁴⁶ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij - Doos 73]. (1988)

De technische hoofdkenmerken van het consulaatgebouw waren onder meer het fluorescerend verlichtingssysteem. De bekendste voorbeelden van dergelijke lampen zijn de TL-lamp en de gloeilamp. Stynen en De Meyer maakten in dit ontwerp steeds gebruik van de TL-lamp, dat weggewerkt werd in het verlaagd plafond op hetzelfde raster van 77,5 op 77,5 centimeter. Dit verlichtingssysteem faciliteerde de flexibiliteit van het interieur.¹⁴⁷

Het volledige gebouw werd verwarmd met vloer- en plafondverwarming die in elk kantoor individueel geregeld kon worden.¹⁴⁸ Dit was vrij uitzonderlijk, een individueel regelingssysteem werd nog niet algemeen toegepast. Stynen en De Meyer gebruikten voor het consulaatgebouw een mazoutverwarmingssysteem die aan de hand van straling de ruimte via de vloer en het plafond verwarmde of koelde, naargelang de noden van de gebruiker van die specifieke ruimte.¹⁴⁹ Het volledige verwarmingssysteem bestond uit een uitrusting met mazoutbranders (lichte stookolie) van twee HF38-ketels. In de vloer werden hiervoor koperen leidingen voorzien waardoor heet en gekoeld water doorstroomde. Er werden ook nog drie boilers geplaatst van elk vijf liter.¹⁵⁰

In het voorontwerp werd enkele beglazing voorzien maar later werd dit aangepast naar dubbele beglazing waardoor het gebouw beter werd geïsoleerd. Hierdoor daalde de prijs van de verwarming met 5%, volgens de berekeningen van Stynen en De Meyer. Het verbruik van stookolie werd daardoor met twee liter per uur verminderd wat op lange termijn een grote besparing was op de 'verbruikskosten' van het gebouw.¹⁵¹

Afb 51 – Principeschets verwarming- en koelingsstysteem.

¹⁴⁷ [Onbekend]. (1952, oktober). *The American Consulate General, Antwerp by Léon Stynen, Architect*. In: The Link, (oktober 1952).

¹⁴⁸ Het principe van vloerverwarming bestaat al een eeuwigheid. Het werd al gebruikt in de Romeinse tijd, door de warme lucht van een houtvuur onder een holle ruimte te laten stromen werd de bovenliggende ruimtes verwarmd. Maar het moderne systeem zoals we deze de dag van vandaag kennen werd ontwikkeld door Prof. Baker, hij verleende een patent voor paneelverwarming met behulp van kleine buizen. Hij verkocht deze later aan de *Crittall Company*.

¹⁴⁹ [Onbekend]. (1952, oktober). *The American Consulate General, Antwerp by Léon Stynen, Architect*. In: The Link, (oktober 1952).

¹⁵⁰ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 74]. (1988)

¹⁵¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 68]. (1988)

Afb 53 – Zicht vanaf de inkom op de Mechelsesteenweg, kijkend naar de informatiedienst rechts in de hoge inkomhal.

Kantoorgebouw E.B.E.S

De voormalige E.B.E.S-toren valt onder hetzelfde type ontwerp als het consulaatgebouw. Bij het ontwerp hadden Stynen en De Meyer heel weinig inspraak in het interieur. In dit geval niet om veiligheidsregels maar omdat alle kantoorgebouwen van de E.B.E.S moesten voldoen aan een bepaalde huisstijl. Dit ontwerp was een samenwerking tussen het architectenbureau van Stynen en De Meyer en het ingenieur-architectenbureau van Hugo Van Kuyck. De invloed van Hugo Van Kuyck is duidelijk zichtbaar in de gevels. De invloed van Stynen en De Meyer is minder zichtbaar maar wel aanwezig, onder andere in het gebruik van het rastersysteem.

Afb 54 – Zicht op de hoge inkomhal, vanaf de tussenverdieping boven de informatiedienst.

Het volledige kantoorgebouw werd ontworpen op een duidelijk op voorhand uitgelijnd rasterpatroon. Dit raster keert overal in het gebouw terug, van de gevel tot de plaatsing van de binnenmuren. De beste afmeting voor het raster werd door Léon Stynen, Paul De Meyer en Hugo Van Kuyck grondig onderzocht. Uiteindelijk kwamen ze op een raster van 1,5 meter op 1,5 meter. Het archief van Hugo Van Kuyck bevat verschillende voorontwerpstudies met verschillende rastermaten.¹⁵² Stynen, De Meyer en Van Kuyck probeerden een raster van 1,12 meter, een raster van 1,3 meter, een raster van 1,4 meter en een raster van 1,5 meter. Ze bestudeerden deze opties vooral planmatig. Van twee rasters werden ook gevelschetsen gemaakt. Waarom ze uiteindelijk kozen voor het raster van 1,5 meter bij 1,5 meter is niet duidelijk. Stynen, De Meyer en Van Kuyck noemden zo één vierkant een module. Deze eenheid gebruikten zij in het volledige ontwerp om de oppervlakte van de diensten te bepalen. Zowel de publieke ruimtes in de sokkel als de kantoorruimtes in de toren werden ingedeeld volgens deze basismodule. Een kantoorruimte bestond uit zes of meer modules.

De gelijkvloers verdieping werd opgedeeld in twee zones. De publieke zone bevond zich aan de straatzijde van de Mechelsesteenweg en de Lamorinièrestraat, in een L-vorm geplooid rond de centrale kern. De kern bevatte alle verticale circulatie. De publieke zone bevatte de inkomhal, de expositieruimten, de informatiedienst en de demonstratieruimte. De tweede, niet publieke zone bevond zich achteraan, geplooid rond de inrit van de ondergrondse garage en de centrale kern.

¹⁵² Antwerpen, Felixarchief, BE SA 98026: *Archief Hugo Van Kuyck*. [betreffende de E.B.E.S toren in Antwerpen]. (1977).

Afb 55 - Schoolkeuken op de tussenverdieping.

De hoge inkomhal deed dienst als een grote tentoonstellingshal om de laatste nieuwe producten van E.B.E.S tentoon te stellen. Terwijl over het algemeen de vrije hoogte binnen dit ontwerp 3,8 meter bedroeg, werd deze voor de inkomhal op 5 meter hoogte voorzien. Door deze hoge ruimte creëerden ze een ruimtelijk vrijer gevoel. De grootsheid van de inkomhal bepaalde onbewust ook de eerste indruk die de bezoeker had van de E.B.E.S. De hoofdingang van het gebouw bevond zich op de Mechelsesteenweg. Net zoals bij het consulaatgebouw werd ook hier een tweede inkomdeur voorzien, deze gaf in dit ontwerp echter directe toegang tot de inkomhal. Op de gelijkvloerse verdieping werd aan de linkerkant van het perceel de sokkel met dezelfde verdiepingshoogte als de inkomhal verheven, waardoor er een overdekte buitenruimte binnen de perceelsgrenzen ontstond. Stynen & Van Kuyck deden dit om er een bovengrondse parking te kunnen voorzien voor de klanten van E.B.E.S. De tweede inkom vanuit de inkomhal gaf rechtstreeks toegang tot de parking. De bovengrondse parking had slechts beperkt aantal parkeerplaats en was dus bedoeld voor korte parkeren. Zo verloren de bezoekers geen tijd door in de ondergrondse parkeergarage te parkeren. Ook de ondergrondse parking gaf via de centrale kern rechtstreeks toegang tot de inkomhal. Stynen, De Meyer en Van Kuyck kozen voor beide ingangen in de inkomhal te voorzien van een dubbele glazen schuifdeur. Door de dubbele schuifdeur, waarbij de twee schuifdeur pas open ging als de eerste terug gesloten was, ontstond een windsas. Dit type voordeur werd voor dezelfde reden toegepast als de draaideur in het consulaatgebouw, namelijk de acclimatisatie van de ruimte.

De volledige inkom werd door Stynen, De Meyer en Van Kuyck heel goed bestudeerd zodat ze een zo rationeel mogelijke indeling konden uitwerken. De sfeer was volgens een recensist in *Bouwen en Wonen* tegelijkertijd "schoon, helder en zelfs elegant", alles wat verwacht werd van een showroom.¹⁵³ In de inkomhal was een volledig modelappartement geïntegreerd, op de tussenverdieping. Dit modelappartement werd regelmatig volledig vernieuwd met de laatste nieuwe elektrische toestellen van E.B.E.S. Op deze manier konden de klanten beter zien welke invloed dergelijke toestellen zouden hebben op hun interieur thuis of konden ze inspiratie opdoen.¹⁵⁴ Dit modelappartement trok steeds veel aandacht. In de inkomhal op de begane grond bevond zich ook de

¹⁵³ [Onbekend]. (1959). *De nieuwe gebouwen E.B.E.S Antwerpen*, In: *Bouwen en Wonen* 6(1959)6. p. 199-217

¹⁵⁴ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: *La Maison* 16(1960)4. p. 106-111

informatiedienst, centraal en duidelijk zichtbaar vanaf de Mechelsesteenweg. Dit was volgens de journalist van *Bouwen en Wonen* gemakkelijk voor de bezoekers die informatie wilden verzamelen. Van daaruit konden ze naar de correcte afdeling doorverwezen worden, hetzij op het gelijkvloers, hetzij naar de tussenverdieping, hetzij naar de eerste verdieping.¹⁵⁵ Aan de rechterzijde van de inkomhal, als men via de Mechelsesteenweg binnenkwam, bevond zich achter de informatiedienst een trap die leidde naar de gaanderij op de tussenverdieping. Deze gaanderij deed dienst als tentoonstellingsruimte voor de propagandaservice en bevatte ook de leskeuken die uitgebreid geëquipeerd was.¹⁵⁶ De ruimte was namelijk voorzien van acht kookeilanden met elk hun eigen eclectische kooktoestellen.¹⁵⁷

Afb 56 – De diensten op de eerste verdieping.

De vergaderruimte bevond zich op gelijkvloerse verdieping, achter de informatiedienst, voorzien van alle comfort van die tijd, uitgerust met een podium, een schoolbord en een projectiescherm weggewerkt in het plafond.¹⁵⁸ Deze ruimte diende ook als demonstratieruimte of als conferentiezaal. Hier werden alle technieken zoals verlichting, verwarming, koeling en de elektrische kabels weggewerkt in het verlaagd plafond, op een raster van 75 op 75 centimeter. In deze vergaderruimte zien we op Afb 57 de stoel SL58 staan, ontworpen door Léon Stynen en geproduceerd door *Straatman, Loral & Cy*. De SL58 is alom gekend bij het grote publiek. De stoel kent een universele vormtaal. Dit is geen compacte stoel, maar een ruim zittend kuipje met vier hele slanke poten onder de stoel. Dit maakt dat de stoelen vrij breed zijn en niet stapelbaar. Voor een ruimte die geregeld van functie moest veranderen vind ik dit een merkwaardige keuze. Op de bovenliggende verdiepingen werden nog bijkomende vergaderruimtes en demonstratieruimtes voorzien. Deze werden op een gelijkaardige manier ingedeeld en ingericht met dezelfde meubelen en voorzien van alle nodige technieken.

Op de eerste verdieping, boven de tussenverdieping, bevond zich de klantendienst evenwijdig met de Mechelsesteenweg. Daarnaast was de administratie, evenwijdig met de Lamorinièrestraat, daar nog eens naast

¹⁵⁵ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: La Maison 16(1960)4. p. 106-111

¹⁵⁶ Dubourg, L. (1959). *Le nouvel immeuble des Sociétés Réunies d'Énergie du Bassin de l'Escaut à Anvers*, In: La Technique des Travaux, 35(1959)11-12, p. 332-341.

¹⁵⁷ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: La Maison 16(1960)4. p. 106-111

¹⁵⁸ Dubourg, L. (1959). *Le nouvel immeuble des Sociétés Réunies d'Énergie du Bassin de l'Escaut à Anvers*, In: La Technique des Travaux, 35(1959)11-12, p. 332-341

Afb 57 - Vergaderzaal of demonstratiezaal op de gelijkvloerse verdieping.

zat de afdeling voor facturatie. De drie verschillende diensten bevonden zich in één grote open ruimte maar hadden wel elk hun eigen loket waar de bezoeker zich kon aanmelden. De bureaus, de balies en de nodige apparatuur werden nauwkeurig gerangschikt om een goede orde te bewaren, zodat de ruimte overzichtelijk oogde voor de klant. De drie afdelingen voor de klantendienst, de administratie en de facturatie werden akoestisch geïsoleerd en afgescheiden van de andere werkruimtes die zich op die verdieping bevonden. Dit was nodig gezien deze toegang gaf tot de afdeling mechanografie, het computerlokaal en het auditorium. Volgens architectuurcriticus Pierre-Louis Fouquet was het merkwaardig dat mens en machines in de aangrenzende ruimtes zoveel lawaai maakten en dat er op de klantendienst niet meer dan een lichte brom te horen was.¹⁵⁹ Deze ruimte, langs de Mechelsesteenweg, was dubbelhoog. Vanaf de centrale kern hadden de ruimtes terug de gewone vrije hoogte van 3,8 meter. Hierdoor was er ook een tussenverdieping op de eerste verdieping.

Afb 58 – Het restaurant op de tweede verdieping.

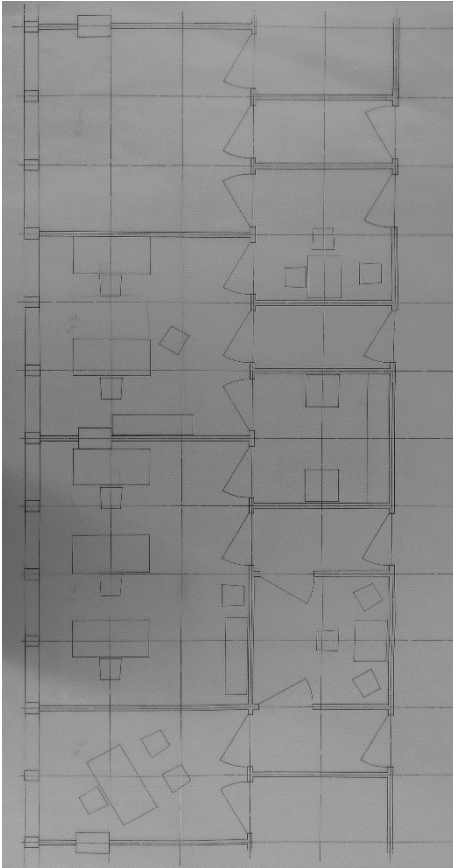
Alle ruimtes waren voorzien van een verlaagd plafond op het raster van 1,5 meter bij 1,5 meter, waar de leidingen voor water, telefonie, elektriciteit, verwarming en verluchting konden weggewerkt worden. De vloeren bestonden in alle ruimtes uit een dikke laag asbeton waarop men een linoleum afwerking werd voorzien.¹⁶⁰ De diensten op de eerste verdieping, hadden een vloer bedekt met grote stroken schuin geplaatste linoleum in wit en zwart.¹⁶¹ Dit is het enige element dat afweek van het duidelijke raster op het grondplan. Waarom is geheel onduidelijk en vrij merkwaardig gezien dit een heel druk gevoel gaf aan de ruimte.

Op de tweede verdieping, de onderste verdieping van de toren, bevond zich het restaurant met daarachter een extra zaal die kon gebruikt worden als conferentiezaal. Stynen, De Meyer en Van Kuyck wilden voor het restaurant een plek ontwerpen waar de werknemers en bezoekers graag vertoeven. Ze voorzagen het personeelsrestaurant daarom op de tweede verdieping. Zowel de keuken als het restaurant hadden hierdoor toegang tot het terras, op het dak van de sokkel. De grote ramen in deze ruimte zorgden voor een overvloedig daglicht. Dit terras en het restaurant keken

¹⁵⁹ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: La Maison 16(1960)4. p. 106-111

¹⁶⁰ [Onbekend]. (1959). *De nieuwe gebouwen E.B.E.S Antwerpen*. In: Bouwen en Wonen 6(1959)6. p. 199-217

¹⁶¹ Dubourg, L. (1959). *Le nouvel immeuble des Sociétés Réunies d'Énergie du Bassin de l'Escaut à Anvers*. In: La Technique des Travaux, 35(1959)11-12, p. 332-341

Afb 59 - Kantoorindeling volgens de module van 1,5 meter bij 1,5 meter.

uit op het Koning Albertpark. Het volledige restaurant was voorzien van tafels voor vier personen. Deze kleine rechthoekige tafels maakte het mogelijk om de ruimte gemakkelijk aan te passen aan hetgeen de werknemers nodig hadden op dat moment.¹⁶² De keuken was ingericht met de meest geavanceerde keukentoeestellen, die op dat moment op de markt beschikbaar waren. Het restaurant gaf toegang tot het terras.¹⁶³ Net als in de andere ruimtes was de vloer bedekt met linoleum. In de eetzaal werd een speelse toets aan de vloer toegevoegd door het patroon in de vloer, zwarte en witte schuine strepen, ook hier weer geheel onduidelijk waarom.

De kantoorruimtes zonder publieke functie bevonden zich in de toren vanaf de derde verdieping. Alle torenverdiepingen hadden ongeveer een identieke indeling. Op elk niveau bevindt zich de centrale kern in het midden van het grondplan, uitgelijnd op het raster. De centrale kern bestond en bestaat nog steeds uit twee verticale schachten aan weerszijden van de kern. Daarin bevinden zich de trappen en liften naar alle verdiepingen. Tussen de schachten werd een ruim sas voorzien. Achter de verticale circulatie werden de overige technische ruimtes, sanitaire voorzieningen en vestiaire weggewerkt. Zo vormen deze twee elementen visueel één geheel. Dit laat toe om rondom de centrale kern kantoorruimtes te voorzien, langs de vier gevels. Op deze manier worden de grote raamoppervlaktes maximaal benut. Elke ruimte werd thermisch en akoestisch afgesloten van de andere ruimtes, dit om het werkcomfort van de werknemers maximaal te garanderen. Het volledige plan werd gemoduleerd met kantoorruimtes van zes of meer modules per kantoorruimte, afhankelijk van de werknemer en de nodige oppervlakte van een bepaalde dienst binnen het bedrijf.¹⁶⁴ Wanneer het aantal modules en het type modules bepaald waren, werden deze per afdeling gegroepeerd rond de centrale kern. Alle kantoorruimtes bevonden zich aan de buitenzijde van het grondplan zodat alle kantoorruimtes ruimschoots voorzien waren van daglicht. De grondplannen van het E.B.E.S kantoorgebouw zijn in Bijlage H bijgevoegd.

De verschillende verdiepingen van het gebouw worden bediend door twee duplexliften en een simplexlift.¹⁶⁵ Een keukenlift verbond het

¹⁶² Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: La Maison 16(1960)4. p. 106-111

¹⁶³ [Onbekend]. (1959). *De nieuwe gebouwen E.B.E.S Antwerpen*. In: Bouwen en Wonen 6(1959)6. p. 199-217

¹⁶⁴ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: La Maison 16(1960)4. p. 106-111

¹⁶⁵ [Onbekend]. (1959). *De nieuwe gebouwen E.B.E.S Antwerpen*. In: Bouwen en Wonen 6(1959)6. p. 199-217

Afb 60 - Toren met penthouse.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

voorbereidingslokaal van de keuken in de kelder met de demonstratiezaal, de leskeuken en de keuken van het restaurant. Verder bestaan er twee dossierliften die de administratieafdeling verbond met hun respectievelijke archiefdepot.¹⁶⁶

De kelders hebben een oppervlakte van 1.400 m² waarvan het grootste deel een ondergrondse parking voor personeel en bezoekers was. De constructieve kern van de toren loopt door tot in de kelder en vormde zo een afbakening van de garage ten opzichte van de overige ruimtes in de kelder. Daar was voorzien: een hoogspanningscabine, kamers voor telefooncentrales, benzinetanks, hydroforen voor de distributie van water naar de verdiepingen, pompen en elektrische bediening inclusief verwarming. Als laatste was er ook nog een voorbereidingskeuken voorzien om. Er konden in die ruimte ook kooklessen georganiseerd worden. De ruimte was namelijk voorzien van acht kookeilanden met elk hun eigen eclectische kooktoestellen.¹⁶⁷

Op het dak van de toren maakte Léon Stynen één van zijn subtiële verwijzingen naar de architectuurprincipes van Le Corbusier. Hij voorzag op het dak een extra kamer die plaats gaf aan de machinerie van de liften en ander technische toestellen. Hij noemde dit 'the penthouse'. Rond het penthouse werd een cirkelvormig terras aangelegd om het panorama van de stad te kunnen bewonderen.¹⁶⁸

¹⁶⁶ [Onbekend]. (1959). *Bureaux de l'E.B.E.S à Anvers*, In: *Architecture* 59 8(1959)29. p. 248-255

¹⁶⁷ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: *La Maison* 16(1960)4. p. 106-111

¹⁶⁸ Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: *La Maison* 16(1960)4. p. 106-111

3.2 Stynen als architect en pleitbezorger

In het voorgaande hoofdstuk werden twee cases bestudeerd waarbij Stynen en De Meyer een beperkte interieur-opdracht hadden. Ze hebben ook enkele kantoorgebouwen ontworpen waarbij ze inspraak hadden in de uitbesteding van de interieur-opdracht. Dit was het geval bij de BP-building. Léon Stynen zorgde er voor dat het interieur een even belangrijk element werd in het ontwerp als het gebouw op zich.¹⁶⁹ In dergelijke interieurprojecten kunnen we Stynen – De Meyer eerder zien als een pleitbezorger van het interieurontwerp en productvormgeving.

Eind de jaren '50 ontstonden er twee nieuwe disciplines in het ontwerponderwijs, deze van interieurarchitectuur en het industrieel ontwerp. Die laatste hielp Léon Stynen actief mee vormgeven, hij was in die tijd directeur aan *Ter Kameren* in Brussel waardoor hij veel inspraak had hierover. Door het ontstaan van deze twee nieuwe opleidingen werd er meer aandacht gegeven aan het ontwerpen van een interieur als een opdracht op zich. De interieurs in de BP-building lijken een illustratie hoe beide disciplines in de praktijk kunnen worden gebracht.¹⁷⁰ Maar hoe kwamen deze twee opleidingen tot stand?

Léon Stynen gaf sinds 1937 les aan de studenten van de architectuurfaculteit op de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* in Antwerpen.¹⁷¹ Als modernist en lid van de Belgische delegatie van de CIAM kwam hij tot nieuwe inzichten met betrekking tot de opleiding van architect. Wanneer Léon Stynen directeur werd van de architectuurfaculteit aan de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* in Antwerpen, ijverde hij voor de hervorming van het architectuuronderwijs, zowel structureel als inhoudelijk. Hij vond de scheiding tussen architectuur en de academie (beeldende kunst) heel belangrijk. Hij ontwierp daarvoor zelfs een volledige nieuwe architectuurschool op Linkeroever, maar om financiële redenen

werd deze nooit gebouwd. Hij zorgde er wel voor dat de scheiding tussen architectuur en beeldende kunst officieel werd goedgekeurd in het *Regentbesluit van 18 november 1949* en het architectuuronderwijs werd naar het niveau van hoger onderwijs gebracht.¹⁷² Maar beide opleidingen moesten op de Koninklijke Academie van Antwerpen blijven. In 1952 werd de scheiding effectief doorgevoerd en kreeg de campus de nieuwe naam *Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw* (NHIBS). De opleiding duurde vanaf dan ook vijf jaar. Naast het architectuuronderwijs kon men er ook terecht voor een opleiding in de stedenbouw, in de binnenhuis-architectuur en het bouwkundig tekenen, al waren de

¹⁶⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen – 3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP-building – Doos 134]. (1988).

¹⁷⁰ Serulus, N. (2012). *Design promotion in Belgium in the 1960s: national interest and European ambitions*. In: Farias, P.L. & Calvera, A. & Braga M. (e.d.). (2012). *Design frontiers : territories, concepts, technologies*. São Paulo, Brazilië : Blucher. p. 246-250.

¹⁷¹ De faculteit Ontwerpwetenschappen aan de voormalige *Koninklijke Academie van Antwerpen*, nu *Universiteit Antwerpen*, vond zijn oorsprong al in de 17de eeuw, in 1663. De instelling werd opgericht door David Teniers. Hij wou een opleiding organiseren in de meet-, bouw- en doorzichtkunde ook al werd het bouwen toen nog traditioneel gedaan door leden van het ambacht van de *Vier Gekroonden* (steenhouwers, metsers, schaliedekkers en kassei-

ers). Het ontwerpen daarentegen gebeurde door de *Sint-Lucasgilde*. Er was tot de 17de eeuw dus geen nood aan nieuwe architectuur in Antwerpen, laat staan aan een opleiding voor architecten. Pas aan het begin van de 19de eeuw kwam er een scheiding tussen de beeldende kunsten en architectuur. Doch dit gebeurde slechts planmatig wanneer in 1807 het Minderbroederklooster werd heringericht. Beeldende kunst kreeg een plek op het gelijkvloers terwijl de leslokalen van architectuur op de eerste verdieping waren. Het voormalige klooster kreeg toen de naam *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten*. Braeken, J. (2018). *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten*. Geraadpleegd op 22 april 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/5577>

¹⁷² De Vos, E. & Lombaerde, P. (2013). *Van Academie tot Universiteit: 350 jaar architectuur in Antwerpen*. Antwerpen, België: UPA.

statuten en de programma's van deze opleidingen niet strikt gereguleerd gezien deze geen beschermde titel opleverden en de beroepen niet beschermd waren, zoals de bescherming van de titel en het beroep van architect. Net zoals bij de *Antwerpse Academie* werden ook bij de andere ontwerpsscholen de interieurprogramma's opgericht op vraag van de modernistische architecten. Zij waren heel begaan met het interieuraspect van het bouwen, net zoals Léon Stynen. Ze wilden deze kennis overbrengen naar de volgende generatie. De afdeling Binnenhuiskunst aan de *Antwerpse Academie* bestond al sinds 1946 maar werd pas in 1969 officieel erkend. Ook andere ontwerpsscholen boden deze nieuwe

opleiding al aan van in de jaren '40, zoals de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten* (KASK) in 1947 en de *Sint-Lucasschool* in 1949 (nu: *Luca School of Arts*), beiden in Gent. Zij begonnen met enkele korte avondlessen en workshops en startten pas later met de opleiding in dagonderwijs.¹⁷³

De oorspronkelijk opleiding Binnenhuiskunst was een studierichting waarbij de focus op het tekenen lag. Een groot deel van de opleiding ging naar het leren ontwerpen, kleurenleer, perspectieftekenen en kunstgeschiedenis. Later werd de opleiding opgewaardeerd naar binnenhuisarchitectuur.

Terwijl de opleiding Interieurarchitectuur voor het eerst onderwezen werd in de *NHIBS* in Antwerpen, werd de opleiding Industrieel Ontwerp voor het eerst onderwezen in het *Nationale Hogere School voor Sierkunst Ter Kameren* (of *l'École nationale supérieure des arts visuels La Cambre*) in Brussel.

In 1948, dus nog voor de officiële scheiding tussen architectuur en beeldende kunst (1949) werd Léon Stynen, directeur aan *l'École nationale supérieure des arts visuels La Cambre*. Twee van zijn docenten, Louis Herman De Koninck en Louis Delevoy, waren actief bezig met de evolutie binnen de opleiding en van het beroep van architect zelf. Louis Herman De Koninck richtte enkele jaren voordien al het tweemaandelijks architectuurtijdschrift *Architecture* op. Terwijl Delevoy zich bewust was van de sociale rol van kunst binnen het industrieel ontwerp. In het eerste jaar van *Architecture* publiceerde Delevoy zijn artikel '*Les approches du beau*' over de relatie tussen kunst en industrieel ontwerp. Delevoy legt in het artikel uit dat schoonheid komt door '*la parfaite adéquation des moyens au but poursuivi, l'Art pour l'Art*'.

¹⁷⁴ Hij wil duidelijk aantonen wat het verschil is tussen kunst en design. Design is functionele kunst. Het industrieel ontwerp of *industrial design* gaat nog een stap verder. Het jaar erop publiceerde Delevoy een manifest voor het verzet tegen de zogenaamde Beaux-Arts. Hij kreeg hiervoor de hulp van verschillende andere architecten en kunstenaars waaronder ook Léon Stynen, Renaat Braem en Victor Bourgeois. Delevoy wilde een nieuwe opleiding aan *La Cambre* oprichten, namelijk industriële vormgeving. Hij ging op onderzoek naar *Le Congrès international d'esthétique industrielle* in Parijs in september 1953. Het was een gezamenlijk idee van Delevoy en Stynen om deze nieuwe opleiding te starten. Wanneer uren van een cursus vrijkwamen, door het pension van de docent, vroeg Stynen vroeg aan het

¹⁷³ De Vos, E. & Somers, I. (2015) *Three Profiles of "Interior Architects" in Postwar Flanders: The Historic Distinction between Practitioners with a Degree, Domestic Advisors, and Interior Decorators*. In: *Journal of Interior Design* 40(2015)2, p. 40

¹⁷⁴ Mierop, C., Van Loo, A, Laurent, D. & e.a. (2004). *Design(s) à La Cambre*. Brussel, België: La Cambre. p. 41

ministerie van Openbaar Onderwijs of de openstaande uren mochten ingevuld worden door tien hoorcolleges over het industrieel ontwerp, gegeven door Delevoy. Dit werd toegestaan. De nieuwe opleiding startte in 1954 en werd erkend door het koninklijk besluit van 2 maart 1955. Deze omvatte een algemene basis van kunstvakken en technische vakken.¹⁷⁵ In 1952 dacht ook de *Antwerpse Academie* aan het oprichten van een nieuwe afdeling voor *Industrial Design*. Vier jaar later kwam dit er ook echt van.

Ook buiten België was het industrieel ontwerp aan een opmars bezig. Groot-Brittannië ging België al voor in 1949. Overal ging deze beweging gepaard met een onderzoek naar de leer van *industrial design*. De Verenigde Staten waren zonder twijfel de pioniers van het industrieel ontwerp. In 1955 hadden ze al meer dan

twintig hoge scholen en universiteiten die de opleiding aanboden. In België waren er op het einde van 1955 twee onderwijsinstellingen die de opleidingen aanboden, La Cambre in Brussel en in Luik.

Industrieel ontwerp of *industrial design* is het ontwerpen van producten die industrieel in grote hoeveelheden kunnen vervaardigd worden, maar toch hun 'kunst' gehalte niet verliezen. In deze nieuwe opleiding werd vooral de focus gelegd op het productieproces, de materiaalkeuzes en de ergonomie van een product. Ze ontwierpen niet enkel nieuwe voorwerpen, ze probeerden ook bestaande producten te verbeteren, rekening houdend met de noden en mogelijkheden van de gebruikers en de fabrikanten.¹⁷⁶

Door het ontstaan van deze twee nieuwe opleidingen werd er meer aandacht gegeven aan het ontwerpen van een interieur als een opdracht op zich. Stynens interesse in het interieurontwerp en productieontwikkeling lijkt zich te vertalen in zijn advies om voor de interieurs van de BP-building een professionele ontwerper in dienst te nemen. Zijn interesse vertaalt zich eveneens in zijn pleidooi voor een zorgvuldige keuze van gebruiksobjecten gaande van meubels en de tapijten maar ook de asbakken, kalenders en andere op het eerste zicht banale kantoorbepodigheden.¹⁷⁷ Dit blijkt uit briefwisselingen tussen Léon Stynen en *B.P. Belgium* (zie Bijlage L).

B.P. Belgium investeerde in speciaal voor de BP-building ontworpen voorwerpen, zoals het polyester stoeltje door Claude Blondel, Raymond Van Loo en William Camus. Dit stoeltje werd nergens anders gebruikt. Het was een ontwerp enkel en alleen voor *B.P. Belgium*, waarom is niet duidelijk. Claude Blondel en Raymond Van Loo ontwierpen ook andere meubelen speciaal voor dit kantoorgebouw maar werden achteraf wel aangepast voor andere kantoorgebouwen. De metalen bureaus en de metalen archiefkasten zijn bijvoorbeeld kantoormeubelen die nog heel vaak werden hergebruikt in de ontwerpen van Van Loo en Blondel. Dit waren typemeubelen die gemakkelijk aanpasbaar waren.

¹⁷⁵ Mierop, C., Van Loo, A, Laurent, D. & e.a. (2004). *Design(s) à La Cambre*. Brussel, België: La Cambre. p. 45
¹⁷⁶ TU Delft. (z.d.). *1946 – 1962 | De Geschiedenis van Industrieel Ontwerpen*. Geraadpleegd op 19 april 2019, van <https://delftdesignhistory.nl/1946-1962-de-jaren-van-oprichting/>

¹⁷⁷ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 122]. (1988).

Afb 61 - Het TC100 servies in de BP-building.
Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

Zo werd ook het servies *TC100 (Stackable Tableware)* ontworpen door Hans Roericht, op aanraden van Raymond Van Loo en Claude Blondel aangeschaft door B.P. Belgium. Roericht ontwierp dit servies voor zijn masterthesis aan de *Ulm School of Design* in 1959.¹⁷⁸ Zijn ontwerp ging onmiddellijk naar de permanente collectie van het *Museum of Modern Art* (MoMA) en werd er ook in de cafetaria van het museum gebruikt.¹⁷⁹ Dit servies werd van 1962 tot 2006 geproduceerd door Thomas Rosenthal. Binnen het eerste jaar dat het TC100 servies in productie kwam, werd dit servies reeds gebruikt bij de BP-building.

Afb 62 - De translucente houten panelen ontworpen en geproduceerd door De Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders de Coene.

© Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.

Ook *De Kortrijkse kunstwerkstede gebroeders De Coene* (De Coene) werden actief betrokken bij het ontwerp van de interieurs van de BP-building. Dit Kortrijkse meubelontwerpbedrijf én meubelproducent produceerde alle meubelen ontworpen door Claude Blondel en Raymond Van Loo. Alle meubels werden industrieel vervaardigd. Daarnaast leverden de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene* ook enkele designmeubelen vanuit Amerika die ook weer goede voorbeelden zijn van industrieel ontwerpen. *De Coene* was het enige bedrijf die een licentie had om Knoll-meubelen te produceren en verkopen in België. Ze verkregen deze licentie in 1954. Daarnaast was er nog een derde industrieel ontworpen element die *De Coene* leverde voor de BP-building namelijk de translucente houten scheidingswanden. Deze werden ontworpen en geproduceerd door *De Coene*. Deze werden industrieel vervaardigd in de houtsoorten en de afwerkingsmethode dat de klant wou. In de BP-building werden deze wanden gebruikt in het restaurant van de directeurs.

¹⁷⁸ [Onbekend]. (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P.* Anvers, In: Architecture 64 64(1964)57. p. 487-491

¹⁷⁹ MoMA. (z.d.). *Stacking Tableware (model TC100)*. Geraadpleegd op 2 juni 2019, van www.moma.org/collection/works/3562.

Afb 63 – Het TC100 servies in de doorkijkkast die kan open gedaan worden vanaf de twee ruimtes.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Kantoorgebouw B.P.

Uit onderzoek in het archief van Léon Stynen blijkt dat Stynen graag zelf wou instaan voor het interieurontwerp. Dit werd aangetoond aan de hand van enkele brieven van Stynen aan de onderneming *B.P. Belgium* (zie Bijlage L).¹⁸⁰ Dit kon om onduidelijke redenen niet doorgaan. Toch pleitte hij voor het in dienst nemen van een interieurarchitect, Raymond Van Loo. In het begin van het jaar 1961 besloot B.P. dan toch om twee interieurarchitecten aan te stellen. De Brusselse ontwerpers Claude Blondel en Raymond Van Loo werden op vraag van Léon Stynen aangesteld. Zij voerden gedurende een half jaar een grondig onderzoek naar de interieurnoden van de gebruikers. Door het onderzoek besloot *B.P. Belgium* in juli 1961 om het volledige kantoorgebouw te voorzien van nieuw meubilair, zo staat te lezen in een brief die *B.P. Belgium* schreef aan Stynen.¹⁸¹ De nieuwe meubelen werden allemaal door Blondel en Van Loo ontworpen. Ze deden dit in de visie van het architectenbureau Stynen en De Meyer zodat het één mooi geheel vormde met de architectuur van het gebouw. Blondel en Van Loo werkten gedurende het volledige ontwerp nauw samen met de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*. De Coene stond in voor het produceren van de ontworpen meubels door Blondel en Van Loo, het leveren van meubelen van *Knoll Associates* en het produceren en leveren van *De Coenes* eigen ontworpen translucente scheidingswanden.¹⁸² In verschillende geschreven bronnen over de BP-building staat naast Blondel, Van Loo en *De Coene* ook vaak nog een vierde naam vermeld, industrieel ontwerper Camus.¹⁸³

Afb 65 – Leren meubels voor de inkom van de BP-building, ontworpen door Raymond Van Loo en Claude Blondel. Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

Het volledige kantoorgebouw werd ontworpen op een duidelijk op voorhand uitgelijnd rasterpatroon. Dit raster keert overal in het gebouw terug, van de gevel tot de positie van de binnenmuren. Stynen en De Meyer deden onderzoek naar de beste afmeting voor het raster. Dit bleek een raster te zijn van *six feet by six feet* of een raster van 1,83 meter op 1,83 meter. Deze eenheid gebruikte hij in het volledige ontwerp om de oppervlakte van de specifieke diensten te bepalen. Het raster van 1,83 was visueel duidelijk zichtbaar in het verlaagd plafond. Voor de plafondafwerking werden er IPAN-panelen bevestigd aan het stalen frame. De technieken en verlichting werden volledig in dit paneel weggewerkt. De IPAN-wanden moesten, ter bevestiging, steeds onder het frame geplaatst worden, dus op de as van een module.

¹⁸⁰ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124]. (1988): Brief van Stynen aan B.P. Belgium ivm de nieuwe meubelen. (25/07/1961)

¹⁸¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124]. (1988): Brief van B.P. Belgium aan Stynen ivm aanstellen Blondel & Van Loo. (25/07/1961)

¹⁸² Van Loo, A., persoonlijke communicatie, 15 april 2019

¹⁸³ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>
In het jaar 1954 studeerde er een William Camus af van de opleiding industrieel ontwerp van La Cambre, zijn naam stond vermeld tussen de afgestudeerden in de lijst in het boek uitgegeven voor de vijftigste verjaardag van La Cambre. We kunnen sterk vermoeden dat dit om dezelfde Camus gaat als de industrieel ontwerper van het typestoeltje voor de BP-building. Maar het met zekerheid bevestigen kan ik niet.

De hoofdingang van het gebouw bevindt zich rechts naast de helling naar de ondergrondse parking. De eerste grote dubbele toegangsdeur, waardoor een windsas ontstond, bevindt zich tussen de twee winter-tuinen. De grote inkomhal wordt onderverdeeld door een reeks betonnen muren die de centrale kern vormen van de toren die op de sokkel staat, deze bergt het trappenhuis, de liften en de sanitaire voorzieningen.¹⁸⁴ De inkom was een grote open ruimte die het statuut van de BP-building duidelijk moest maken vanaf het eerste moment dat de bezoekers binnen kwamen. De schaal en de optimistische charme van de inkom wordt door iedere bezoeker op prijs gesteld, vertelt een journalist van *La Maison*. “De sfeer en de inrichting, streng maar elegant, weerspiegelden de psychologie van de werkplek”.¹⁸⁵ De ruimte werd voorzien van een hele serie wandpanelen, deze werden gebruikt voor tentoonstellingen of reclame.¹⁸⁶ Dit moest het openbare karakter van het gelijkvloers benadrukken.¹⁸⁷ Vanaf de inkomhal kan men gemakkelijk naar de centrale kern van het gebouw waar de liften en de trappen zich bevinden.¹⁸⁸ Deze blok vormde de scheidingmuur tussen de inkom en de conferentiezaal die zich achteraan in de sokkel zou bevinden en plaats moest bieden voor ongeveer 280 personen. Maar om financiële redenen werd deze nooit gebouwd.¹⁸⁹ Enkele jaren geleden, tijdens de renovatiewerken van de gevel besloten de nieuwe eigenaars van de BP-building de conferentiezaal wel te bouwen, naar ontwerp van Stynen, maar daarover later meer. (zie Epiloog, p.166)

Afb 66 - Inkomhal BP building met tussenwanden en meubels ontworpen door Van Loo en Blondel. Privéarchief Claude Blondel, Sint-Genesius-Rode.

De vloer van de inkom bestaat uit witte marmeren tegels die grijs geaderd zijn, Arabescatomarmer, een marmersoort dat gewonnen werd ten noorden van Carrara in Italië.¹⁹⁰ Deze witte marmer is geaderd van beige tot rood, bruin, groen, grijs of zwart. Stynen en De Meyer kozen in dit interieurontwerp voor de klassieke wit met grijs Arabescatomarmer omdat deze marmer van nature een minder druk aderptraan in de steen vertoont. Dit paste volgens hem beter bij de ruwe betonnen kern en de houten wanden van de binnenmuren.

¹⁸⁴ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124]. (1988): Description des plans

¹⁸⁵ [Onbekend]. (1964). *Le building de la B.P. Belgium à Anvers*, In: *La Maison* 20(1964)4, p. 104-109

¹⁸⁶ [Onbekend]. (1962). *Immeuble de B.P. Belgium Anvers*, In: *La Maison* 18(1962)2, p. 48–51

¹⁸⁷ Puttemans, P. (1964). *L'immeuble B.P. Belgium à Anvers*, In: *Architecture 64 (1964)56*, p. 392-400.

¹⁸⁸ [Onbekend]. (1964). *Le building de la B.P. Belgium à Anvers*, In: *La Maison* 20(1964)4, p. 104-109

¹⁸⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 122]. (1988): Description Générale (5/4/1960)

¹⁹⁰ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124]. (1988): Description des plans

De inkom was oorspronkelijk bemeubeld met zwarte lederen zetels, ontworpen door Raymond Van Loo en Claude Blondel en geproduceerd door *De Kortrijkse Kunststede Gebroeders De Coene*.¹⁹¹ Zowel de één-persoonszetels als de driepersoonszetels werden speciaal ontworpen voor de BP-building. Deze werden daarna wel nog in verschillende andere projecten gebruikt van Van Loo & Blondel. Ik vond hiervan foto's terug in het privé archief van Raymond Van Loo.

Afb 67 – Liften in centrale kern.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Het gebouw was voorzien van drie personenliften met schuifdeuren die zich in het midden van de centrale kern bevonden. Door de drie liften centraal te plaatsen in de kern, dus ook in het grondplan van de verdiepingsvloer, had men geen beperkingen voor de indeling van de verdiepingen. De liften waren ook langs beide zijden van de centrale kern toegankelijk. Elke lift kon zestien personen vervoeren op hetzelfde moment. Naast een personenlift was er ook een servicelift van 750 kg en een dossierlift. Alle liften waren vanaf elke verdieping toegankelijk.¹⁹²

Net zoals op het gelijkvloers bergt alle bovenliggende verdiepingen de centrale kern van het gebouw het trappenhuis, de liften en de sanitaire voorzieningen, waardoor de rest van de vloeroppervlakte beschikbaar blijft voor kantoorruimtes. Dergelijk type plan geeft maximale ruimte aan kantoren. De vier pilaren aan de kleine zijden van de rechthoek zijn het enige constructieve element aanwezig op de anders volledig open verdiepingsplannen.¹⁹³ De kantoorruimtes hebben hierdoor daglicht via de vier gevels.

Alvorens het ontwerpproces begon, deed *B.P. Belgium* zelf reeds een onderzoek naar de behoeften van elke medewerker om zo te kunnen bepalen hoeveel oppervlakte deze medewerker nodig had om te werken en zijn of haar documenten te archiveren. Dit onderzoek toonde aan dat de nodige oppervlakte aanzienlijk varieerde per afdeling. Op deze manier wilden ze ook hun classificatiesysteem optimaliseren. Hoewel er een manier was om een groot deel van de documenten te standaardiseren, was er nog steeds een groot deel aan *records*, kranten, folders,

¹⁹¹ [Onbekend]. (1965). Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen. In: *Bouw 20*(1965)6. p. 177-181

¹⁹² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LB: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijklaan 162, BP –

Doos 132]. (1988): *Kohier van lasten, bepalingen en voorschriften betreffende het bouwen van een bureelgebouw*. (21/1/1962)

¹⁹³ [Onbekend]. (1964). *Le building de la B.P. Belgium   Anvers*, In: *La Maison 20*(1964)4. p. 104-109

Afb 68 - kantoorruimtes werknemers.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

Afb 69 – Type archiefkast voor bedienden ontworpen door Van Loo en Blondel.
Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

boeken en zo meer waarbij standaardisering niet mogelijk was. *B.P. Belgium* had daarom een archivering-systeem nodig dat veel opslagmogelijkheden bood.¹⁹⁴ Naast de opslag van documenten moest ook de opslag van kantoorapparatuur worden voorzien. Zo werden de twee essentiële elementen in het ontwerp bepaald. Er werd goed nagedacht over hoe de meubels en de apparatuur een coherent geheel kon vormen met inplanting in het gebouw en de binnenwanden. Er werd veel belang gehecht aan het ontwerp van de opslagmogelijkheden in het bureau.¹⁹⁵ Al snel gaf B.P. Belgium voorkeur om een opslagsysteem aan de muur te voorzien, toegankelijk voor iedereen. Zo bleef slechts het minimaal noodzakelijke opslagvolume op het bureau over.

Op basis van deze gegevens ontwierpen Blondel en Van Loo een type archiefkast met allerlei opties, die de gebruiker zelf kon kiezen. De grote opbergkasten langs de muur bestonden uit één enkel opbergkastelement dat gemakkelijk verplaatsbaar was. Men kon de elementen naast elkaar plaatsen of op elkaar plaatsen afhankelijk van wat het personeel wilde opbergen. Alle kastelementen konden ook voorzien worden van enkele accessoires. Naast de metalen archiefkasten ontwierpen Van Loo & Blondel ook de metalen bureaus voor de werknemers. Deze bestonden uit een metalen tablet die werd afgewerkt met PVC met een naadloos verbonden onderstel met vier bureaupoten uit vierkante vernikkelde buizen. Elke bureau kon voorzien worden van één of twee ladeblokken waardoor de opslagruimte vergroot werd.

Afb 70 – Type Stoelen ontworpen voor BP-building
Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

Voor de BP-building werd een typestoel ontworpen. Wie dit ontwierp is niet precies geweten. Anne Van Loo, dochter van Raymond Van Loo, vertelde tijdens een bezoek aan het archief van haar vader dat ook deze stoel, net als alle andere meubels binnen de BP-building een ontwerp van haar vader en Claude Blondel was.¹⁹⁶ Nochtans vermelden enkele andere bronnen Camus als ontwerper van deze stoel.¹⁹⁷ De basis van het stoeltje bestond uit een polyester kuipje en een verchromd onderstel. De basis van de stoel bleef steeds gelijk. De noodzakelijke versteviging van een bureaustoel werd uitgevoerd tussen de romp en het zitvlak van de stoel waardoor deze versteviging onzichtbaar bleef. Dit was uit productiestandpunt en esthetisch standpunt heel interessant. Op deze manier hielden alle stoelen hetzelfde esthetische uitzicht. Het polyester

¹⁹⁴ [Onbekend]. (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P. Anvers*. In: *Architecture* 64 64(1964)57. p. 487-490

¹⁹⁵ [Onbekend]. (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P. Anvers*. In: *Architecture* 64 64(1964)57. p. 487-490

¹⁹⁶ Van Loo, A., persoonlijke communicatie, 15 april 2019

¹⁹⁷ Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/6958>

Afb 71 – Bureau van de directeur met vergadertafel.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap,
archief Léon Stynen.

zitvlak bleef steeds gelijk. De ontwerper speelde met de al dan niet aanwezigheid van armleuningen en verschillende types onderstellen. De onderstellen waren voorzien van wieltjes of geen wieltjes, vaste of pivoterend en alle stoelen waren verstelbaar in hoogte.¹⁹⁸ Afhankelijk van de graad van de medewerker, in welk type bureauimte de stoel gebruikt zou worden, werd de stoel iets aangepast naar de noden van de gebruiker.

De kantoorruimtes voor het personeel werden voorzien van een linoleumvloer, deze werd gelijmd aan de ondervloer.

Het meubilair vertolkte de personeelsstructuur van het bedrijf. Aan de hand van de materialen van het meubilair zag men duidelijk de hiërarchie van de onderneming. Terwijl de gewone werknemers metalen bureaus, archiefkasten en polyester stoelen kregen, kregen de managers houten meubilair en lederen zetels. De bureaus waren twee meter op een meter met twee ladeblokken en kleine opbergmogelijkheden op wielen. Opgemerkt moet worden dat de archiefkasten van de directeurskantoren in de aangrenzende secretariaten ondergebracht werden. Zo oogden de bureaus van de directeurs heel *clean*. De secretaresses hielden de documenten van de directeur geordend en overzichtelijk bij. In het volledige gebouw waren er twee type bureaus voor de directeur, de eerste bestond uit twaalf modules en had een vergadertafel. De tweede bestond uit negen modules en had een zithoek (zie Bijlage F).¹⁹⁹

De personeelshiërarchie binnen het kantoorgebouw zagen we ook binnen de verschillende type vloerbekledingen terugkeren. De ruimtes van de managers werden uitgevoerd in hoogwaardig tapijt.

Afb 72 – Bureau van de directeur met zithoek
Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

De IPAN-wanden, ontwikkeld en geproduceerd door het bouwbedrijf *V.R. & J. Van Coillie*, werden gebruikt als thermische en akoestische binnenwanden. Deze flexibele scheidingswanden van IPAN bestonden uit houten panelen, al dan niet voorzien van glas bovenaan.²⁰⁰ De scheidingsmuren werden altijd uitgelijnd op het raster, waardoor ze een

¹⁹⁸ [Onbekend], (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P. Anvers*, in: *Architecture* 64 64(1964)57. p. 487-490

¹⁹⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 132]. (1988): Exemples de disposition sur le module 1,83mx1,83m

²⁰⁰ [Onbekend], (1965). *Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen*, in: *Bouw* 20(1965)6. p. 177-181

Afb 73 – Zicht op het bureau van de directeur
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

gestandaardiseerde maat hadden. Dit maakte het mogelijk de panelen gemakkelijk te verplaatsen als de ruimte groter of kleiner moest worden of een andere functie kreeg. Alle deuren zijn van hout en pasten perfect binnen één paneel. Enkel de deuren in de kelder zijn van staal.²⁰¹

Ook de verlaagde plafonds op alle verdiepingen werden ontworpen volgens datzelfde raster. Alle verlaagde plafonds zijn aan de onderzijde met geluidsabsorberende materialen afgewerkt waarin ook de verlichting en andere technieken werden weggewerkt. De indeling van de eerste tot de tiende verdieping is onderling geheel identiek.²⁰²

De BP-building was voorzien van drie verschillende vergaderzalen. De eerste was de boardroom voor achttien personen. Deze was uitgerust met een grote elliptische tafel van Eero Saarinen, geleverd door de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*.²⁰³ De tweede vergaderzaal bood plaats aan 24 personen. Deze vergaderzaal was uitgerust met meerdere kleinere tafels met zes zitplaatsen die gemakkelijk aan elkaar gezet konden worden. De derde vergaderzaal was de examenkamer en was uitgerust met twaalf individuele tafeltjes.²⁰⁴

Afb 74 – Conferentiezaal met stoelen en tafel van Eero Saarinen.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap,
archief Léon Stynen.

Op de elfde verdieping voorzag Stynen en De Meyer het restaurant en de personeelsclub. Het restaurant werd daar geplaatst zodat er maximaal gebruik werd gemaakt van de terrassen rondom het gebouw. Het zelfbedieningsrestaurant bood plaats aan 180 personen. Door het grote aantal personeelsleden die kwamen eten, had de ruimte nood aan een lichte, stapelbare, ruimtebesparende stoelen. Door de grote, lichte ruimte kozen Blondel en Van Loo voor een stoel uit een warm materiaal, daarom werd gekozen voor de *Ant Chair* in teakhout van Arne Jacobsen, geproduceerd door *Fritz Hansen*.²⁰⁵ In de BP-building werden enkel de stoelen met vierledig onderstel gebruikt.²⁰⁶ Deze stoelen stonden telkens rond een tafel voor zes personen. De tafels hadden een tafelblad van wit laminaat en vierkante vernikkelde tafelpoten. Deze kleine tafels en de stoelen, waren gemakkelijk verplaatsbaar. De oorspronkelijk plaats van

²⁰¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 132]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. 20/1/1960

²⁰² [Onbekend], (1965). Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen. In: *Bouw* 20(1965)6. p. 177-181

²⁰³ De Kooning, M., De Meyer, R., Floré, F. (2002). *Van Moderne Makelijk 1952-1977: De Kortrijkse Kunstwerkstede De Coene in Antwerpen*. Antwerpen, België: Stad Antwerpen.

²⁰⁴ [Onbekend]. (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P. Anvers*, In: *Architecture* 64 64(1964)57. p. 487-490

²⁰⁵ Abrahams, C. (2016). *Hygge: A Celebration of Simple Pleasures. Living the Danish Way*. Londen, Engeland: Orion Publishing Group

²⁰⁶ Mister Design. (z.d.). *Fritz Hansen Ant Stoel Naturel Fineer*. Geraadpleegd op 3 april 2019, van https://www.misterdesign.be/fritz-hansen-ant-stoel-naturel-fineer.html?gclid=Cj0KCQjw7sDIBRC9ARIsAD-pDFrk0rm9AD9eUF5tmouZLUcYX6eKAgS5mkyWS908gU_VX91U7DEZCawaAmU1EALw_wcB

Afb 75 - Restaurant voor de managers
Privé archief Raymond Van Loo, Elsene.

de grote toonbank waar de servicebakken op stonden, werd vaak verplaatst en herontworpen.

Voor de directeur en zijn managementteam werd een aparte eetzaal voorzien. Tussen het personeelsrestaurant en het managementrestaurant werd de keuken geplaatst. De keuken die beide kanten bediende, had volgens *La Maison* een rationele en kwalitatieve uitrusting.²⁰⁷ Deze centrale positie maakte het mogelijk om de directeur en zijn gevolg te bedienen zonder dat zij gestoord werden door het zelfbedieningsrestaurant.²⁰⁸ De eetzaal voor de directeur en zijn managementteam was een echt restaurant waar met klanten kon gelunched worden. Het restaurant was voorzien van verschillende accordeonwanden die uitgelijnd werden op het raster. Deze vlot verschuifbare wanden maakten het mogelijk om het restaurant tijdelijk af te sluiten als de directeur, al dan niet met zijn bezoekers, wilde apart zitten. De accordeonwanden zijn te zien op Afb 75 (pagina 105), aan de linkerkant op de foto. In dezelfde ruimte werd ook gebruik gemaakt van de translucente wanden ontworpen door de *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*. Deze panelen deelden de ruimte visueel in in kleinere, knussere ruimtes zonder deze helemaal af te sluiten (zie 3.2 Stynen als architect en pleitbezorger op pagina 94).

Afb 76 - Personeelsrestaurant op de 11de verdieping.
© Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.

Ook in de restaurants zien we een duidelijke personeelsstructuur terugkeren aan de hand van de gekozen materialen en de afwerking van de ruimte. Terwijl het restaurant voor de gewone bedienden oogde als een koele refter met een bar voor de zelfservice en met een linoleumvloer, was het restaurant voor de managers daadwerkelijk een restaurant met menu en bediening aan tafel en tapijt als vloerbekleding. In dit restaurant werd ook het typestoeltje gebruikt dat speciaal voor de BP-building werd ontworpen. Terwijl in de bureaus de werknemers een polyester uitvoering kregen, werd in het restaurant van de directeurs gebruik gemaakt van een gestoffeerde uitvoering. De tafels zijn vermoedelijk dezelfde als deze van het restaurant voor het personeel, maar in het restaurant van de directeur werden de tafels ingedekt met een proper wit tafellinnen en het TC100 servies van Hans Roericht (zie 3.2 Stynen als architect en pleitbezorger op pagina 94).

Er werd een personeelsclub voorzien als ontspanningsruimte voor het personeel. Door de ruimte op de elfde verdieping te voorzien, kon men

²⁰⁷ [Onbekend]. (1964). *Le building de la B.P. Belgium à Anvers*, In: *La Maison* 20(1964)4, p. 104-109

²⁰⁸ Puttemans, P. (1964). *L'immeuble B.P. Belgium à Anvers*, In: *Architecture* 64 (1964)56, p. 392-400.

pauze nemen op het terras, weg van alle drukte van de Van Rijswijkklaan. Léon Stynen vond de indruk te kunnen ontspanning in het groene landschap belangrijk. In de Club, zoals ze bij *B.P. Belgium* deze ruimte heetten, was een bar voorzien en een loungehoek met meubels van de meubelfabrikant Miller.²⁰⁹

De sanitaire ruimtes op alle verdiepingen werden voorzien van een vloer-afwerking in Gres, een keramische vloertegel. De wanden werden met zandstenen tegels bekleed van tien op tien centimeter.²¹⁰ Alle sanitaire toestellen werden vervaardigd uit geglazuurd porselein.²¹¹ Voor de toevoer van stromend water werd gebruik gemaakt van koperen leidingen, terwijl de afvoer van het water gebeurde door gietijzeren leidingen. Op elke verdieping werd een stortgat voorzien waarbij het afval in de stortkokers terecht kwamen.²¹² De stortkokers kwamen uit in een verbrandingsoven in de kelder.²¹³

De noodtrappen die zich op beide uiteindes van de centrale kern bevinden, zijn in staal geconstrueerd met een tredebekleding van polyvinyl. Beide trappen startten op de twaafde verdieping in de technische ruimte. De ene eindigt in de kelderverdieping, de andere eindigt op de gelijkvloerse verdieping.²¹⁴ De trappen werden geprefabriceerd, zodat ze reeds tijdens de bouw dienst kon doen.²¹⁵ Er werd oorspronkelijk voor Mipolam gemarbreerd groen (n°5603A) gekozen voor het polyvinyl. Maar door problemen met de leveringstermijn werd uiteindelijk toch gekozen voor Mipolam zwart (n°5615).²¹⁶

In de kelder van het BP-gebouw voorzagen Stynen en De Meyer een ondergrondse parking. Daarnaast bevonden zich in de kelder ook de technische ruimtes om het gebouw van alle technieken te kunnen voorzien zoals de stookruimtes voor de vier mazouttanks, de hoogspanningscabines, de accubergplaats en een kelder waar een vuilwaterpomp stond. Daarnaast was er ook werkatelier voor de arbeiders

²⁰⁹ [Onbekend]. (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P. Anvers*. In: Architecture 64 64(1964)57, p. 487-490
[Onbekend]. (1965). Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen. In: Bouw 20(1965)6, p. 177-181

²¹⁰ [Onbekend]. (1962). *Immeuble de B.P. Belgium Anvers*, In: La Maison 18(1962)2, p. 48-51

²¹¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijkklaan 162, BP – Doos 132]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²¹² Novgorodsky, L. (1963). *Les nouveaux bureaux de la société B.P. Belgium à Anvers*, In: La Technique des Travaux 39(5-6), p. 130-139.

²¹³ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijkklaan 162, BP – Doos 132]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²¹⁴ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijkklaan 162, BP – Doos 122]. (1988): Description Générale (5/4/1960)

²¹⁵ [Onbekend]. (1965). Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen. In: Bouw 20(1965)6, p. 177-181

²¹⁶ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijkklaan 162, BP – Doos 133]. (1988)

voorzien en het archief.²¹⁷ Ook dit kantoorgebouw is van een schuilkelder voorzien. Wellicht ook om veiligheidsredenen is hierover niets terug te vinden op de plannen.²¹⁸ In de kelder is de vloer voorzien van een semi-industriële keramische vloer. Deze vloer is goed bestand tegen grote hitte en zware belasting. De muren werden opgebouwd uit zichtbare baksteen. De kolommen, balken en vloerplaten langs de onderzijde bleven zichtbaar.²¹⁹

De technische installaties, die niet in de kelder werden voorzien, bevonden zich op de twaalfde verdieping. Het gebouw werd voorzien van een luchtsysteem dat de volledige acclimatisatie van het gebouw regelde.²²⁰ Dit toestel verwarmde en koelde de ruimtes en was voorzien van een luchtfilter en een apparaat om de luchtvochtigheid in het gebouw te regelen. Naast de luchtverwarming werden de bureaus ook verwarmd door ejecto-convectoren die onder de raamborstwering werden geplaatst.²²¹ De ramen in de gevels kunnen niet open, dus zorgen niet voor een natuurlijk ventilatie. De ventilatie gebeurt mechanisch. De ventilatie van de eerste zes verdiepingen is gescheiden van de laatste zes verdiepingen.²²² Per module werd een afzuigmond voorzien in het plafond, zodat deze zo klein mogelijk kon blijven maar ook omdat dit niet de flexibiliteit van de ruimte zou bemoeilijken.²²³ De warmwaterketels voor het leveren van warm water werkten op stookolie.²²⁴ Alle verticale buizen - zowel de luchtkokers, waterleidingen voor verwarming en brandveiligheid als de stortkokers - werden voorzien in een verticale schacht in de centrale kern. Alle buizen voor de horizontale doorvoeringen werden weggewerkt tussen het verlaagd plafond en de draagvloer.²²⁵ Naast de technische ruimtes in de kelder en op de bovenste verdieping, bevindt er zich ook een technische ruimte halverwege het gebouw. Deze heeft een oppervlakte van ongeveer 40 m². De ventilatie van de keuken werd gescheiden van de rest van het gebouw, de installatie bevond zich in de technische ruimte naast de keuken.

²¹⁷ [Onbekend], (1965). Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen. In: *Bouw* 20(1965)6, p. 177-181

²¹⁸ Novgorodsky, L. (1963). *Les nouveaux bureaux de la société B.P. Belgium à Anvers*, In: *La Technique des Travaux* 39(5-6), p. 130-139.

²¹⁹ [Onbekend], (1962). *Immeuble de B.P. Belgium Anvers*, In: *La Maison* 18(1962)2, p. 48-51

²²⁰ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP - Doos 132]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²²¹ Puttemans, P. (1964). *L'immeuble B.P. Belgium à Anvers*, In: *Architecture* 64 (1964)56, p. 392-400.

²²² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP - Doos 128]. (1988)

²²³ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP - Doos 122]. (1988): Description Générale (5/4/1960)

²²⁴ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP - Doos 132]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²²⁵ [Onbekend], (1965). Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen. In: *Bouw* 20(1965)6, p. 177-181

Afb 77 – Constructie van een IIPAN wandelement in de IPAN fabriek in Oostende.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Collie, V. R. & J.

3.3 Stynen als architect, interieurarchitect en meubelontwerper

Als laatste zien we het architectenbureau Stynen – De Meyer als een architect, interieurarchitect en meubelontwerper. Bij dergelijke opdrachten is hij een ontwerper van een totaalconcept. Zo heeft hij bij het kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise een totaalproject ontworpen. Het architectenbureau Stynen – De Meyer ontwierp in dit gebouw alles, van structuur tot de binnenwanden tot (vermoedelijk ook) de meubels. In dergelijke ontwerpen kunnen we het architectenbureau Stynen – De Meyer zien als een architect, interieurarchitect en meubelontwerper.

Hij begon bij dit ontwerp, net zoals bij de andere drie onderzochte kantoorgebouwen, met het bepalen van een raster. Dit raster trok hij door tot in de gevel, ook dit wijkt niet af van de andere kantoorgebouwen. Maar zoals in de inleiding van dit hoofdstuk reeds werd vermeld, gingen Stynen en De Meyer wel of niet ver in dit rasterverhaal afhankelijk van de opdrachtomschrijving. Bij de BP-toren kwam het raster van de gevel wel al meer in het interieur voor dan de voorgaande kantoorgebouwen. Claude Blondel en Raymond Van Loo namen het ontwerpen van de meubels voor B.P. over en deden dit wel in harmonie met de architectuur van Léon Stynen en Paul De Meyer maar ze hielden geen rekening met het raster zoals Stynen dit zou gedaan hebben. Dat Léon Stynen en Paul

De Meyer ook het meubilair van de BP-building volgens dit raster zouden ontworpen hebben, kon ik heel sterk vermoeden na het analyseren van het vierde en laatste kantoorgebouw van mijn onderzoek, l'Assurance Liégeoise. Of Stynen en De Meyer de kantoormeubelen van dit kantoorgebouw werkelijk zelf ontworpen hebben is niet duidelijk. Het blijft wel een feit dat Stynen en De Meyer kozen voor meubelen op maat van dit kantoorgebouw en op maat van het ontwerpraster. En net zoals in de BP-toren werd niet enkel het meubilair speciaal voor dat kantoorgebouw gekozen of ontworpen, ook andere kleine objecten werden gemaakt en ontworpen voor dit kantoorgebouw, bijvoorbeeld de kapstokken.

Kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise

Uit onderzoek in het archief van Léon Stynen, aan de hand van enkele brieven van *Straatman, Loral & Cy* aan l'Assurance Liégeoise, heb ik een sterk vermoeden dat het merendeel van de meubels in dit kantoorgebouw ontworpen werden door Léon Stynen en zijn team. De grondplannen werden telkens weer heel gedetailleerd getekend met alle meubelen erop. Dit in tegenstelling tot de grondplannen van de andere besproken kantoorgebouwen. Daarnaast zijn er in het Stynen-archief de detailtekeningen terug te vinden, de aanzichten, doorsnedes en vaak ook constructiedetails van bijna alle meubelen. Hierdoor concludeerde ik eerst dat alle meubels aanwezig in het kantoorgebouw speciaal ontworpen werden voor dit kantoorgebouw. Dit is echter niet het geval, ik vond ook brieven terug tussen de meubelfabrikant en B.P. Belgium over dezelfde meubels drie jaar voor de bouw van l'Assurance Liégeoise. Maar kunnen we misschien wél concluderen dat de meubels gebruikt in l'Assurance Liégeoise al eerder werden ontworpen door Stynen en De Meyer zelf?

Ten eerste vond ik in het dossier van l'Assurance Liégeoise in het archief van Léon Stynen heel wat technische plannen terug van de gebruikte kantoor-meubelen. Het archief bevatte de aanzichten, snedes en detailtekeningen per meubel. Het merendeel van de kantoor-meubels in de BP-building werden speciaal voor de BP-building ontworpen maar het archief van Léon Stynen bevatte geen plannen. De meubels werden ontworpen door Claude Blondel en Raymond Van Loo, bij hen waren wel enkele ontwerp-tekeningen en schetsen terug te vinden.²²⁶ Dat bij l'Assurance de tekeningen wel terug te vinden zijn, doet mij vermoeden dat Stynen deze meubelen zou kunnen ontworpen hebben.

Ten tweede is de stoel SL58 geproduceerd door de firma *Straatman, Loral & Cy*, dezelfde firma vermeld op de offerte van de meubels voor l'Assurance Liégeoise.²²⁷ Ook de codering van de kantoor-meubelen in dit kantoorgebouw komen overeen. De stoelen binnen l'Assurance

Liégeoise kregen allemaal een codenummering beginnend met SL, gevolgd van een nummer, net hetzelfde als bij de stoel SL58.

We weten ook uit het archief van Léon Stynen dat de SL58 lang niet het enige meubel was dat hij ontwierp. Zo maakte hij ook een meubelontwerp voor Mintiens. Hij voorzag ook de inrichting van verschillende boten waaronder de boot Prins Philippe (1945-1946), de boot Baudoinville (1938-1939), de boot Koning Leopold III (1946-1947) en de boot nr 794 (1956-1957).²²⁸ Maar hij hielp ook mee aan de inrichting en decoratie van de trein-wagons voor de Belgische spoorwegen in 1962. Dit waren één voor één allemaal meubelontwerpen van het architectenbureau Stynen – De Meyer. Het is daarom niet zo merkwaardig dat mijn eerste idee was dat de meubels die gebruikt werden in l'Assurance Liégeoise ook meubelontwerpen waren van Léon Stynen.

²²⁶ Elsene, Privéarchief, *Het privéarchief van Raymond Van Loo*. [betreffende de BP-building in Antwerpen].
Sint-Genesius-Rode, Privéarchief, *Het privéarchief van Claude Blondel*. [betreffende de BP building in Antwerpen].

²²⁷ Laureys, D., persoonlijke communicatie, 18 april 2019

²²⁸ Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be

Echter moet er wel vermeld worden dat SL niet enkel de initialen zijn van Léon Stynen maar ook van de meubelfabrikant van deze meubels *Straatman, Loral & Cy*. In de volksmond werd zowel gesproken van *Straatman & Loral* (SL) als *Loral & Straatman*.

Toch heb ik ook daar weer een tegenargument voor. In de lange lijst van meubelen geproduceerd en geleverd door *Straatman, Loral & Cy* aan dit kantoorgebouw stonden ook enkele meubelen met een andere codering, bijvoorbeeld het bureau van de deurwachter, de DHS30. Dit toont aan dat niet alle meubelen geproduceerd door *Straatman, Loral & Cy* de codering SL kregen, waardoor ik weer sterker vermoed dat SL wel degelijk de initialen zijn van Léon Stynen.

Over deze codering kan ook nog vermeld worden dat de officiële naam van het kuipstoeltje, ontworpen voor de expo van 1958, de SL58 is. Althans is dit het geval voor de heruitgave door Bulo. Eigenlijk bijna altijd als er gesproken wordt over deze stoel, spreekt men van de SL58. Echter schreef het *Vlaamse Architectuurinstituut* in de tentoonstellingsgids bij de tentoonstelling van het najaar in 2018 niet SL58 als men het over het kuipstoeltje had, maar de LS58.²²⁹ In andere documenten, folders, boeken en online schrijft het Vlaamse Architectuurinstituut deze stoel als de *expo chair of stoel voor expo 58* of nog andere varianten daarop. Daarom stel ik mezelf nu de vraag of deze codering wel zo bepalend is voor de meubelen?

Met betrekking tot de meubels in l'Assurance Liégeoise is geen verdere informatie te vinden, ook geen beeldmateriaal. Ik vermoed dat *Straatman, Loral & Cy* niet meer bestaat gezien ook daar geen informatie over terug te vinden is, noch online noch in alle geconsulteerde archieven. Door mijn gesprek met Alain Hens, een galeriehouder voor authentiek design en kunst, weet ik wel dat *Straatman, Loral & Cy* ook voor andere designers meubelen produceerde. Eén daarvan was het Belgisch designerkoppel Elli Kruithof en Raymond Goovaerts, een bevriend koppel van Léon Stynen.²³⁰ De enige persoon die ons hierover meer duidelijkheid kan geven, is Paul Meekels, gezien hij de enige is die samengewerkt heeft met Stynen en nog leeft. Helaas heb ik met hem geen persoonlijk contact kunnen bekomen.

²²⁹ Vlaamse Architectuurinstituut. (2018). Léon Stynen, Architect. [Tentoonstellingsgids]. Geraadpleegd van www.vai.be/files/bijlagen/activiteiten/leon_stynen_architect_bezoekersgids-nl.pdf

²³⁰ Hens, A., persoonlijke communicatie, 4 mei 2019.

Afb 79 - Inkom L'Assurance Liégeoise.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

De inkomhal van l'Assurance Liégeoise in Antwerpen is een sterk staaltje interieurarchitectuur, het had een groot WOW-gehalte. Het was geen gemakkelijke ontwerpogave om een gebouw met twee tegenovergestelde programma's een gemeenschappelijke inkom te geven. De inkom moest aan de ene kant toegang bieden aan het Antwerpse hoofdkantoor van l'Assurance Liégeoise zonder dat deze gestoord werden door de gebruikers van de andere ruimtes, die verhuurd werden, en omgekeerd. Ook de bezoekers van beide apart functionerende entiteiten moesten heel snel weten langs waar zij moesten gaan. Er mocht geen verwarring ontstaan. Stynen en De Meyer toonden echter dat één ingang voor beide verkeersstromen wel degelijk aan de eisen van beide partijen kon voldoen, volgens ingenieur-architect Novgorodsky. Ze ontwierpen een zeer grote, prestigieuze hal. Dit kwam zowel voor de huurders als voor l'Assurance Liégeoise ten goede, het hoge prestige gehalte van de inkomhal benadrukte de allure van het gebouw.²³¹ Het lichtrijke uiterlijk is voor het grootste deel te danken aan een overvloed van natuurlijk licht.

Net zoals in de voorgaand geanalyseerde kantoorgebouwen heeft ook dit kantoorgebouw twee toegangsdeuren. De hoofdingang, gelegen op de Frankrijklei, trok van op de straat al heel wat aandacht door de grote glaspartijen en een schijnbare lege dubbelhoge ruimte. Zoals in de andere kantoorgebouwen was hier eveneens een dubbele schuifdeur waardoor een windsas ontstond. Aan de achterzijde van de inkomhal was een rechtstreekse inkomdeur vanaf de private parking die plaats bood aan zeven auto's. Vier auto's rijden binnen langs de Van Cuyckstraat, de overige drie parkeerden via Kipdorpevest. De parking werd volledig geïntegreerd in het gebouw en oogde als een ontworpen binnenruimte. De bovengrondse parking besloeg ongeveer de helft van de oppervlakte van het gelijkvloers. De overige oppervlakte werd volledig ingedeeld als inkomhal. De scheidingswand tussen binnen en buiten, tussen de inkomhal en de garage bestond uit glas. De auto kreeg een steeds belangrijkere plaats in de maatschappij dus Stynen en De Meyer speelden daar op in door de auto zoveel mogelijk in het gebouw trekken. De garage was al in het gebouw voorzien waardoor de dubbele deur die in de voorgevel gebruikt werd voor de acclimatisatie van de inkomhal, in dit geval niet meer nodig was. De garage op zich diende hier als windsas.

²³¹ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

Deze dubbelhoge ruimte gaf directe toegang tot het hoofdkantoor van l'Assurance Liégeoise op de eerste verdieping via de trap die prominent aanwezig is in de inkomhal. Daarnaast geeft de inkom ook toegang tot de liften en diensttrappen. De verticale circulatie plaatste Stynen en De Meyer prominent tegen de rechter gemene muur zodat deze zo weinig mogelijk ruimte en lichtinval afnam van de kantoorruimtes en andere ruimtes. Deze verticale schacht stak Stynen en De Meyer weg achter een decoratief scherm. Bij het binnenkomen werd de bezoeker verleid door de grootsheid van de inkomhal wat een eerste goede indruk over het bedrijf na liet bij de bezoeker. De inkomhal werd voorzien van drie zwarte sofa's SL48, een comfortabel zittende driezit met een strakke en moderne look.²³² Er werd een sofa geplaatst aan weerszijden van de inkomdeur langs de Frankrijklei. De infobalie, aan de zijde van de inpandige garage, moest duidelijk maken aan de bezoeker langs waar hij zijn weg moest kon verder zetten. De functie en het belang van deze plek in het interieur werden door Stynen duidelijk geschetst op Afb 78, pagina 112. De meubelen van de infobalie was éénmaal de sofa SL48, één fauteuil SL46, een salontafeltje en een bureau van het type DHS30 met het stoeltje SL28. De fauteuil SL46 was een comfortabele zetel met dezelfde donker verchroomd onderstel en zwarte rundleder als de sofa SL48. Daarbij hoorde een laag salontafeltje met een satiné teakhouten ronde tablet en een zwart verchroomde poot. Er werd ook nog een bureau voorzien voor de deurwachter van het type DHS30, een satiné teakhouten tablet van 90 op 180 centimeter, met een zwart verchroomd onderstel. Het bureau was voorzien van een ingewerkte kast met lades en een potloothouder, een op maat gemaakt meubel voor de portier. Zijn zitmeubel was de fauteuil SL28, een pivoterend zwart lederen stoeltje met een zwart verchroomd onderstel. De deurwachter werd voorzien om het prestigegehalte van het kantoorgebouw nog meer te versterken.²³³ Tegenaan de gemene muur voorzagen Stynen en De Meyer een brievenbuskastje dat ze zelf ontwierpen en dat volledig werd afgewerkt met Formika.²³⁴ Alle technische plannen en ontwerpschetsen van de meubelen in l'Assurance Liégeoise zijn terug te vinden in het archief van Léon Stynen, de

Afb 80 - De inkomhal kijkend naar de hoofdingang langs de Frankrijklei, vanaf het bureau van de deurwachter met zicht op de SL48, SL46 en het ronde salontafeltje.

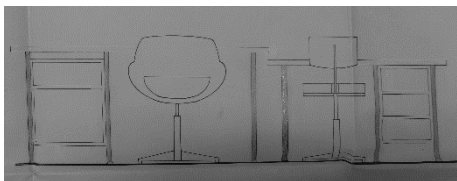
²³² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): Offerte van Straatman, Loral & Cy. (2/3/1962)

²³³ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer, In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

²³⁴ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw.

belangrijkste die voor deze masterproef worden besproken, werden opgenomen in de bijlages, zie Bijlage J

De volledige vloer in de inkomhal werd uitgevoerd in een granietsteen van Duitse oorsprong 'Gris du Danube'. Stynen en De Meyer stonden er op dat de volledige vloer in dezelfde kleur moest zijn, de minste afwijking moest herwerkt worden. De platen moesten volgens een specifiek patroon, ontworpen door Stynen en De Meyer, geplaatst worden. Dit patroon werd duidelijk weergegeven op alle grondplannen, zie Bijlage J. Aan de muren en kolommen werden granieten plinten geplaatst van tien centimeter hoogte. Er werden ook binnendorpels voorzien aan de buitendeuren en liftdeuren, alsook omlijstingen rond de voetmat aan het tochtportaal en omlijstingen voor de wintertuin links en rechts van de ingang.²³⁵

Afb 81 - Links DHS30 met SL28; Rechts typistentafel met SL32.

Maar niet enkel de inkomhal is een sterk staaltje interieurarchitectuur, ook de rest van het gebouw werd tot in detail bestudeerd en ontworpen. Stynen en De Meyer kregen hiervoor veel vrijheid van de opdrachtgever om te doen wat zij nodig achtten.

Indien de bezoeker van het gebouw een klant was van het bedrijf l'Assurance Liégeoise, kon hij gemakkelijk de royale trap nemen die heel dominant in de inkomhal aanwezig was. Deze trap bracht de bezoeker rechtstreeks naar de eerste verdieping waar dit bedrijf gevestigd was. De eerste verdieping werd akoestisch afgesloten van de grote inkomhal door een glazen wand. Deze glaspanelen bestonden uit getemperd gepolijst spiegelglas. In de wachtzaal op de eerste verdieping ontwierpen Stynen en De Meyer een grote toonbank in kersenhout. De drie rijen met elk zes lades werden afgewerkt met een formicalaagje, hetzelfde als deze van de brievenbussen in de inkomhal. Boven op de toonbank lag een ge polierde glazen plaat. In dezelfde ruimte aan het raam werden drie fauteuils SL38 en een rond salontafeltje geplaatst.²³⁶ De fauteuil SL38 was een zwarte rundlederen fauteuil met een donker verchroomd onderstel. Het salontafeltje was een bijpassend rond tafeltje met een satiné teakhouten tablet en een donker verchroomd onderstel. Er werden ook twee krukjes ontworpen, afgewerkt met hetzelfde zwarte rundleder en donker verchromde onderstel. Als laatste meubel in de

²³⁵ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw.

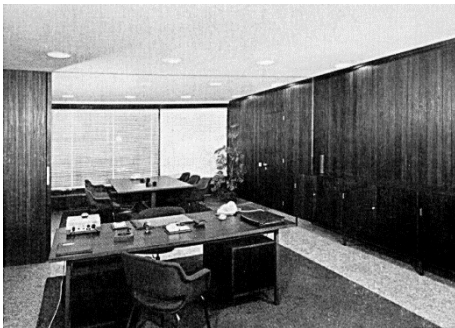
²³⁶ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): Offerte van Straatman, Loral & Cy. (2/3/1962)

Afb 82 - Uitzicht vanaf de infobalie naar de drie fauteuils SL38, ronde salontafeltje en minimalistische zitbank.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Collie, V. R. & J.

wachtruimte was er nog een lange zitbank van 3,5 meter lang uit een satiné teakhouten plank met vier vierkante zwarte, slanke metalen pootjes. De zitbank was slechts 30 centimeter diep waardoor deze bank een heel strak minimalistisch indruk gaf. Achter de toonbank bevond zich het secretariaat, dit vormde één grote ruimte met de wachtzaal. Het secretariaat was voorzien van vier bureaus. Twee bureaus waren van hetzelfde type als het meubel van de deurwachter in de inkomhal, DHS30. Bij deze bureaus hoorden telkens een bureaustoel van het type SL28 met roterende poten, zonder wieltjes. Er was ook een typistentafeltje voorzien van 1,6 meter bij 0,65 meter en een hoogte van 67 centimeter. Het meubel had een satiné teakhouten werkblad en een matzwart metalen frame. Een tweede typistentafeltje had een extra werkblad voor de telefoon. De typisten kregen een speciale dactylostoel van het type SL32 met een matzwart roterend onderstel en zonder wieltjes. Het zitvlak en de rugleuning werd uitgevoerd in zwart kunstleder. Door deze materiaalkeuzes vormden alle meubels, zowel het losstaande meubilair als het vaste meubilair, één mooi geheel. De granieten vloer van de inkomhal werd doorgetrokken via de trap naar de eerste verdieping waar deze in hetzelfde patroon werd gelegd.

Afb 83 – Uitzicht op het bureau van de directeur, naar de vergaderruimte achteraan de bureau.

Het kantoor van de directeur bevond zich achter het secretariaat en had ongeveer dezelfde grootte als de wachtzaal en het secretariaat samen. De ruimte van de directeur kon echter wel gesplitst worden in twee afgesloten ruimtes naargelang de noden van dat moment, door middel van twee grote schuifdeuren.²³⁷ Het bureaumeubel van de directeur was ook hier een DHS30.²³⁸ In de kantooruimte stonden drie op maat ontworpen bureaustellen met schuifdeuren van elk 1,20 meter lang, 90 centimeter hoog en 40 centimeter diep. De bureaustoel van de directeur was een variant op de SL28, met een matzwart chroom onderstel en een gestoffeerd kuipje in antracietgrijs. De kasten werden afgewerkt in kersenhout, hetzelfde hout als de toonbank in de wachtzaal en een zwartmat onderstel. In het afsluitbare gedeelte van deze bureauruimte stond een vergadertafel van het type DHS30 van één op twee meter. De stoelen waren een gestoffeerde variant op de SL27, ook in antracietgrijs.

²³⁷ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer, In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

²³⁸ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): Offerte van Straatman, Loral & Cy. (2/3/1962)

Afb 84 - Uitzicht vanaf de trap naar de toonbank in de wachtzaal en één van de twee krukjes.
© Vlaamse Architectuurinstituut - Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

De bovenliggende verdiepingen, verdieping één tot verdieping zeven, werden allemaal op een gelijkaardige manier ingedeeld. Enkel op de zesde en zevende verdieping sprong het gebouw ongeveer vier meter in, langs de achtergevel. Hierdoor ontstond op de zesde verdieping een terras. Deze verdiepingvloeren werden verhuurd aan andere bedrijven. Dit vroeg om een flexibel open plan. Elke plattegrond was op een eenvoudige manier ontworpen en had een uiterst praktische onderverdeling. De verticale circulatie werd geplaatst tegen de rechter gemene muur en afgescheiden van de kantoorfuncties met een glazen scheidingwand.²³⁹ Omwille van de flexibele ruimtes die gecreëerd moesten worden, werd ook in dit kantoorgebouw het esthetische raster van de gevel doorgetrokken in het interieur tot een functioneel raster op de verdiepingvloeren. Bij dit kantoorgebouw was het raster echter niet zo duidelijk terug te vinden in het verlaagde plafond. De glazen panelen tussen de circulatie en de kantoorruimtes werden uitgevoerd in gepolijst spiegelglas en een matglazen deur. De glazen panelen werden geplaatst tussen stijlen en traversen. Deze konden gemakkelijk verwijderd worden indien de ramen moesten vervangen worden. Ondanks dat het raster niet duidelijk te zien was in het plafond, was het echter wel aanwezig en moesten de stijlen op de assen van het raster geplaatst worden. De stijlen werden in de vloer, muren en de plafonds ingewerkt. De overige ruimte langs de drie vrijstaande gevels werd onderverdeeld in kantoorruimtes, afhankelijk van de noden van de gebruiker.²⁴⁰ Alvorens een bepaald type wand te kiezen, beschreven Stynen en De Meyer reeds tot in detail aan wat deze binnenwanden moesten voldoen. Elke wand moest minstens tien centimeter dik zijn en onderling gemakkelijk verplaatsbaar, de verbindingen moesten ook blind kunnen gebeuren. De wanden moesten opgevuld worden met een thermisch en akoestisch isolerend materiaal.²⁴¹ Omwille van die redenen werd gekozen voor het IPAN modulair systeem, hetzelfde type wanden als in de BP-building. Alleen werd er bij de BP-building gebruik gemaakt van het houten IPAN modulair systeem terwijl bij dit kantoorgebouw ook gebruik gemaakt werd van de metalen variant. Behalve de materiaalkeuzes bleven de eigenschappen volledig dezelfde. Dit IPAN modulair systeem kon snel geïnstalleerd en weer uit elkaar gehaald worden.²⁴² Dit maakt het mogelijk om op korte

Afb 85 – Het open verdiepingenplan voor verhuur.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie, V. R. & J.

²³⁹ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

²⁴⁰ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

²⁴¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw.

²⁴² Novgorodsky, L. (1960). *Le nouveau centre télégraphique de Bruxelles*. In: *La Technique des Travaux*, 36(1960)11-12, p.331-34

termijn de kantoren anders in te delen. Op de betonnen vloeren op alle kantoorverdiepingen werd een laag isolerend beton aangebracht waarin al de buizen voor elektriciteit en telefonie werden ingewerkt. Daarna werden deze verder afgewerkt met een laag cementmortel die werd gepolierd tot een gladde, vlakke vloer.

Afb 86 – Conferentieruimte op de achtste verdieping.

Op de achtste en hoogste verdieping bevond zich de conferentieruimte van l'Assurance Liégeoise.²⁴³ Op het eerste zicht leek me dit een hele vreemde keuze om de vergaderruimte zo ver van het kantoorgedeelte te voorzien. Maar door het bestuderen van de grondplannen, langse en dwarse doorsneden die te vinden zijn in het archief van Léon Stynen werd duidelijk dat de achtste verdieping dieper op het perceel werd voorzien waardoor een groot terras ontstond langs de drie vrije gevels. De vergaderruimte die ook fungeerde als personeelsruimte werd omwille van dit terras en het panoramisch zicht over de Frankrijklei en de Kipdorpevest zo hoog geplaatst. Deze ruimte werd voorzien van een lange tafel van 2,5 meter lang en 75 centimeter breed. De tafel had een formica werkblad met donker verchroomd onderstel. Daarnaast waren er 23 fauteuils van het type SL15 aanwezig, met een donker verchroomd onderstel en een kunstlederen afwerking. Ook de bar achteraan in de ruimte heeft een formica werkblad. In tegenstelling tot de voorgaand beschreven kantoorgebouwen heeft dit kantoorgebouw geen restaurant. Waarom werd niet onmiddellijk duidelijk uit de communicatie tussen Stynen en l'Assurance Liégeoise. Langs de voorzijde van het perceel werd op de achtste verdieping, naast de conferentieruimte, een conciërge-appartement met terras voorzien.²⁴⁴ Beide terrassen waren gescheiden van elkaar met een betonnen muurtje, omwille van privacy.²⁴⁵

²⁴³ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

Opmerking: in verschillende bronnen wordt geschreven dat deze conferentieruimte zich op de achtste verdieping bevindt, terwijl andere schrijven dat deze zich op de negende verdieping bevindt. Beiden zijn correct, afhankelijk van de beschrijving van de verdiepingvloer waar het secretariaat van l'Assurance Liégeoise zich bevindt. Een aantal bronnen beschrijven dit als een tussenverdieping, andere beschrijven dit als de eerste verdieping. In dit onderzoek beschrijf ik

de vloer met het secretariaat van l'Assurance Liégeoise als de tussenverdieping waardoor de conferentieruimte volgens mijn beschrijving op de achtste verdieping ligt.

²⁴⁴ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(1963)9-10, p. 289-295

²⁴⁵ Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer. In: *La Technique des Travaux*, 39(9-10), p. 289-295.

De sanitaire ruimten werden voorzien van een vloerafwerking in Gres, een keramische vloertegel. De wanden werden met zandstenen tegels bekleed. Alle sanitaire toestellen werden vervaardigd uit geglaazuurd porselein. De schutsels om de toiletten van elkaar te scheiden binnen dezelfde sanitaire ruimte bestaan uit metalen scheidingswanden en deuren.²⁴⁶ Deze werden volgens de klassieke regels van de kunst op vijftien centimeter boven de grond geplaatst tot ongeveer twee meter hoogte.

Afb 87 - Gang lift.

© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

De trap naar de kelder bevindt zich onder de trap naar de bovenliggende verdiepingen. De onderste is uitgevoerd in gewapend beton, samen met de keldermuren waar deze tegenaan gebouwd is.²⁴⁷ De keldertrap werd afgewerkt met platen van blauwe hardsteen en gebouchardeerd. De overige trappen naar de bovenliggende verdiepingen werden vervaardigd uit ijzer en zijn open trappen. Deze hebben geen konkels en werden uitgevoerd in een ijzeren plaat, geplooid aan de voor- en achterzijde zodat deze kon opgevuld worden met gewapend beton. De bovenzijde van de traptreden werden gepolierd. In tegenstelling tot de betonnen keldertrap werd de stalen verdiepingstrap niet tegen de muur geplaatst. Deze moest telkens exact zeven centimeter van de muur verwijderd blijven om het zwevende effect van de trap nogmaals te vergroten. De trapleuningen zijn in ijzer uitgevoerd en afgewerkt met een handgreep uit polyvinyl. De ijzeren staven op de balusters werden rood geschilderd.²⁴⁸

In tegenstelling tot de drie andere kantoorgebouwen werd in dit kantoorgebouw vermoedelijk geen schuilkelder voorzien. Deze is nergens terug te vinden op de grondplannen en doorsnedes, net zoals bij de andere kantoorgebouwen. Maar er is bij l'Assurance Liégeoise ook geen enkele beschrijving terug te vinden in het archief van Léon Stynen over een schuilkelder, dit in tegenstelling tot de andere kantoorgebouwen.

²⁴⁶ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²⁴⁷ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²⁴⁸ Boucharderen of hameren is een afwerkingstechniek dat toegepast wordt op steense materialen. Met behulp van een bouchardehamer wordt in een vlakke structuur kleine oneffenheden gemaakt, zodat het gaat lijken op een geprikt oppervlak. Boucharderen is veelal een esthetische keuze, zeker bij deze kantoorgebouwen van Léon Stynen. Maar soms kan een oppervlak ook gebouchardeerd worden om een betere hechting te krijgen wanneer er nog een laag op de gebouchardeerd steen komt. De Vree, J. (z.d.). *Boucharderen*. Geraadpleegd op 21 april 2019, van www.joostdevree.nl/shtmls/boucharderen.shtml

Afb 88 – Trap naar de receptie van l'Assurance Liégeoise
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap,
archief Léon Stynen.

Het volledige kantoorgebouw is voorzien van een verlaagd plafond, dat uitvoerig werd ontworpen en verschillende keren werd aangepast. De verlaagde plafonds worden op een metalen raster gemonteerd van 1,9 meter op 1,9 meter welke parallellepipedums vormen. Elk raster bestaat uit een witte akoestische plaat waarin in het midden een metalen plaat wordt geplaatst dat afgewerkt werd met een vinyl bekleding.²⁴⁹ Tussen het verlaagd plafond en de draagvloer van de verdieping erboven, lopen alle horizontale leidingen voor de toevoer en afvoer van water, voor de verluchting, voor de verwarming en elektriciteit. In het plafond, volgens een bepaald raster werden de lichtarmaturen ingewerkt in het verlaagd plafond. Stynen – De Meyer tekenden en hertekenden meerdere malen het verlichtingsschema, totdat ze een goed verlichtingsplan opgesteld hadden.²⁵⁰ Dit verlichtingsplan voorzag armaturen in het verlaagd plafond volgens een bepaald raster zodat elke hoek van elke ruimte steeds genoeg verlicht was. Ook wanneer de IPAN-wanden verplaatst zouden worden, hadden de nieuw gecreëerde ruimtes steeds genoeg kunstmatige verlichting.

²⁴⁹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 80]. (1988): beschrijvende nota van de constructie, gebruik van materialen en technische installatie van het gebouw. (20/1/1960)

²⁵⁰ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 76 & 80]. (1988)

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

4

“Cultuur manifesteert zich in de interesse en de bescheidenheid van de mens die bouwt. Die architect heeft de controle en hij is het die zegt: dat mag en dat mag niet.”

Florquin, J. (1982). *Interview met Léon Stynen*. In: J. Florquin (red.) *Ten huize van ... 18* (Davidfonds, Keurreeks 154). Leuven, België: Davidfonds, p. 110

DE INTERIEURONTWERPPRINCIPES VOLGENS LÉON STYNEN

4 DE INTERIEURONTWERPPRINCIPES VOLGENS LÉON STYENEN

In het onderzoek in het voorgaande hoofdstuk werd duidelijk dat een aantal ontwerptools die Léon Stynen en Paul De Meyer toepasten, steeds terugkwamen in twee, drie of de vier de geanalyseerde kantoorgebouwen. Hieronder lichten we de vijf interieurontwerpprincipes volgens Léon Stynen toe: het functionele raster, de transparante inkomhal, het panoramisch zicht, de moderne technieken en de aangepaste interieurinrichting.

4.1 Het functionele raster

In elk geanalyseerd kantoorgebouw kwam een heel duidelijk ontwerpraster terug, zowel in de gevel als in het interieur. De publieke gebouwen van Stynen en De Meyer zijn heel duidelijk te herkennen aan het lijnenspel in de gevel. Het is al langer gekend dat de gevels van Léon Stynen gebaseerd zijn op rasters. In de naoorlogse periode lag de nadruk op rationaliteit, een rigide maatvoering en een tot in de puntjes afgewerkte uitvoering van het project. Een dergelijke rigide maatvoering was enkel mogelijk met behulp van een ontwerpraster. Het raster in de gevel was niet enkel een esthetische keuze, het had altijd een functionele bedoeling. Dit is op zich geen nieuw gegeven. Stynen noemde dit zelf een verfijnd brutalisme en maakte hiermee een hommage aan Le Corbusier, waar hij naar opkeek. Uit het onderzoek blijkt dat het raster ook prominent aanwezig is tijdens het ontwerpproces en al dan niet expliciet zichtbaar werd gemaakt in het interieur.

Als eerste komt het raster terug in de gevel én in het interieur van de vier kantoorgebouwen die onderzocht werden in functie van deze masterproef. Afhankelijk van de opdrachtgever en de opdracht ging het architectenduo Stynen en De Meyer daar heel ver in. Het raster in het interieur was duidelijk voelbaar in zowel het kantoorgebouw voor BP als in het kantoorgebouw voor de E.B.E.S als in het kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise. Het raster is ook aanwezig in het consulaatgebouw maar echter minder in het interieur te herkennen. Enkel bij het grondig bestuderen van de plannen, de doorsnedes, de schetsontwerpen en de overige tekeningen werd het raster duidelijk. Op de volgende afbeeldingen (Afb 91 tot

Afb 101) worden per geanalyseerd gebouw een grondplan en een foto van het interieur geplaatst waarop het raster duidelijk wordt weergegeven. Dit toont aan dat het functionele raster niet enkel een ontwerpraster was maar ook een visueel concept vormde binnen het interieur. Door de rigide maatvoering ontstond een harmonieus lijnenspel in onder andere het plafond. Zo creëerden Stynen en De Meyer een rustgevende ruimte. De kunst bestond erin om een creatieve balans te vinden tussen orde, stabiliteit en symmetrie maar ook vrijheid, dynamiek en bewegelijkheid. Dit zijn de zes begrippen waarnaar gestreefd moet worden bij het ontwerpen van een kantoorruimte.

Vervolgens kon vast gesteld worden dat Stynen en De Meyer steeds gebruik maakten van een vierkant raster. De rastermaat, een module zoals Stynen en De Meyer dit benoemden, werd aangepast aan het kantoorgebouw. Telkens werd een uitvoerig onderzoek gedaan naar de beste maat voor dit specifieke kantoorgebouw. Van de vier geanalyseerde kantoorgebouwen werd in de E.B.E.-Storen de kleinste modulemaat gebruikt, een module van 1,5 meter bij 1,5 meter. Deze modulemaat werd bepaald door Stynen, De Meyer en Van Kuyck. Bij het consulaatgebouw werd een raster gebruikt van 1,55 meter bij 1,55

Tevens werden deze modules gebruikt als maatvoering om de grootte van een specifieke kantoorruimte te bepalen. Bij de opdrachtomschrijving werd de grootte van de ruimte niet uitgedrukt in vierkante meters maar wel in de *nodige* ruimte. Er werd onderzocht hoeveel ruimte elk type werknemer nodig had voor zijn kantoorruimte. Tevens werd onderzocht welk type werknemer een bijkomende ruimte nodig had en hoe groot die ruimte moest zijn. Elke ruimte werd ontworpen op basis van meerdere modules.

Deze ontwerpmodules zijn duidelijk te illustreren bij de BP-building (zie Afb 89, pagina 129).²⁵¹ Zo waren er kantoorruimtes van twee modules, van drie modules, van vier modules gaande tot een kantoorruimte van twaalf modules. Per afdeling binnen B.P. Belgium werd nagegaan hoeveel verschillende kantoorruimtes van een bepaald aantal modules er waren en werden deze gegroepeerd. Door deze manier van ontwerpen, stelden Stynen en De Meyer planmatig een compact maar ruimtelijk flexibel grondplan op. Door steeds de op voorhand gegroepeerde modules op het raster te plaatsen, kon er gemakkelijker planmatig verschillende

meter. Deze modulemaat volgde uit de totale breedte van het perceel dat verdeeld werd in zeven traven, elk travee bestond uit twee modules. Bij de BP-building gebruikten Stynen en De Meyer een raster van 1,83 op 1,83 meter, wat overeen stemt met de Amerikaanse maatvoering *six feet*. Bij het l'Assurance Liégeoise werd een raster van 1,9 meter gebruikt. Deze rasters waren in de onderzochte kantoorgebouwen terug te vinden in het ophangstelsel van de verlaagde plafonds.

opties bekeken worden zodat er geen lege rastermodules zouden overblijven. Op deze manier werd een zo compact mogelijk georganiseerde werkvloer verkregen. Door dit ontwerp-principe toe te passen werden er nooit donkere ruimtes bekomen in het midden van het gebouw. Door de centrale kern centraal op het grondplan te plaatsen was er bij de BP-building bijvoorbeeld nog vijf modulerijen over tot aan de gevel. Eén daarvan werd sowieso al vrij gehouden voor de horizontale circulatie rondom de centrale kern. Daarna begon de zoektocht naar het meest compacte grondplan. Zoals op Afb 89 (pagina 129) te zien is, werd er gespeeld met de verschillende dieptes van de kantoorruimtes, dit varieerde van twee tot vier modules waardoor de circulatie geen saaie, rechte gang meer werd. Zoals in het onderzoek van de BP-building ook werd aangetoond, werd deze ruimte veelal ook gebruikt als individuele wachtruimtes of om archiefkasten buiten hun kantoorruimte te voorzien. Elke kantoorruimte had een overvloed aan daglicht en zonlicht. Met dit module systeem konden Stynen en De Meyer bijna voor elke werknemer een op maat gemaakte werkruimte creëren. Dit gaf de werknemers een gevoel van inspraak in hun werkomgeving.²⁵²

²⁵¹ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124]. (1988)

²⁵² Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.57 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 129]. (1988)

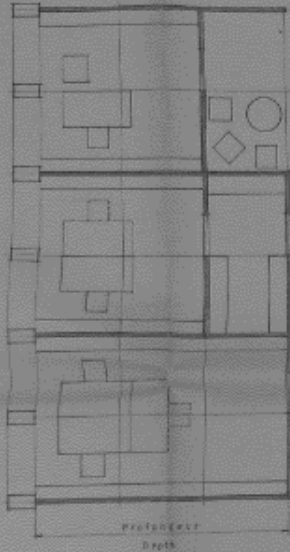

Module 220m x 220m
7ft 2in x 7ft 2in

Disposition avec espaces pour grandes tables
Placement of large tables in circulation module
Advantageous disposition for large tables
Place for 1 desk + circulation/entrance

Bureau pour 1 ou 2 personnes
Disposition pour la surface restée
Office for 1 or 2 persons
Disposition for the rest of the surface

Profondeur
Depth

Module 183m x 183m
6ft x 6ft

Disposition avantageuse pour bureau de direction avec accès
16m² - bureau de direction 2 mod
Advantageous disposition for management office with
expectation 100m² - accès - espace 2 mod

Bureau pour 1 ou 2 personnes avec rangement archives
16m² - bureau classeur 2 mod
Office for 1 or 2 persons with added classment
16m² - class - class 2 mod

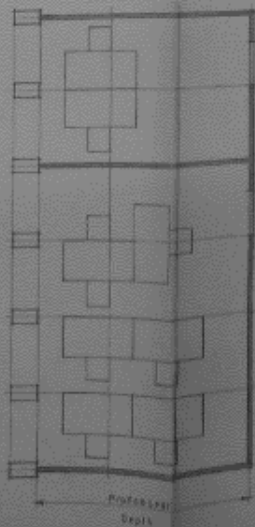
Bureau pour 1 ou 3 personnes
20m² - 3 modules
Office for 1 or 3 persons
20m² - 3 modules

Profondeur
Depth

Module 153 m x 153 m
5ft x 5ft

Bureau pour 2 personnes
16m² - 2 modules
Office for 2 persons
16m² - 2 modules

Disposition défavorable pour grands bureaux
Profondeur restreinte dans les axes de circulation
Unfavorable disposition for large offices
Limited depth leads to lengthened aisles

Profondeur
Depth

Afb 89 - De ontworpen kantoorruimtes volgens
een module van 1,83 meter bij 1,83 meter.

Exemples de disposition sur le module 183m x 183m
Exemples of disposition on the module 6ft x 6ft

le plus une unité de 200 modules sur 1835 H

Bureau de direction de
avec table de conférence 12 modules
Management office
with table for conference
100m² - accès - espace 2 mod
and conference table

Bureau de direction de
avec table de conférence 8 modules
Management office
with conference table
*Bureau de direction avec 3 modules
and conference table*

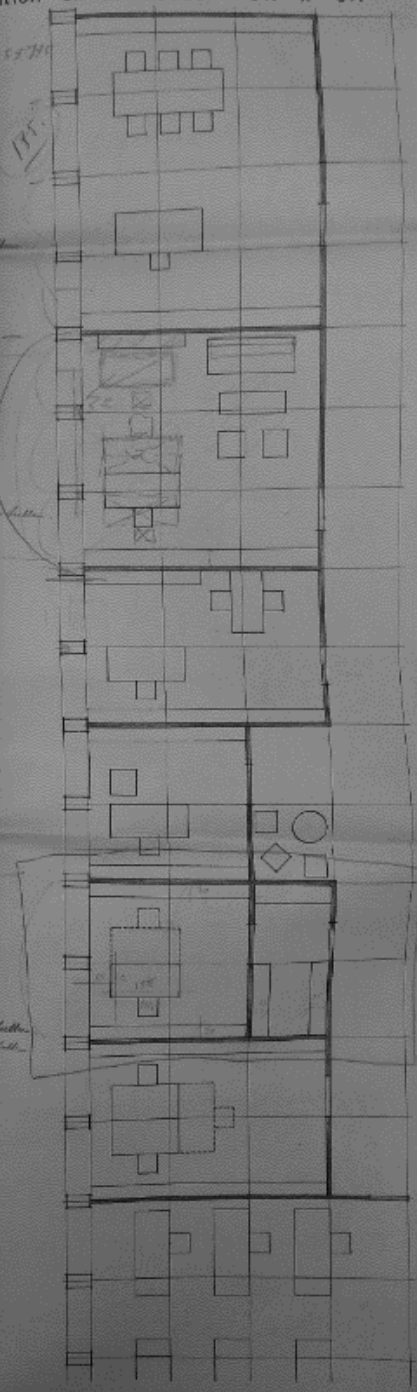
Bureau pour 3 personnes
avec coin de conversation 8 modules
3 person office
with conversation corner

Bureau pour 1 personne
avec espace de
2 personnes office
with expectation

Bureau pour 1 ou 3 personnes
avec rangement archives 4 modules
1 or 3 persons office
with added classment

Bureau pour 2 ou 3 personnes
1 or 2 persons office

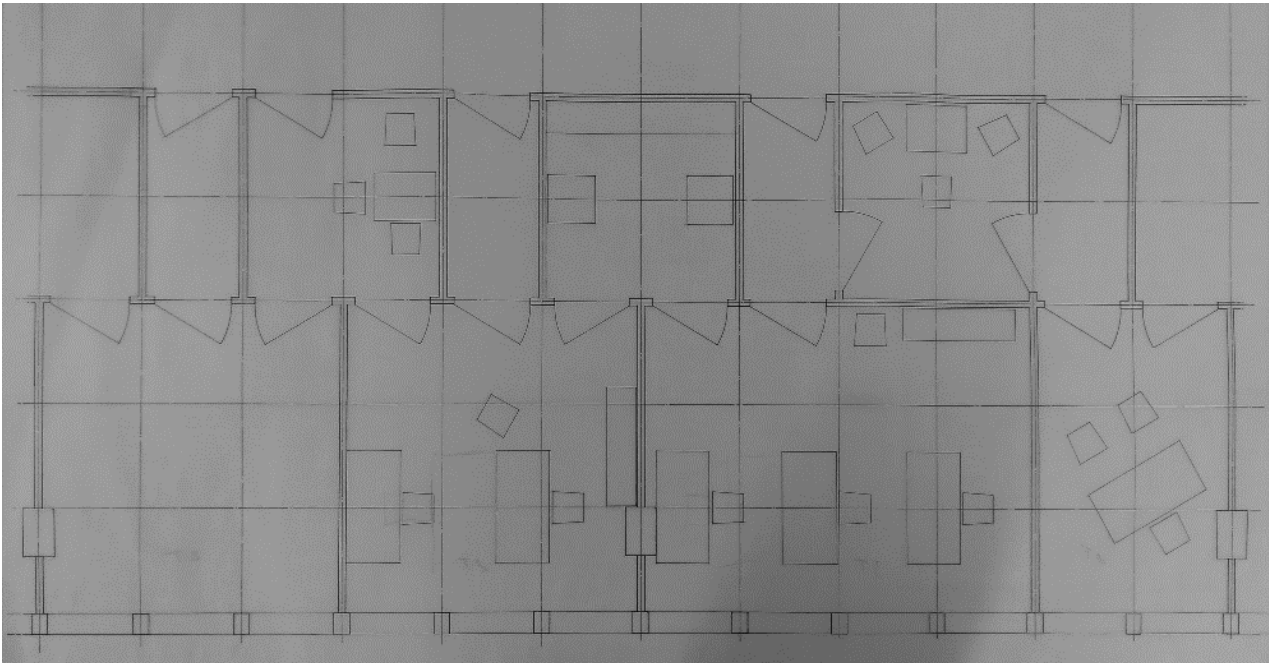
Bureau Collectif
Surface par personne 1 module
Collective office
Surface per person 1 module

Hetzelfde ontwerpprincipe kwam ook in de E.B.E.S-toren voor, zie Afb 59 onderaan.

Het gevoel dat de werknemers inspraak hadden werd versterkt door het gebruik van een flexibel wandensysteem. Waren de kantooruimtes te groot of te klein of voldeed deze niet aan de wensen, kon de ruimte relatief gemakkelijk aangepast worden. Dit creëerde bij de werknemers een groot gevoel van vrijheid. De binnenmuren konden relatief gemakkelijk geplaatst of verwijderd worden aan de hand van een kliksysteem, waarbij de binnenmuur ingeklikt kon worden in een speciaal voorzien raster in het verlaagde plafond. Deze lijnen waren duidelijk te zien in de plafonds en waren een visuele vertaling van het functionele raster. Deze werden in bijna alle kantoorgebouwen ontworpen door Stynen en De Meyer toegepast.

In l'Assurance Liégeoise gingen Stynen en De Meyer nog een stap verder in deze ontwerpmethodiek. Ook al was in dit kantoorgebouw het ontwerpraster niet af te lezen van het plafond, het raster was wel degelijk aanwezig. Het ontwerpraster was vooral planmatig sterk aanwezig. Zowel het vaste meubilair als het losse meubilair werd steeds uitgelijnd op het raster. Persoonlijk vind ik dit kantoorgebouw een goed voorbeeld van planillusie. De meubels moesten planmatig allemaal mooi uitgelijnd zijn maar in het echt zou je dit niet zien. Gezien in het werkelijke gebouwde kantoorgebouw het raster niet duidelijk zichtbaar was, was er geen referentiepunt. Indien de kantoormeubelen niet waren uitgelijnd op het verborgen raster, zou men dit nooit opmerken. (zie Bijlage J).

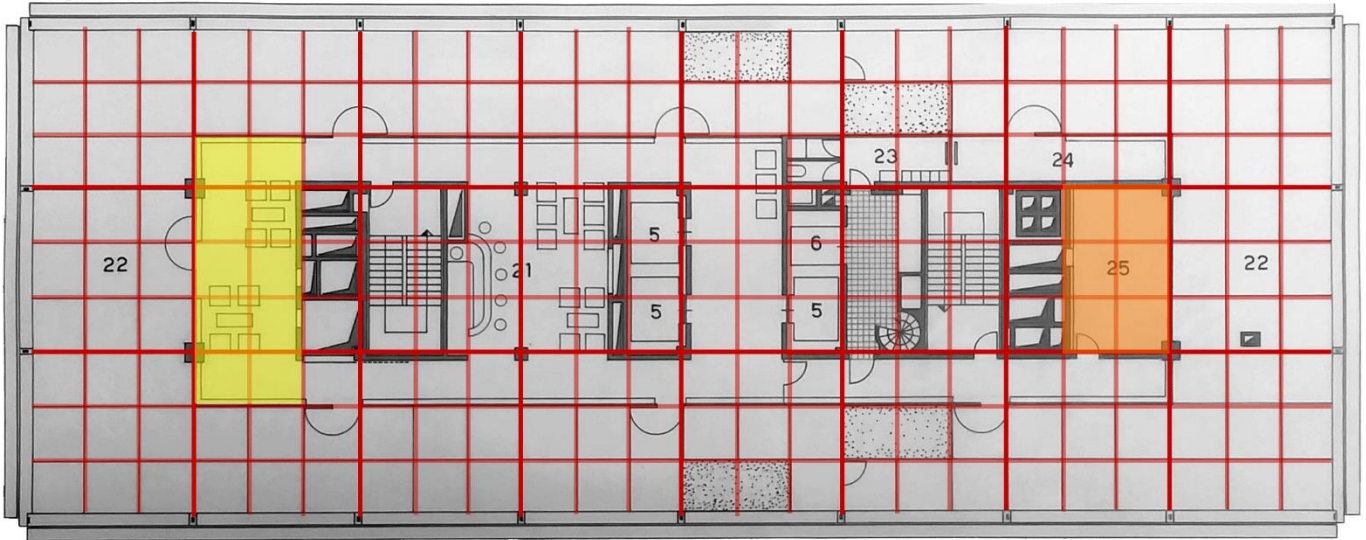

Afb 63 - Kantoorindeling volgens de module van 1,5 meter bij 1,5 meter.

Tenslotte had dit raster ook een grote impact op het technische aspect van het bouwen. Alle technieken die nodig waren binnen dit gebouw werden voorzien volgens het specifieke ontwerpraster. Voor alle geanalyseerde kantoorgebouwen was elke module voorzien van verlichting, verluchting, verwarming en elektriciteit. De plaatsbepaling voor de technieken was identiek per

module, per kantoorgebouw. Alle ruimtes werden dus evenwaardig verlicht, verlucht, verwarmd en gekoeld. Een kantoorruimte van zes modules had het dubbel aantal lichtarmaturen en elektriciteitsvoorzieningen als een kantoorruimte van drie modules. Alle technieken werden weggewerkt in het plafond of de vloer. Dit zorgde ervoor dat het kantoorgebouw ook op technisch vlak flexibel was.

Het functionele raster was voor Léon Stynen hét basisbeginsel voor zijn ontwerpen van kantoorgebouwen. Door deze rationele, rigide maatvoeringen verkreeg Léon Stynen steeds harmonieuze ruimtes met harmonieuze verhoudingen. Léon Stynen was al gekend voor deze harmonieuze verhoudingen in de gevels van de publieke gebouwen. De betonnen gevelrasters vormden een subtiel en evenwichtig spel van horizontale en verticale lijnen, vlakken en leegtes, dieptewerkingen en contrasten. Ditzelfde harmonieuze verhaal trok hij door naar de kantoorinterieurs en maakte hij in het interieur al dan niet expliciet zichtbaar. Een ruimte met een correcte lengte en breedte verhouding geeft rust aan de gebruiker en tegelijkertijd heel veel flexibiliteit.

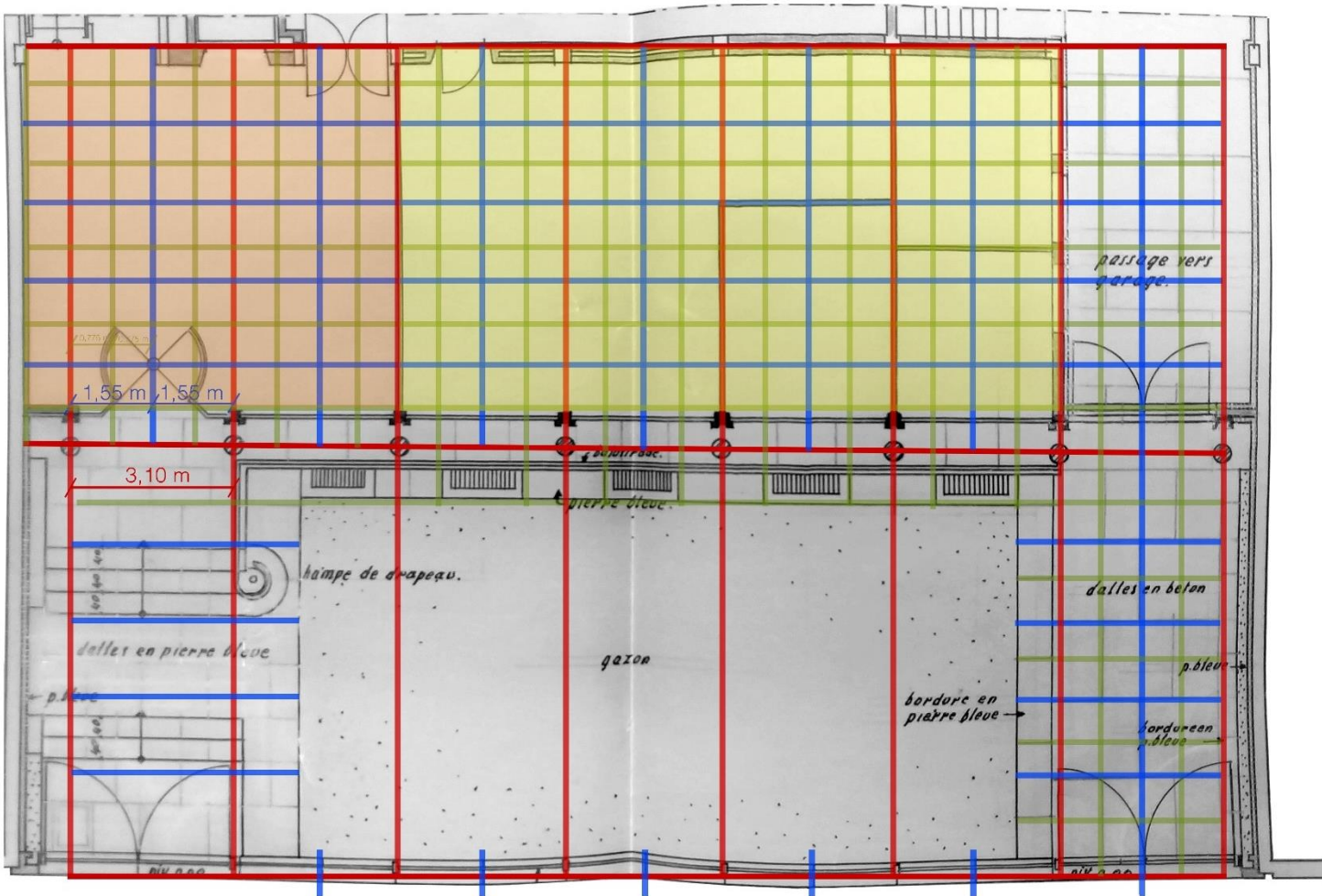

Afb 91 – Het zichtbare raster in de BP-building; grondplan twaalfde verdieping.

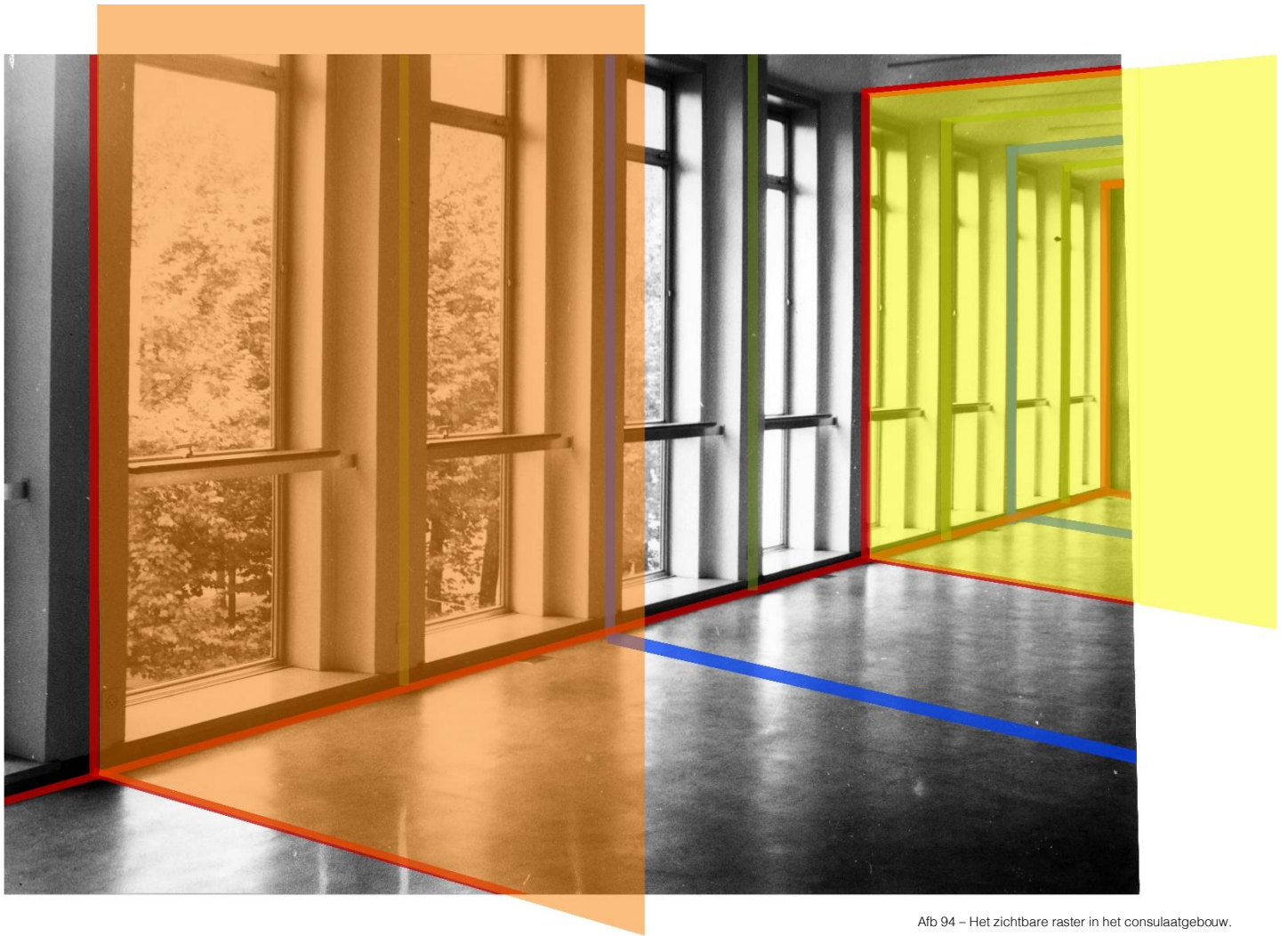
Afb 90 – Het zichtbare raster in de BP-building; grondplan eerste tot tiende verdieping.

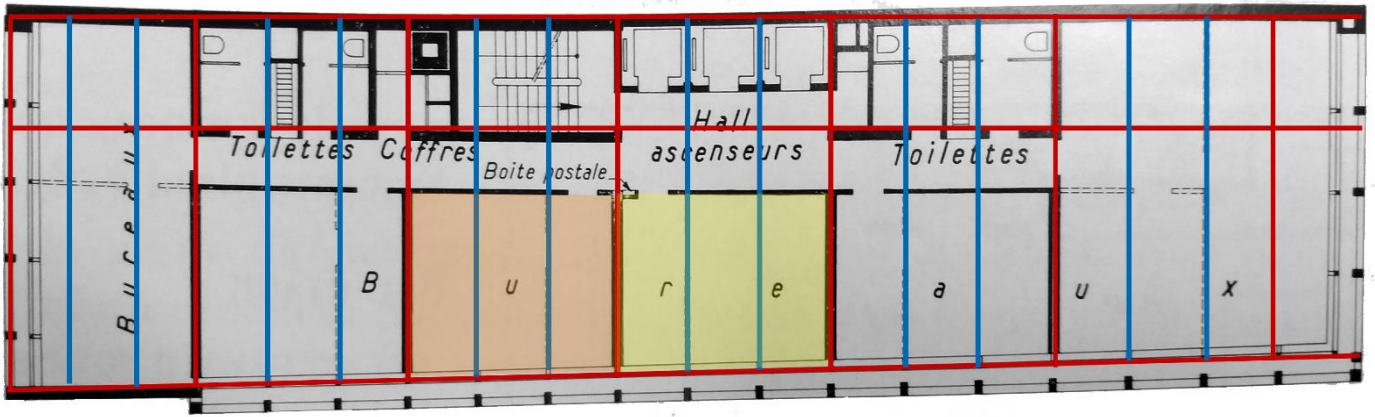

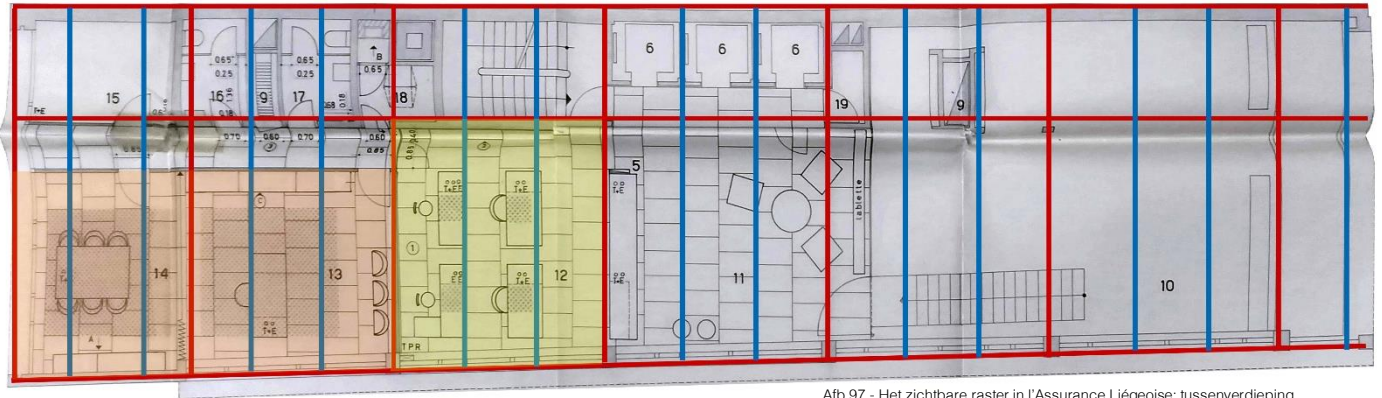
Afb 93 – Het zichtbare raster in het consulaatgebouw; gelijkvloers.

Afb 94 – Het zichtbare raster in het consulaatgebouw.

Afb 95 - Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise, typeverdieping.

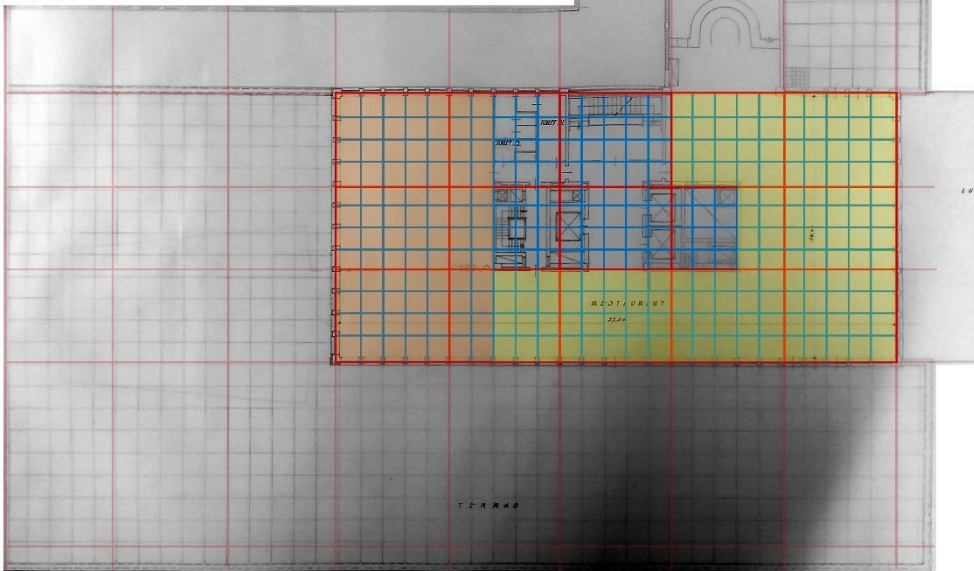
Afb 97 - Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise; tussenverdieping.

Afb 96 - Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise; gelijkvloers.

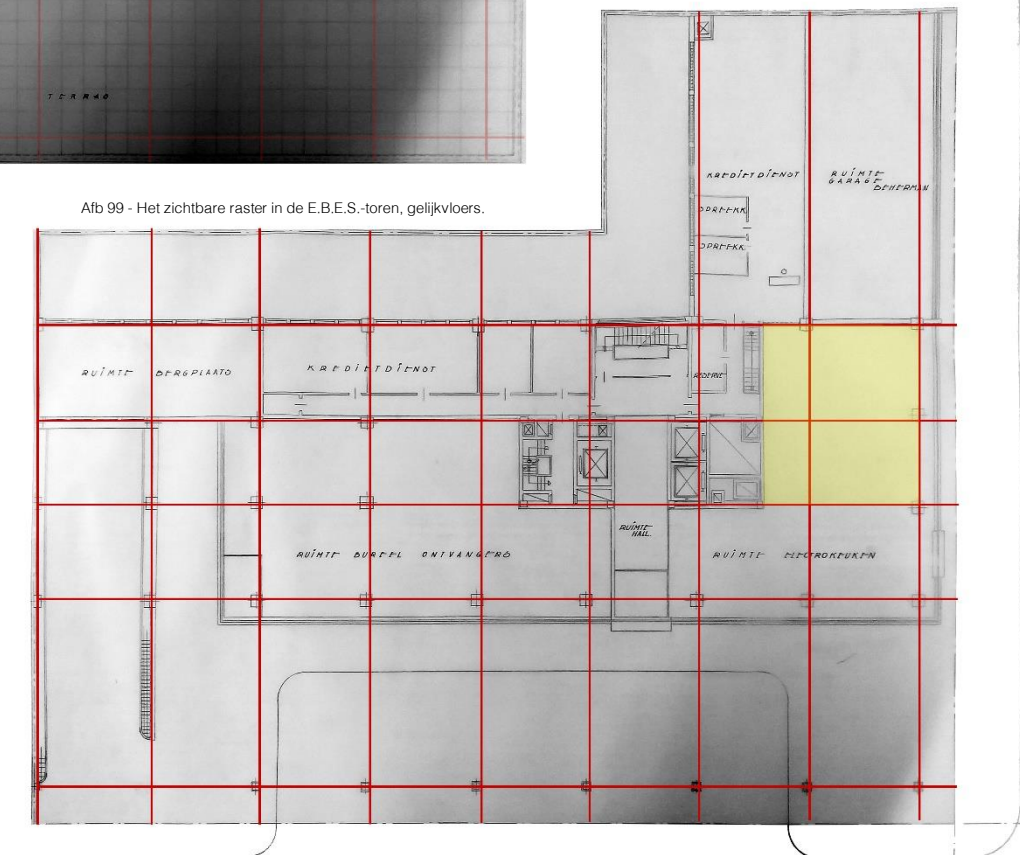

Afb 100 - Het zichtbare raster in de E.B.E.S.-toren, tweede verdieping.

Afb 99 - Het zichtbare raster in de E.B.E.S.-toren, gelijkvloers.

Afb 101 – Het zichtbare raster in de E.B.E.S.-toren.

Afb 102 - Inkom l'Assurance Liégeoise.

© Vlaamse Architectuurinstituut - Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Collie, V. R. & J.

4.2 De transparante inkomhal

Stynen en De Meyer besteedden bij elk onderzocht kantoorgebouw veel aandacht aan het ontwerpen van de inkomhal. Deze is een heel belangrijk element in de kantoorarchitectuur. Het is de plaats waar de bezoekers binnenkomen en kennis maken met het bedrijf. Maar het is ook een plaats waar de eerste indruk van een gebouw wordt opgedaan, alsook van de onderneming die erin is gehuisvest. Een geslaagde inkomhal wordt sterk beïnvloed door zijn ruimtelijkheid, professionaliteit, intimiteit en persoonlijk contact. Dit is een ontwerpelement waar Stynen en De Meyer graag mee aan de slag gingen. Ook bij dit ontwerpprincipe kon het architectenbureau Stynen – De Meyer niet zo ver gaan bij het consulaatgebouw als ze zouden gewild hebben. Dit in tegenstelling tot het kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise waarbij Stynen en De Meyer alle ontwerprijheid kregen van de opdrachtgever. Ondanks dat bij verschillende ontwerp-opdrachten al heel wat zaken op voorhand bepaald werden of moest voldoen aan verschillende voorwaarden, maakten Stynen en De Meyer bij alle kantoorgebouwen enkele prominente beslissingen met betrekking op de inkomhal.

Ten eerste maakte het architectenduo Stynen en De Meyer voor elk kantoorgebouw gebruik van dezelfde materialiteit. Per kantoorgebouw werd binnen een bepaalde categorie goed bedacht welk materiaal het beste zou passen gerelateerd aan de specifieke ruimte. De vloer van de inkomhal, in de vier geanalyseerde kantoorgebouwen, werd bekleed met graniet of marmeren tegels. Zowel marmer als graniet zijn duurzame gesteentes en heel slijtvast. Marmer is een kalksteen ontstaan door metamorfose, waardoor deze de typische gekleurde aders verkrijgt.²⁵³ Dit maakt elke marmeren plaat uniek. Zelfs uit éénzelfde marmergroeve zullen twee platen nooit gelijk zijn. Graniet daarentegen ontstaat door stolling, waardoor deze een matigere kleurschakering kent dan marmer.²⁵⁴ Toch is ook deze steen steeds uniek door de waaivormige patronen die ontstaan door het samenkomen van verschillende aardlagen. Graniet ontstaat onder een hogere druk dan marmer en onder hogere temperaturen. Dit zorgt ervoor dat graniet een harder gesteente is dan marmer en bij gevolg ook slijtvaster is dan marmer. Marmer is een dominant materiaal dat een heel specifieke uitstraling heeft, meer dan graniet. Er werd

gewikt en gewogen welke marmer of graniet het beste zou passen binnen de inkomhal van het specifieke kantoorgebouw. De gekozen marmeren of granieten vloertegels moesten de uitstraling geven die de opdrachtgever van het kantoorgebouw voor ogen had. De inkomhal was het visitekaartje van het bedrijf. Marmer en graniet waren ook dure materialen waardoor de ruimte een hoger aanzien kreeg. Als de bezoeker binnen kwam in een inkomhal met een dergelijke stenen vloerafwerking, dacht men direct aan een succesvolle onderneming. De keuze voor dure, duurzame materialen was vaak een teken van economische groei. Dit wekt vertrouwen bij potentiële nieuwe klanten. De trap in de inkomhal, van het gelijkvloers naar de eerste verdieping, werd met dezelfde marmer bekleed als de vloer in de inkomhal. De keuze van Léon Stynen om in de inkomhal marmer of graniet te gebruiken was zowel een esthetische als een praktische keuze. Marmer en graniet zijn heel duurzame materialen waardoor de vloer en de trap goed bestendig waren tegen de continue stroom van mensen.

Marmer werd toegepast in het consulaatgebouw en in de BP-building. Bij de inkomhal van het consulaatgebouw

²⁵³ Unie van Marmergroeven en Zagerijen van België. (z.d.). *Marmer: uniek en decoratief*. Geraadpleegd op 30 mei 2019, van www.denatuursteen.be/steen/marmer.

²⁵⁴ Unie van Marmergroeven en Zagerijen van België. (z.d.). *Graniet: voor binnen en buiten*. Geraadpleegd op 30 mei 2019, van www.denatuursteen.be/steen/graniet.

werd gekozen voor een iets rustigere tekening dan bij de inkomhal van de BP-building. Omdat deze ruimte bij het consulaatgebouw een stuk kleiner was en een marmer met grove aderen deze ruimte nog meer zou verkleinen.

Een tweede steeds terugkerend element was de inkomdeur langs de straatzijde en een inkomdeur in de zij- of achtergevel. Deze tweede inkomdeur gaf directe toegang tot de parking. Immers, na de Tweede Wereldoorlog steeg de welvaart. Ook de auto-industrie floreerde weer na de dip van de jaren '30. Vanaf de jaren '50 werden de auto's betaalbaar voor iedereen. De auto kreeg een belangrijke plaats in de snel veranderende maatschappij. Het was niet meer voldoende om een kantoorgebouw enkel van een inkom te voorzien aan de voorzijde van het gebouw. Mensen wilden met hun auto zo dicht mogelijk parkeren bij het kantoorgebouw. Dit was op straat vaak niet mogelijk dus werd bij de meeste kantoorgebouwen een parkeergarage voorzien. Gezien deze om praktische ontwerpredenen veelal achteraan het gebouw of ondergronds werden voorzien, voorzagen Stynen en De Meyer steeds een tweede inkomdeur. Deze tweede inkomdeur gaf in de meeste gevallen rechtstreeks toegang in de inkomhal. De tweede identieke inkomdeur was voor Stynen en De Meyer niet enkel een snellere toegang tot het gebouw. Deze toegang was evenwaardig aan de toegang aan de straatzijde. Deze evolutie van de inkomdeur toont mooi aan hoe belangrijk de auto werd in het dagelijkse leven van de mensen. Deze dubbele toegang vinden we terug in de vier geanalyseerde kantoorgebouwen. Bij drie kantoorgebouwen ligt de focus heel duidelijk op de auto.

Op één van de eerste ontwerpschets van de E.B.E.S.-toren (Afb 103, pagina 143) werd aan de linker zijde van de sokkel een volledig gedeelte uitgehaald voor de bovengrondse parking, die rechtstreeks toegang gaf tot de inkomhal langs de zijgevel. Bij de effectieve bouw van

In de inkomhal van de E.B.E.S.-toren en de inkomhal van l'Assurance Liégeoise werd gekozen voor een granietvloer.

de E.B.E.S.-toren werd aan de linker zijde van het kantoorgebouw de sokkel met één verdieping opgetrokken. Daardoor kregen Stynen en Van Kuyck een overdekte buitenruimte langs de straatzijde, die gebruikt werd als parkingplaats voor kort parkeren. Bezoekers die snel even de winkel binnen wilden, konden zich bovengronds parkeren en via de tweede inkomdeur vlot het gebouw betreden. Werknemers en bezoekers die niet voor een kort bezoek kwamen, konden zich parkeren in de ondergrondse garage. Ook deze gaf via de lift en trappenkokers directe toegang tot de inkomhal. Aan de zijde van de bovengrondse parking werd de gevel volledig in glas uitgevoerd. Ook zo wilden de architecten op deze manier benadrukken hoe belangrijk de auto werkelijk was voor de maatschappij. Zij wilden de nieuwe technologieën niet uit de weg gaan, integendeel, ze wilden deze betrekken binnen in het kantoorgebouw.

Bij het kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise gebeurde ongeveer hetzelfde. Daar werden zeven parkeerplaatsen voorzien in het gebouw, achteraan. De volledige gelijkvloerse verdieping werd ingenomen door enerzijds de inkomhal en anderzijds de parkeergarage. De scheidingswand tussen deze twee ruimtes werd ook in glas voorzien om ook weer hier van de auto een show-object te maken, zie Afb 102 op pagina 140. Het enige verschil hier met de andere kantoorgebouwen is de windsas die bij l'Assurance Liégeoise achterwege bleef bij de achterste inkomdeur. Dat de deurwachter van het gebouw achteraan de inkom werd geplaatst aan de toegangsdeur via de garage, toont nogmaals aan hoe belangrijk de auto was. Door zijn locatie kunnen we vaststellen dat de tweede inkomdeur in dit kantoorgebouw, en

Afb 103 – Perspectief tekening ontwerpvoorstel E.B.E.S-toren.
© Felixarchief, Archief Hugo Van Kuyck.

vermoedelijk ook in de andere kantoorgebouwen, de meest gebruikte inkomdeur was.

Het consulaatgebouw heeft ook een tweede inkomdeur. Deze kwam niet uit in de inkomhal maar rechtstreeks in de wachtzaal van de visa-afdeling. Toch is deze tweede deur voor dezelfde redenen voorzien als hierboven omschreven. De dominantie van de auto bleef in dit ontwerp slechts beperkt tot deze tweede inkomdeur. De auto werd

Het derde ontwerpelement dat bij het architectenduo Stynen en De Meyer altijd terug kwam bij het ontwerpen van de inkomhal was het begrip *transparantie*. De gevels en de deur van het gebouw geven de bezoekers een eerste indruk van het kantoorgebouw. Door de inkom zoveel mogelijk open te maken wilden Stynen en De Meyer een gastvrije uitstraling geven aan het bedrijf. Een transparante inkom geeft een vrij gevoel doordat de (toevallige) passant kon zien wat er zich aan de andere kant van de deur afspeelde. Het bedrijf heeft als het ware niets te verbergen en is betrouwbaar. De bezoeker wist wat hem te wachten stond als hij binnen ging. Zo ontstond er een natuurlijke overgang van buiten naar binnen. De transparante inkomhal stond symbool voor de betrouwbaarheid van het bedrijf dat in het kantoor gehuisvest was. Men wou op deze manier de indruk wekken dat een

De inkomhal toonde niet enkel waarvoor de onderneming die erin gehuisvest was stond, maar het toonde vooral ook waartoe Stynen en De Meyer in staat waren. Stynen en De Meyer probeerden in de inkomhal een ruimtelijkheid te creëren die de bezoeker raakt. De grote, hoge ruimtes met zo weinig mogelijk invulling resulteerden in het opwekken van een gevoel en beleving, hetzij het gevoel van grootsheid, hetzij het gevoel van onderdanigheid en alle gradaties daartussen. Stynen begon bij zowel l'Assurance Liégeoise en de BP-building van bij de start van het ontwerpproces met een sterke visie hoe de inkom van het gebouw eruit moest zien, of welke sfeer deze zou moeten oproepen. Die sfeer ontwierpen ze in functie van de opdrachtgever, hun imago en het doel van het kantoorgebouw. Bij beide kantoorgebouwen werden de grondplannen steeds opnieuw aangepast aan de noden en de opmerkingen van de opdrachtgevers. Maar de inkomhal, die bleef steeds gelijk. Het is niet duidelijk of dit komt doordat Stynen en De Meyer steeds onmiddellijk een goede inkomhal ontwierpen of omdat zij steeds voet bij stuk hielden in hun visie van de inkomhal.

hier geplaatst achteraan de binnentuin, uit het zicht van de werknemers en bezoekers

Ook bij de BP-building was deze tweede deur voorzien in het ontwerp, maar werd uiteindelijk niet gebouwd doordat het auditorium om financiële redenen niet meer werd gerealiseerd. Onder de BP-building werd een ondergrondse parking voorzien. Deze had wel een rechtstreekse verbinding met de inkomhal.

(potentiële) klant te maken kreeg met een betrouwbaar bedrijf.

Stynen en De Meyer trokken deze transparantie door tot de tweede functie van de inkomhal, als etalage voor het bedrijf. Bij de E.B.E.S-toren werd de inkomhal letterlijk een toonzaal waar hun laatste nieuwe producten werden uitgesteld. De vrije gevels in de inkomhal werden dan ook volledig in glas voorzien, zoals op Afb 103 op pagina 143 ook te zien is. Bij de andere drie kantoorgebouwen wilden Stynen en De Meyer het etalage-effect creëren om bezoekers binnen te lokken zodat ze het bedrijf konden leren kennen. B.P. Belgium gebruikte de inkomhal van hun kantoorstoren ook als een tijdelijke tentoonstellingsruimte, om bezoekers te trekken naar hun onderneming. Ook l'Assurance Liégeoise wou het effect van een tentoonstellingsruimte creëren zonder dit ook letterlijk te voorzien.

Afb 104 - De inkomhal van de E.B.E.S.-toren met zicht op de informatiedienst.

Afb. 105 – Panoramische blik op de stad vanaf de BP-building, op vandaag.
© Felixarchief, Architect Léon Stynen.

4.3 De panoramische blik op de stad

De modernisten en vooral de architecten van het Nieuwe Bouwen ontwierpen in functie van licht, lucht en ruimtelijkheid. De ruimte binnenin het gebouw werd belangrijker dan het gebouw op zich. De binnen- en buitenruimtes liepen meer en meer in elkaar over door gebruik te maken van grote glaspartijen. De architect Oud schreef hierover: “*Licht, lucht en ruimte sloten aan bij de ideeën over gezondheid in progressieve kringen, een mens had veel zonlicht en frisse lucht nodig om gezond te leven.*”²⁵⁵ Stynen en De Meyer hadden vrij veel inspraak in het ontwerpen van de ondersteunende ruimtes, zoals bijvoorbeeld het restaurant, de horizontale en verticale circulatie, de sanitaire voorzieningen. Hij ontwierp de verblijfsruimtes steeds volgens deze nieuwe ideeën van het Nieuwe Bouwen.

Een eerste ontwerpbeslissing van het architectenduo Stynen en De Meyer was de plaats van het restaurant of personeelsruimte binnen in de kantoorgebouwen. In drie geanalyseerde kantoorgebouwen werden deze ruimtes steeds voorzien op de bovenliggende verdiepingen.

In de BP-building koos Stynen om het personeelsrestaurant, het restaurant, de keuken en de personeelsruimte op de bovenste verdieping te voorzien. Rondom de bovenste bouwlaag liep een groot terras dat gebruikt kon worden tijdens de pauze, weg van alle drukte van de Van Rijswijkclaan. Léon Stynen wou op deze manier de indruk wekken van te pauzeren in het groene landschap.

Hetzelfde principe paste hij toe bij het kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise. Dit kantoorgebouw had enkel een vergaderruimte met een bar die ook dienst deed als personeelsruimte. Deze voorzag hij op de achtste verdieping. Dit was op het eerste zicht geen logische keuze gezien l'Assurance Liégeoise slechts de eerste twee verdiepingen in eigen gebruik had. De overige verdiepingvloeren werden verhuurd aan andere ondernemingen. De achtste verdieping werd dieper op het perceel voorzien waardoor een groot terras ontstond langs de drie vrije gevels. De vergaderruimte die ook

fungeerde als personeelsruimte werd omwille van dit terras en het panoramisch zicht over de Frankrijklei en de Kipdorpvest op de achtste en bovenste verdieping geplaatst.

Bij de E.B.E.S-toren werd het restaurant op de tweede verdieping geplaatst in de toren, zodat deze rechtstreekse toegang gaf tot het terras op het dak van de sokkel. Deze gaf een mooi zicht op het Koning Albertpark aan de overkant van de Mechelsesteenweg. Helemaal bovenaan de toren voorzag Léon Stynen een dakpaviljoen waar de technische ruimtes voor de liften en dergelijke in weg gewerkt waren. Hij ontwierp voor dit dakpaviljoen een omgekeerde betonnen schaalconstructie. Rond dit paviljoen werd er een panoramisch terras aangelegd om van het uitzicht te kunnen genieten. Dit terras zestig meter boven het maaiveld gaf een prachtig panoramisch zicht over de stad Antwerpen.

Het dakterras dat Stynen vaak toepaste baseerde hij op het tweede basisprincipe van Le Corbusiers *Vijf punten van een nieuwe architectuur*. Le Corbusier was een liefhebber van platte daken die ingericht werden tot een buitenruimte, dit streefde Léon Stynen vaak na. Echter was het dakterras bij Stynen vaak voorzien op de bovenste verdieping door deze bouwlaag te verdiepen.

²⁵⁵ [Onbekend]. (z.d.). *Het modernisme*. Geraadpleegd op 1 juni 2019, van www.kunst-modernisme.blogspot.com/p/destijl.html

Een tweede panoramische ontwerpbeslissing was de locatie van de ondersteunende ruimtes. De verticale circulatie en de sanitaire voorzieningen werden steeds tegen een gemene muur geplaatst, zoals bij het consulaatgebouw en l'Assurance Liégeoise, of in het midden van de toren, zoals bij de E.B.E.S-toren en de BP-building. Door deze tegen de gemene muur te plaatsen of in het midden van de toren, bleven alle gevels vrij om er kantoorruimtes te voorzien. Zo kon er maximaal licht binnengetrokken worden in de kantoorruimtes om een zo optimaal mogelijke werkruimte te creëren. In tegenstelling tot de kantoorruimtes, waar vaak werd overlegd met de opdrachtgevers en bijgevolg ook de ontwerpen meerdere keren werden aangepast, waren de ontwerpen van de sanitaire voorzieningen en de verticale circulatie steeds vrij gelijkaardig. Bij de sanitaire blokken werd bij alle

onderzochte kantoorgebouwen gebruik gemaakt van dezelfde stenen vloer, dezelfde keramische wandtegels, dezelfde metalen schutrails en dezelfde porseleinen sanitaire toestellen. De verticale circulatie die weggewerkt werd in de betonnen kernen waren in drie onderzochte kantoorgebouwen vervaardigd uit beton of staal en afgewerkt met laminaat. De horizontale circulatie daarentegen werd wel aangepast aan de noden en wensen van de opdrachtgever, in functie van de kantoorruimtes errond. Toch waren ook hier steeds terugkerende elementen bij het ontwerpen in de vier kantoorgebouwen, zoals de onderste trap. De trappen die niet weg zaten in een verticale koker en dus zichtbaar waren in de inkomhal, werden steeds in hetzelfde materiaal uitgevoerd als de vloer van de gelijkvloerse verdieping.

Léon Stynen en Paul De Meyer ontwierpen in functie van licht, lucht en ruimtelijkheid, volgens de principes van het Nieuwe Bouwen. Door het steeds toepassen van de grote raampartijen liet hij de binnen- en buitenruimtes meer en meer in elkaar over lopen. Door dit ontwerpprincipe werd duidelijk dat ook Léon Stynen, net zoals vele andere modernisten, veel belang hechtten aan de natuur en probeerde deze steeds op één of andere manier in het gebouw te betrekken.

Afb. 106 – Panoramische blik op de stad vanaf de BP-builing kort na de voltooiing.
© Felixarchief, Archief Léon Stynen.

Afb 107 - Opbouw van het IPAN plafond bij BP-building waarachter de technieken werden weggewerkt.
© Vlaamse Architectuurinstituut - Collectie Vlaamsb. Gemeenschap, archief Van Coillie, V. R. & J.

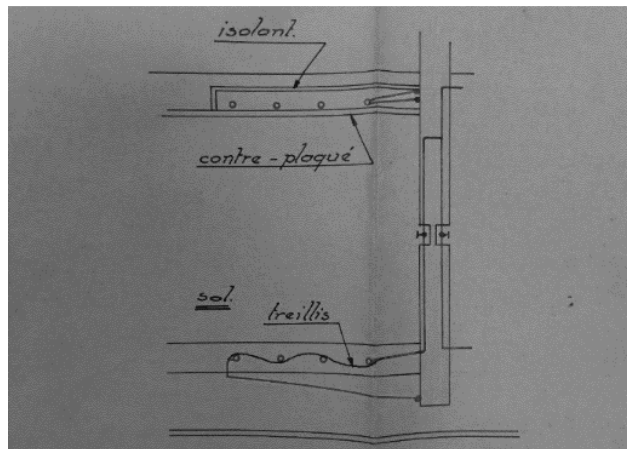
4.4 De moderne technieken

Léon Stynen had een heel sterk technisch inzicht. De verlichting, de verwarming en verluchting van het gebouw werden telkens zorgvuldig en met kennis van zaken geïntegreerd. Het architectenbureau bepaalde vrijwel altijd zelf wat de beste optie was voor het specifieke kantoorgebouw. Ze besteedden het werk niet uit aan gespecialiseerde studie-bureaus, tenzij op vraag van de opdrachtgever.

Het volledige verwarmingssysteem in de vier kantoorgebouwen werd ontworpen en berekend door het architectenduo Stynen en De Meyer. Ze gebruikten in de vier gevallen vloerverwarming aangestuurd door centrale verwarming. Het vloerverwarmingssysteem werd altijd zo berekend dat deze overal in het gebouw de meest comfortabele kamertemperatuur had voor het merendeel van de gebruikers. De vloerverwarming werd steeds in kleinere circuits verspreid per verdieping zodat op elke plaats en elke module binnen het raster dezelfde temperatuur verkregen kon worden. Op deze manier faciliteerde de vloerverwarming het flexibele karakter van de verdiepingsvloeren. Bij het consulaatgebouw werd per module niet enkel verwarmd via de vloer maar ook via het plafond én werd er ook gekoeld door datzelfde systeem.

De andere drie kantoorgebouwen maakten enkel gebruik van vloerverwarming.

In de drie kantoorgebouwen, E.B.E.S-toren, BP-building en l'Assurance Liégeoise werden naast centrale verwarming de kantoorruimtes ook voorzien van injecto-convectoren. Dit was toen één van de laatste nieuwe ontwikkelingen binnen het gamma van verwarmingsinstallaties. Deze werden extra voorzien, steeds onder de ramen, zodat de gebruiker van die ruimte de temperatuur kon bijsturen. Een moderne kantoorverdieping met een dergelijk gecontroleerd thermisch comfort was écht nieuw op dat moment. De temperatuur zelf kunnen regelen van hun eigen kantoorruimte, gaf de gebruiker een gevoel van controle.

Afb 55 – Principeschets verwarming- en koelingsstelsel.

Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 70]. (1988)

Het verlichtingssysteem werd in de vier kantoorgebouwen steeds ontworpen volgens het functionele raster. Stynen en De Meyer voorzagen steeds een fluorescerend verlichtingssyteem dat werd weggewerkt in het functionele raster van het plafond. Stynen maakte steeds gebruik van de TL-lamp in het verlaagd plafond. Dit verlichtingssysteem faciliteerde de flexibiliteit van het interieurs. Stynen en De Meyer tekenden en hertekenden

meerdere malen de verlichtingsschema's tot ze een goed verlichtingsplan hadden opgesteld. De armaturen werden zodanig geplaatst dat elke hoek van elke ruimte steeds genoeg verlicht was, ook wanneer de IPAN-wanden verplaatst werden. Zo hadden de nieuw gecreëerde ruimtes steeds genoeg kunstmatige verlichting. Een moderne kantoorverdieping met een egaal verspreid licht was nieuw op dat moment.

Soms werden Stynen en De Meyer verplicht een technisch ingenieur in te schakelen, dit was steeds op vraag van de opdrachtgever en was zeker het geval bij de E.B.E.S.-toren. Gezien dit een kantoorgebouw was met

heel wat specifieke eisen op vlak van technieken, is het niet vreemd dat E.B.E.S vroeg om bijgestaan te worden door een specialist in technieken.

Stynen en De Meyer wilden steeds de laatste nieuwe technieken toepassen om de kantoorgebouwen te voorzien van verwarming, verluchting en verlichting. Ik veronderstel dat dit ook het geval was voor de elektrische voorzieningen en dergelijke meer. Maar daar is echter te weinig informatie over te vinden binnen het archief van Léon Stynen om dit te kunnen bevestigen. Ik kon wel heel wat elektriciteitsplannen van alle geanalyseerde gebouwen terugvinden in het archief.

IMMEUBLE POUR BUREAUX
AVENUE DE FRANCE, A ANVERS

Afb 109 - Reclamefolder van IPAN modulair systeem.

© Vlaamse Architectuurinstituut - Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie, V. R. & J.

Extrait de « La Technique des Travaux », septembre-octobre 1963

Les cloisons et plafonds modulaires IPAN combinent beauté et performance avec économie, et procurent à l'Architecte la plus grande liberté dans l'élaboration des plans et à l'utilisateur la réadaptation rapide et illimitée de la division des locaux.

Cette brochure vous donne un bel exemple d'une réalisation pouvant compter comme modèle.

Outre les plafonds métalliques et les cloisons amovibles la firme IPAN a réalisé dans cet important bâtiment la façade-rideau en bois, les lambris, les cache-convecteurs ainsi que les volets extérieurs.

IPAN

GELIJKHEIDSTRAAT, 11
O S T E N D E
B E L G I Q U E
TELEPHONE : 59/776 17
59/742 14

4.5 De aangepaste interieurinrichting

Bij de vier kantoorgebouwen die voor deze masterproef onderzocht werden waren er enkele bouwactoren die vaak terugkeerden, namelijk bouwbedrijf *IPAN*, meubelproducent *Straatman, Loral & Cy* en meubelproducent *De Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*.

Het eerste hele belangrijke interieurelement was de flexibele wand. Stynen en De Meyer voorzagen in alle onderzochte kantoorgebouwen een open verdiegingsplan. Een kantoorruimte had volgens hen nood aan flexibele ruimtes. De wanden van de ruimten moesten gemakkelijk aanpasbaar zijn. Stynen en De Meyer gingen per kantoorgebouw na waaraan een dergelijke flexibele wand moest voldoen en zochten dan een systeem dat het beste voldeed aan hun verwachtingen.

Voor het consulaatgebouw en de E.B.E.S.-toren werd gebruik gemaakt van flexibele wanden. Uit het onderzochte archief kon niet duidelijk afgeleid worden door wie deze wanden ontworpen en geproduceerd werden. We weten wel dat op het gelijkvloers bij beide kantoorgebouwen gebruik gemaakt werd van translucente wanden terwijl bij de verdiegingsvloeren gebruik gemaakt werd van volle houten wanden. Ongeacht hun materiaal, werden ze steeds op het raster voorzien door Léon Stynen en Paul De Meyer.

Bij de inrichting van de BP-toren werden voor de flexibele wanden IPAN-wanden gebruikt. Deze wanden moesten op een as van het ontwerpraster geplaatst worden om de

wanden te kunnen vastmaken aan het plafond en de vloer. Dit kliksysteem om de wanden te bevestigen werd ingewerkt in het verlaagd plafond dat ook een IPAN-element was. Deze type wanden konden snel geïnstalleerd en weer uit elkaar gehaald worden.²⁵⁶ Dit maakt het mogelijk om op korte termijn de kantoren anders in te delen. Het IPAN modulair systeem werd bij elk nieuw project herontworpen op maat van het kantoorgebouw, waarbij de lichtarmaturen, verwarming- en ventilatiemonden werden geïntegreerd in het IPAN-plafond. De wanden konden in dikte aangepast worden naar gelang de akoestische waarde dat de gebruiker wou.

Ook bij het kantoorgebouw van l'Assurance Liégeoise gebruikten Stynen en De Meyer het IPAN modulair systeem om flexibele kantoorruimtes te creëren. Uit het archief van Léon Stynen en de plaatsingslijst van het bouwbedrijf Van Coillie kon ik vaststellen dat Stynen en De Meyer sinds de bouw van de BP-building altijd kozen voor IPAN-wanden als het gebouw nood had aan een flexibele indeling.

²⁵⁶ Novgorodsky, L. (1960). *Le nouveau centre télégraphique de Bruxelles*, in: La Technique des Travaux, 36(1960)11-12, p.331-34

Het tweede heel belangrijke interieurelement was het losstaand meubilair. Stynen en De Meyer besteedden veel aandacht aan het kantoormeubilair. Er werd rigoureuus onderzocht wat soort meubilair er nodig was. Vervolgens ontwierpen zij zelf de meubels, lieten de meubels ontwerpen of maakten gebruik van de best passende reeds bestaande designmeubelen. De kantoormeubelen werden vaak ook aangepast zodat deze, soms tot in de perfectie, in het kantoorgebouw pasten. In verschillende documenten in het archief van Stynen kwamen opmerkingen voor om de maten of de uitvoering licht te wijzigen zodat deze beter zouden passen binnen het kantoorgebouw.²⁵⁷

In de archiefdossiers van drie van de vier kantoorgebouwen kwam ik de naam van de meubelfabrikant *Straatman, Loral & Cy* tegen. Echter leverden ze enkel voor het kantoorgebouw van l'Assurance Liégeoise en de E.B.E.S-toren hun kantoormeubelen. *Straatman, Loral & Cy* was de meubelproducent van de SL58, ontworpen door het architectenbureau van Léon Stynen. Deze kuipstoel werd gebruikt in de conferentiezaal van de E.B.E.S-toren. Bij het kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise werden alle losse kantoormeubelen geproduceerd door *Straatman, Loral & Cy*. Het is niet duidelijk of deze

kantoormeubelen door Stynen en De Meyer ontworpen werden. In het voorgaande hoofdstuk haalde ik verschillende redenen aan waarom ik denk dat deze wél ontwerpen zijn van Stynen, maar ik haalde ook een reden aan dat mijn vermoeden ontkrachtte. Ik ben er na dit onderzoek nog steeds niet aan uit. We weten wel met zekerheid dat Stynen bij dit kantoorgebouw enkel meubelen wou die perfect bij de architectuur van het gebouw aansloten.

Bij de BP-building werden zoals in het voorgaande hoofdstuk werd uitgelegd de archiefkasten, bureaus en stoelen ontworpen door Claude Blondel en Raymond Van Loo op maat van de opdrachtgever. Daarnaast werd in de overige ruimtes gebruik gemaakt van meubelen van de meubelproducent *Knoll Associates*. *De Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene* was in België de enige die een licentie had om deze meubelen van Knoll te produceren én leveren. Van de vier geanalyseerde kantoorgebouwen is de BP-building het enige gebouw met deze meubels, toch weten we dat Stynen en De Meyer deze Knoll-meubels wel vaker gebruikte in hun gebouwen.

Enkel over het meubilair van het consulaatgebouw is niets geweten.

Bij het onderzoeken van de vier kantoorgebouwen werd duidelijk dat Léon Stynen veel belang hechtte aan de inrichting van het kantoorgebouw. Hij wou niets aan het toeval overlaten. Alle interieurs van de kantoorgebouwen werden grondig bestudeerd en doordacht ingedeeld, hetzij door Stynen en De Meyer, hetzij door aangestelde interieurarchitecten, hetzij door de onderneming zelf.

²⁵⁷ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, L'Assurance Liégeoise – Doos 76 & 80]. (1988)

Abt 110 - SL58 ontworpen door Léon Stynen, voor de Wereldexpo in 1958.

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

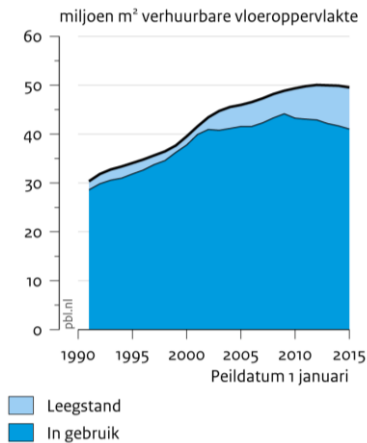
*“Een architect is een man
die veelzijdig moet zijn.”*

Florquin, J. (1982). *Interview met Léon Stynen*. In: J. Florquin (red.) Ten huize van ... 18 (Davidfonds, Keurreeks 154). Leuven, België: Davidfonds, p.111

**EPILOOG:
LEEFT LÉON STYNEN NOG VERDER
IN DE KANTOORGEBOUWEN?**

LEEFT LÉON STYNEN NOG VERDER IN DE KANTOORGEBOUWEN?

Het kantoorgebouw is een publiek gebouw waar heel wat over geschreven kan worden. Eén type kantoorgebouw bestaat niet. Elke onderneming heeft zijn voorkeuren en vereisten om zo productief mogelijk te kunnen werken. Kantoorgebouwen worden op maat gemaakt van de gebruiker. In de inleiding over de geschiedenis van het kantoorinterieur beschreef ik de vele evoluties die het kantoorinterieur heeft meegemaakt. De evolutie in het kantoorinterieur gaat verder, de kantoorinnovaties blijven niet stilstaan.

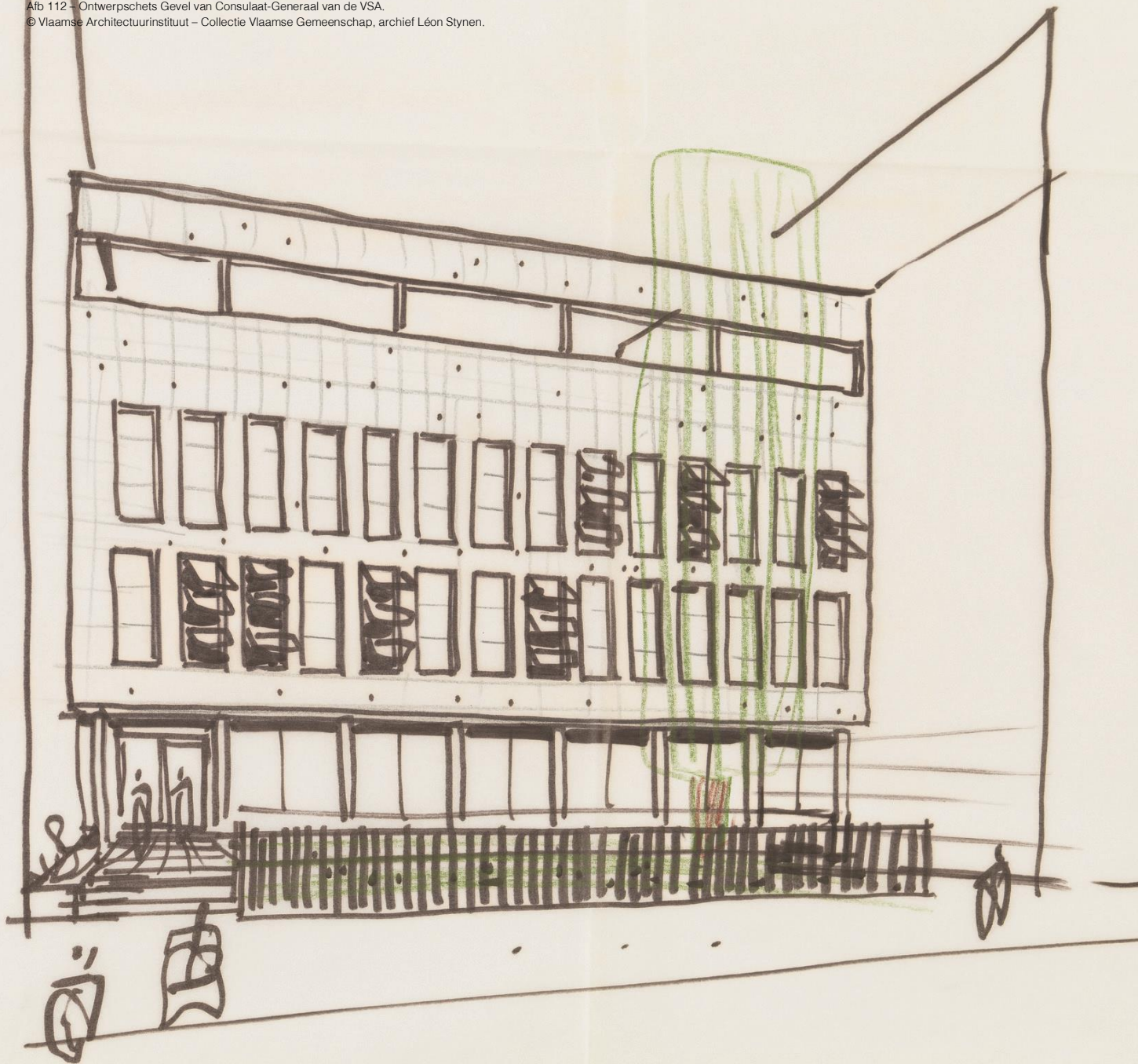

Afb 111 - Grafiek leegstand van kantoorgebouwen. © PBL.

Door de bevolkingsgroei en het steeds belangrijker worden van duurzaamheid, komen oudere kantoorgebouwen steeds meer in verval. De overheid legt steeds maar strengere regels op waaraan gebouwen moeten voldoen, zowel publieke gebouwen als de residentiële gebouwen. De oude gebouwen voldoen vaak niet meer aan de normen van vandaag, waardoor bedrijven nieuwe werkplekken gaan zoeken. **Op de dag van vandaag is hergebruik of herbestemming van primordiaal belang.** Zoals in de inleiding beschreven werd gaan steeds meer ondernemingen opzoek naar een nieuwe locatie dat geen kantoorgebouw is zoals bijvoorbeeld oude leegstaande fabriekspanden. Op zich is het een hele mooie tendens dat leegstaande gebouwen hergebruikt worden en dus opgewaardeerd. Dit heeft echter tot gevolg dat veel oudere kantoorgebouwen leeg blijven staan.

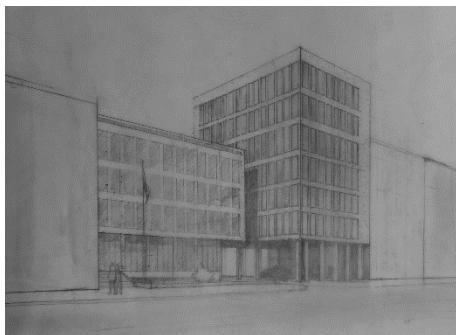
Herbestemmen en hergebruiken van leegstaande panden is niet enkel nieuwe hoop geven aan enkele oude stenen. Herbestemming is een evenwicht zoeken tussen de historische en architecturale waarden van een site of gebouw. Herbestemmen is een goede balans vinden tussen oud en nieuw om te voldoen aan wat de maatschappij vandaag nodig heeft. Leegstaande kantoorgebouwen kunnen met een authentieke beleving, een hedendaags concept en hedendaags gebruik een nieuw leven leiden.

Ik vind het daarom niet onbelangrijk om eens te kijken naar de huidige toestand van de kantoorgebouwen ontworpen door Léon Stynen. Het epiloog is geen onderdeel van het onderzoek maar eerder een open vraag voor eventueel verder onderzoek in de toekomst.

Het voormalige Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika

Op vandaag blijft in het voormalige consulaatgebouw nog weinig over van het originele interieurontwerp. Het gebouw heeft slechts enkele jaren dienst gedaan als Consulaat. Het werd nadien opgekocht door de *Belgische Petroleumraffinaderij* (RBP). Zij lieten het gebouw snel aanpassen voor hun administratieve diensten. De raffinaderij vroeg aan Léon Stynen en Paul De Meyer om het kantoorgebouw een stuk uit te breiden en de indeling in het interieur aan te passen zodat het voor hen meer werkbaar was. De veranderingen bleven echter vrij beperkt. Toch blijkt uit het archief van Stynen dat er wel grote veranderingswerken gepland waren. Waarom deze werken niet werden uitgevoerd is niet zeker.²⁵⁸ Zo waren er plannen om het kantoorgebouw aan de rechter zijde van het consulaatgebouw te kopen. Stynen en De Meyer maakten reeds enkele ontwerpschetsen alvorens de koop van het tweede gebouw zodat RBP kon zien wat het potentieel was van deze koop. Ook al gaven Stynen en De Meyer een gunstig advies over de koop ging deze niet door. Het feit dat RBP al vrij snel het gebouw verkocht aan het *Centrum voor Medische Analyse* (CMA) die er het *Centraal Laboratorium Antwerpen* (CLA) in vestigden, kan verklaren waarom er grote veranderingswerken gepland waren maar nooit uitgevoerd werden.

Afb 113 - Bureelgebouw RBP schetsontwerp 1

Bij een plaatsbezoek leek op het eerste zicht alles te zijn verdwenen uit dit kantoorgebouw, met uitzondering van het gevelontwerp en de verticale circulatie. Dit werd bevestigd door een van de medewerkers van het CLA die ik die dag mocht spreken.²⁵⁹ Toch waren er bij het binnenkomen van het gebouwen twee zaken die mij onmiddellijk opvielen, het ontbreken van de draaideuren én de nog steeds oorspronkelijke trap. De draaideuren die het gebouw zo uniek maakte waren vervangen door een dubbele schuifdeur.

De trap in het voormalige consulaatgebouw die de bezoeker van de gelijkvloerse verdieping naar de eerste verdieping leidt, is nog steeds de originele trap met de oorspronkelijke marmeren afwerking. Ook de balustrade bevestigd op de trap is origineel (zie Afb 114, op pagina 164). Daarentegen was de balustrade aan de muur niet voorzien in het ontwerp van Stynen. Bij het bezoeken van de volgende verdiepingen, kon ik vaststellen dat ook de andere trappen nog steeds de originele trappen zijn. Ondanks de grote hoeveelheid mensen die de trap dagelijks op en af moeten lopen zien de trappen op de dag van vandaag er nog heel goed uit.

²⁵⁸ Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief Léon Stynen* [3.1.35 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 65]. (1988)

²⁵⁹ Myriam [medewerker CLA], persoonlijke communicatie, 7 februari 2019.

Afb 114 - Originele trap van Consulaatgebouw.

Volgens de huidige gebruikers van het voormalige consulaatgebouw is dit een uiterst aangenaam gebouw om in te werken. De meeste medewerkers weten wel dat dit kantoorgebouw ooit een Consulaat huisvestte maar waren niet op de hoogte van Léon Stynen zijn rol. Ze hadden of nog nooit van hem gehoord of wisten niet dat het voormalige consulaatgebouw een ontwerp van hem is. Het stalen hek die in de jaren '50 geplaatst werd om veiligheidsredenen is nog steeds aanwezig. Deze poort dient nu niet meer om het gebouw tegen eventuele aanslagen te beschermen maar is op vandaag de dag een kenmerk van dit gebouw, het symbool voor de Frankrijklei nr. 67 – 69. Bij de renovatiewerken van het gebouw enkele jaren terug werd een helling voorzien om het gebouw gemakkelijker te kunnen benaderen. Deze werd loodrecht op de trap geplaatst, tegenaan de ramen naar de ondergrondse kelderverdieping. Hierdoor verloor het kantoorgebouw het opgeheven effect dat verkregen werd door een half ondergrondse kelder te voorzien. De langzame trap om het gebouw binnen te gaan is echter wel bewaard en zet echt aan om de allure van het gebouw in je op te nemen. Onder begeleiding van één van de medewerkers mocht ik doorheen het hele gebouw wandelen. Foto's nemen voorbij de inkomhal was echter niet toegestaan omwille van de privacywetgeving. Behalve de inkom werd het gebouw grondig gerenoveerd en aangepast aan de huidige noden van de gebruikers. De ruimtes zijn hun ruimtelijkheid echter niet verloren. De verticale circulatie en de technische schachten zitten nog steeds op dezelfde plaats. Op de verdiepingsvloeren zijn ook nu open kantoorruimtes gemaakt met relatief flexibele wanden. Bij het goed bestuderen van de ruimte zag ik wel heel mooi het raster waarop Léon Stynen ooit dit gebouw ontwierp, terugkeren in het nieuwe interieur.

Afb 115 - Nieuwe lift op oorspronkelijk plaats.

Afb 116 – De inkomhal van de BP-building, na de renovatiewerken.

De voormalige kantoortoren van B.P.

De BP-building werd gebouwd in opdracht van B.P. Belgium maar werd later verkocht aan de verzekeringsmaatschappijen *Belgische Lloyd* en *Royale Belge*. Daarna werd het eigendom van de bank *AXA*. Door de jaren heen onderging het gebouw grondige renovaties waardoor de oorspronkelijke interieurs volledig verdwenen zijn. Momenteel huisvest de BP-building *Delen Private Bank* en nog enkele andere ondernemingen.

Afb 117 - De inkomhal van de BP-building, na de renovatiewerken.
Met zicht op de nieuwe inkommeubelen.

In 2016 werd de gevel volledig gerestaureerd door het ontwerp bureau Patine Architecten. De restauratie gebeurde in opdracht van *Engetrim*, de eigenaar van de BP-building op dat moment. Het beton leed, bijna 60 jaar na de bouw, aan degradatie omdat er bij de geprefabriceerde elementen chloriden werden toegevoegd om het bindingsproces van het beton te versnellen. Het zijn deze stoffen die de wapening zijn beginnen aantasten. De draagstructuur was echter nog in orde. Naast de gevelrestauratie werden ook twee verbouwingen gerealiseerd. Oorspronkelijk voorzag het ontwerp op het gelijkvloers een inkompartij aan de ene zijde van de centrale kern en een conferentiezaal aan de andere zijde. De conferentiezaal werd uiteindelijk niet gerealiseerd, om financiële redenen. Enkel de fundering, de vloerplaat en de aanzet van de kolommen werd uitgevoerd.²⁶⁰ In 2016 werd het ontbrekende deel van het ontwerp voor het gelijkvloers alsnog gerealiseerd volgens de originele plannen van de architecten Stynen, De Meyer en Reusens. De verbouwing sluit zo dicht mogelijk aan bij het oorspronkelijk ontwerp, zowel naar het concept als naar de vormgeving en het materiaalgebruik. Het materiaalgebruik en hun uitzicht zijn identiek aan de originele materialen. De oorspronkelijke detaillering van de bestaande inkom op het gelijkvloers diende als uitgangspunt voor de vormgeving van de nieuwe gevels, het buitenschrijnwerk, de zonnewering, de vloer- en plafondafwerking, enz. Enkel het huidige programma van de aanbouwen wijken af van het oorspronkelijk voorziene programma. De ruimte die op het gelijkvloers voorzien was als auditorium is op vandaag in gebruik als een polyvalente ruimte waar *Delen Private Bank* op regelmatige basis tentoonstellingen houdt van lokale kunstenaars. De familie *Delen* zijn namelijk grote kunst- en designliefhebbers.

De transparante inkomhal, het tweede interieurontwerpprincipe van Léon Stynen, is nog steeds sterk aanwezig en wordt op vandaag zelfs bijna

²⁶⁰ Gorlé, A., persoonlijke communicatie, 14 maart 2019.

karikuraal weergegeven. Stynen en De Meyer voorzagen met de transparante inkomhal een tijdelijke tentoonstelling om bezoekers te trekken naar hun onderneming. Vandaag is dit nog steeds hetzelfde. De betonnen panelen die in het midden van de inkomhal voorzien waren, zijn nog aanwezig. Terwijl er vroeger kunstwerken van (onbekende) kunstenaars hingen, hangen deze panelen nu vol met portretten van Léon Stynen. Op dezelfde plaats waar ooit de inkommeubelen stonden ontworpen door Claude Blondel en Raymond Van Loo, staan nu drie fauteuils die de karaktervolle meubels van toen zouden moeten imiteren. Hetzelfde geldt voor het salontafeltje dat erbij werd gezet. Deze ingrepen hebben als enige doel het suggereren van hoe het vroeger was. De inkomhal, die vroeger dienst deed als tijdelijke tentoonstellingsruimte is vandaag ingericht als hommage aan de architect.

Door *#Stynen2018* dat vorig jaar georganiseerd werd door het *Vlaamse Architectuurinstituut* werd Léon Stynen bijna een branding, een merknaam voor het nieuwe werken. Ditzelfde fenomeen zagen we trouwens ook terugkeren in het voormalige kantoorgebouw van l'Assurance Liégeoise.

De laatste jaren werden verschillende vloeren in opdracht van de verschillende bedrijven die er gehuisvest waren gerenoveerd en heringericht, veelal door vrij gekende architectenbureaus in België.

De vierde verdieping werd in 2013 gerenoveerd en heringericht door Vincent Van Duysen Architects. Zoals op Afb 118 (pagina 169) te zien is, wijkt de indeling van het kantoorgebouw op deze verdieping niet zo veel af van het oorspronkelijke ontwerp. Het IPAN modulair systeem is verdwenen maar het raster is wel nog steeds zichtbaar in het gebouw, echter veel minder dominant dan in het oorspronkelijke ontwerp. Nog een tweede gekende naam in België is deze van Glenn Sestig Architects, die de renovatie voorzag op de negende verdieping. Ook Patine Architecten mochten enkele interieurs renoveren, zij waren verantwoordelijk voor de inrichting van de bureauruimtes voor Delen Private Bank op de bovenste verdiepingen.

Afb 119 - Lounge Fosbury & Sons, op de plaats van de voegere publieke diensten van de E.S.

De voormalige E.B.E.S-toren

Het kantoorgebouw huisvestte tot 2016 Electrabel. In 2017 werd de E.B.E.S-toren opgekocht door de projectontwikkelaar L.I.F.E die de toren volledig liet renoveren door het Antwerpse architectenbureau Going East. De toren kreeg een nieuwe naam, de WATT-toren. Deze nieuwe naam is nog de enige verwijzing naar het vorige leven van de kantoorstoren en is tegelijkertijd ook de afkorting waarvoor de nieuwe toren zal staan, *Working Apart, Thinking Together*.²⁶¹ Kantoorgebouwen hebben vandaag meer dan ooit nood aan slimmere en meer inspirerende kantooroplossingen. Bij het *Nieuwe Werken* staat het gemak van de werkende mens centraal en dat is hetgeen waar de nieuwe WATT-toren probeert te doen, volgens enkele medewerkers in de gerenoveerde toren.

Afb 120 - Inkom WATT toren.

Bij een plaatsbezoek leek op het eerste zicht alles te zijn verdwenen uit dit kantoorgebouw, met uitzondering van de gevel. Deze eerste observatie werd bevestigd door een medewerker van de co-workingspot *Fosbury & Sons* die ik mocht spreken tijdens het plaatsbezoek. Zij vertelde dat het architectenbureau dat verantwoordelijk was voor de renovatiewerken van dit kantoorgebouw het volledige gebouw gestript heeft tot op de draagstructuur. Toch zijn er enkele elementen of ontwerpprincipes die Stynen gebruikte nog steeds zichtbaar in dit kantoorgebouw, alleen moet men wel wat kennis hebben van het bouwen om dit te zien.²⁶²

De betonnen draagstructuur van het gebouw bleef zichtbaar na de renovatiewerken. Naarmate ik verder door het gebouw wandelde, stelde ik vast dat er toch ook nog andere ontwerpelementen van Léon Stynen en Hugo Van Kuyck aanwezig waren in het gebouw. De verticale circulatie zit nog steeds op zijn originele plaats. Dit is niet zo verwonderlijk gezien deze in de betonnen kern van de toren gesitueerd zat. Dit zijn al heel ingrijpende verbouwingswerken om dit te veranderen die vaak niet tot betere oplossingen leiden. Ook de sanitaire voorzieningen en de andere technische ruimtes situeren zich nog steeds rond de centrale kern in de toren.

Opvallend bij het plaatsbezoek in de WATT toren was de locatie van de verwarmingstoestellen. Ook deze zitten nog steeds op hun originele plaats. Stynen voorzag in de toren injecto-convectoren onder de ramen. Deze werden indertijd weggewerkt in een soort van functionele

²⁶¹ Balduyck, M. (2016, 18 januari). *Toren Electrabel wordt WATT building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <http://www.madeinantwerpen.be/nieuws/toren-electrabel-wordt-watt-building/>

²⁶² Vandemeulebroucke, J. [medewerker van Fosbury & Sons], persoonlijke communicatie, 12 februari 2019.

vensterbankkasten op tafelhoogte. Ditzelfde systeem wordt nu nog steeds gebruikt in de toren, uiteraard met vernieuwde technieken.

Afb 121 - Nieuwe dakpaviljoen naar ontwerp van Léon Stynen.

De meeste nieuwe gebruikers van de WATT-toren zijn creatieve ondernemingen, gezien de nieuwe toren symbool wil staan voor creativiteit. Vandaag werken er meer dan 500 mensen. De eerste en tweede verdieping werden gekocht door de co-workingspot *Fosbury & Sons*. Het ontwerp bureau *Stramien* kocht de vierde verdieping. BBSC architects heeft tegenwoordig zijn nieuwe vestiging op de negende verdieping van de WATT-toren. Op de tiende verdieping huist het creatieve communicatiebureau *The Oval Office*. En de grafische ontwerpers van *Watson Creative* vinden vast wel hun inspiratie door het prachtige zicht vanop de elfde verdieping.

De penthouse die oorspronkelijk de machinekamer voor de liften en andere technische installaties huisde, werd opgekocht door Osar architecten. Gezien de penthouse oorspronkelijk geen raamopeningen had, werd deze door Osar architecten herontworpen tot een functionele kantoorruimte. De vorm van het paviljoen bleef behouden als hommage aan Le Corbusier, zoals Stynen het oorspronkelijk ontworpen had. Drie van de vier gevels van het dakpaviljoen werden echter wel in glas uitgevoerd. Rondom het dakpaviljoen werd het panoramisch dak behouden maar wel gerestaureerd.

Afb. 125 - Een verdiepingvloer heringericht tot een openplan appartement, met zicht op de leien.

Het voormalige kantoorgebouw voor l'Assurance Liégeoise

Het voormalige kantoorgebouw van l'Assurance Liégeoise kende doorheen de jaren verschillende eigenaren die steeds nieuwe veranderingswerken lieten uitvoeren. Niet alle eigenaren en werken die werden uitgevoerd zijn gekend. Enige maanden terug werd wel de volledige gelijkvloerse verdieping gestript van alle afwerkingsmaterialen.

Afb 124 - De inkom langs de Van Cuyckstraat, gerenoveerd in 2013.

In 1995 werden het gelijkvloers en de eerste verdieping verbouwd tot winkelruimte waardoor de trappenpartij in de inkomhal moest verdwijnen. Dit was nodig om een nieuwe, aparte inkom te kunnen voorzien naar de liften. Zo moesten de huurders van de kantoorruimtes erboven niet door de nieuwe handelsruimte lopen. De mezzanine op de eerste verdieping werd afgesloten waardoor de connectie tussen het gelijkvloers en de eerste verdieping verloren ging. Enkel de marmeren tegels en de wintertuin bleven bewaard.

In 2013 werd het kantoorgebouw verkocht aan Michael Arts, een verzamelaar van designmeubelen en kunstobjecten.²⁶³ Hij liet de eerste drie verdiepingen van het kantoorgebouw renoveren tot een ruime woonwerk plek voor zijn grote verzameling, zo bleef de commerciële functie van het gelijkvloers behouden. De vloerplaat van de eerste verdieping aan de Van Cuyckstraat moest echter verdwijnen om een meer uitnodigende toegang te creëren. Zo werd het principe die Stynen toepaste bij de toegangsdeur in de voorgevel doorgetrokken naar de toegang in de zijgevel. Het nieuwe interieur van de inkomhal moest een hommage zijn aan Léon Stynen. Bij de nieuwe inkomhal langs de Van Cuyckstraat werden de brievenbussen en de bellen naar de appartementen ingewerkt in de muur, zoals dit ook in het oorspronkelijke ontwerp was, maar dan in de rechter gemene muur. Het meubel waarin de brievenbussen en bellen werden ingewerkt, werden uitgevoerd in een houtsoort dat op eerste zicht sterk doet denken aan hetzelfde hout dat Léon Stynen gebruikte voor de meubelen van het kantoorgebouw l'Assurance Liégeoise. Michael Arts liet het volledige kantoorgebouw verbouwen door architecten Nick Van Dooren en Veerle Van de Walle. Deze verwijderden alles wat aan de oorspronkelijke functie van het gebouw deed denken, enkel de plafonddraster herinnert nog aan de

²⁶³ De Heide, T. & Heldens, M. (2017, 6 mei). *Ooit een verzekeringsgebouw, nu een trendy appartementencomplex*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van <https://fd.nl/fd-persoonlijk/1200368/ooit-een-verzekeringsgebouw-nu-een-trendy-appartementencomplex>

Afb 125 - Nieuwe loft in l'Assurance Liégeoise.

vorige bestemming. De overige ruimte liet hij ombouwen tot twaalf appartementen, die hij casco liet zetten zodat de nieuwe bewoners dit volledig naar hun eigen smaak kunnen inrichten. De eerste verdieping tot de negende verdieping kregen inpandige terrassen, waardoor het oorspronkelijke schrijnwerk moest verdwijnen en het nieuwe schrijnwerk enkele meters naar binnen werd verschoven. Beneden in de kelder opende Arts een social club voor de bewoners.

Jan Smits van het bureau *Pas-Partoe* was interieurontwerper voor een van nieuwe bewoners van l'Assurance Liégeoise.²⁶⁴ Hij vertelt over de eerste keer dat hij het gebouw binnen kwam: *“Toen je hier voor het eerst binnenstapte, was er niets, waardoor de betonconstructie van de buitengevel extra goed zichtbaar was. We hebben het ritme daarvan overgenomen om de flat in te delen. Omwille van het ruimtegevoel koos ik ervoor om twee assen te creëren: een voor de gang en een langs de ramen, om op deze manier het dieptezicht te versterken.”*

²⁶⁴ Swimberghe, P. (2017, 15 november). *Hoog van de toren*. Uit: Knack Weekend, 2017(46).

Afb 126 – Het appartement van Michael Arts, waarbij niets meer doet vermoeden aan het oorspronkelijke ontwerp.

Leeft Léon Stynen nog verder in de kantoorgebouwen?

Het is moeilijk en bijna onmogelijk om op deze vraag een pasklaar antwoord te geven. Er is op deze vraag geen duidelijke ja of neen te formuleren.

Eenzijds... Nee, Léon Stynen leeft niet verder in de onderzochte kantoorgebouwen die hij ontwierp. Veel mensen weten (of sinds *#Stynen2018* is het beter om te zeggen wisten) niet wie Léon Stynen was. We kennen zijn gebouwen wel. Het Casino-Kursaal in Oostende, de BP-building en deSingel in Antwerpen zijn alom gekend. Maar slechts enkelen wisten dat dit een ontwerp van Léon Stynen was, mezelf inbegrepen. Ook leek bij de eerste blik van elk plaatsbezoek slechts de gevel bewaard. De rest van het gebouw werd heel grondig gerenoveerd, zo dacht ik. Ook bij elk gesprek die ik had met de huidige gebruikers leek dit het geval. Allemaal, met uitzondering van de BP-building, zeiden ze dat het kantoorgebouw volledig werd gestript tot op de structuur, dat er geen originele elementen meer aanwezig waren in het kantoorgebouw. Ik keek rond en het leek ook echt zo. Tot ik na elk gesprek het desbetreffende kantoorgebouw meer in detail ging bekijken...

Daarom ook... Ja, Léon Stynen leeft verder in de onderzochte kantoorgebouwen die hij ontwierp. Van de vier kantoorgebouwen zijn er drie nog steeds in gebruik als een kantoor. Ook al leek op het eerste zicht steeds enkel de gevel bewaard, de interieurontwerpprincipes van Stynen leven verder in deze gebouwen. Bij het nader bestuderen van de huidige toestand van deze gebouwen kwamen de interieurontwerpprincipes duidelijk terug. Het functionele raster is nog steeds aanwezig in de draagstructuur en in de meeste gevallen ook de technieken van het gebouw. Het ontwerpraster is echter niet meer duidelijk gevisualiseerd zoals Stynen dit steeds toepaste. Maar de interieurindeling van twee kantoorgebouwen volgde wel nog duidelijk het ontwerpraster. Bij de BP-building werd dit bewust gedaan naar ontwerp van Léon Stynen, gezien eigenlijk het volledige gebouw een hommage was aan deze architect. Bij het consulaatgebouw daarentegen waren alle binnenmuren ook uitgelijnd op de raster dat ontworpen werd door Léon Stynen, bij dit kantoorgebouw was dit niet omdat het één van Léon Stynen maar omdat het raster gewoonweg een goede manier van ontwerpen is. De transparante inkom is ook nog steeds aanwezig, bij de BP-building en l'Assurance Liégeoise zelfs tot het karikaturale toe. De technieken werden uiteraard vervangen na al die jaren maar de principes zijn nog steeds aanwezig, de locatie van de verwarmingstoestellen bleef ongewijzigd.

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

BESLUIT

BESLUIT

Deze masterproef geeft een inkijk op het kantoorinterieur volgens architect Léon Stynen. Gezien hij heel wat kantoorgebouwen ontworpen heeft, werd een selectie gemaakt van de vier kantoorgebouwen die een interessant en meest relevant onderzoek zouden opleveren. De vier cases gaven me een inzicht op de verschillende ontwerprollen die Léon Stynen op zich nam. Léon Stynen als architect en ingenieur, Léon Stynen als architect en pleitbezorger van de industriële vormgeving, Léon Stynen als architect, interieurarchitect en meubelontwerper. Deze rollen toonden aan hoe hij omging met elk opdracht. Ondanks zijn drie verschillende ontwerprollen was er één die hij het liefste opnam, Léon Stynen als architect, interieurarchitect en meubelontwerper. Dit werd duidelijk door de vele communicatiebrieven tussen Léon Stynen en de andere architecten, opdrachtgevers, aannemers en andere bouwactoren die mee hielpen aan de realisatie van de kantoorgebouwen.

Ik stelde bij de start van mijn onderzoek voor deze masterproef enkele subvragen die me hielpen om stap per stap een antwoord te kunnen bieden op mijn onderzoeksvraag. Het laatste hoofdstuk in deze masterproef (4. De interieurontwerpprincipes volgens Léon Stynen) geeft een duidelijk antwoord op de eerste subvraag, namelijk “Hoe ontwierp Léon Stynen de kantoorinterieurs?”. Ik kon vaststellen dat Léon Stynen zich hield aan vijf eigen interieurontwerpprincipes bij het ontwerpen van de vier kantoorgebouwen. Het functionele raster, de transparante inkomhal, de panoramische blik op de stad, de moderne technieken en de aangepaste interieurinrichting zijn de vijf interieurontwerpprincipes voor kantoorgebouwen. Eender welke ontwerprol hij op zich nam, deze vijf principes kwamen steeds terug.

① *Het functionele raster* was voor Léon Stynen hét basisbeginsel voor zijn ontwerpen van kantoorgebouwen. Het volledige ontwerpproces begon bij het ontwerpraster. Door het toepassen van een rationele, rigide maatvoering verkreeg Léon Stynen steeds harmonieuze ruimtes met harmonieuze verhoudingen. Hij trok dit ontwerpprincipe al dan niet zichtbaar door tot in alle aspecten van het bouwen, van structuur tot gevel, van technieken tot het interieur. Structuur, gevel en technieken waren drie aspecten van het bouwen waar Stynen dit raster steeds duidelijk kon weergeven. De zichtbaarheid van het raster in het interieurontwerp varieerde van opdracht tot opdracht.

② *Met de transparante inkomhal* wilde Léon Stynen niet enkel de intenties van de onderneming tonen. Stynen creëerde steeds een inkomhal met een ruimtelijkheid die de bezoeker raakt. De grote, hoge ruimtes met zo weinig mogelijk invulling resulteerden in het opwekken van een gevoel en beleving, hetzij het gevoel van grootsheid, hetzij het gevoel van onderdanigheid en alle gradaties daartussen. De atmosfeer van de inkomhal gaf weer waar de onderneming voor stond, hetzij vertrouwen, hetzij gastvrijheid, hetzij professionaliteit of een combinatie van alles samen. Dit was voor Léon Stynen van primordiaal belang.

- ③ De *panoramische blik op de stad* toonde aan dat Léon Stynen ontwierp in functie van licht, lucht en ruimtelijkheid, volgens de principes van het Nieuwe Bouwen. Door de toepassing van grote raampartijen liet hij de binnen- en buitenruimtes meer en meer in elkaar over lopen. De kantoorgebouwen kregen terrassen zodat werknemers ook tijdens de werkdagen even konden ontspannen. Stynen wilde een lichtrijke werkomgeving creëren waar werknemers graag naartoe gingen. Aan de hand van deze ontwerpmethodiek kon ik vaststellen dat hij de productiviteit van de onderneming linkte met de tevredenheid van de werknemers. Een gegeven dat nu alom geweten is, maar toen nog vrij nieuw was door de opkomst van het nieuwe werken.
- ④ De *moderne technieken* waren interieurontwerpelementen die mooi aansluiten bij de vorige drie ontwerpprincipes. Stynen was een man met een sterk technisch inzicht. Hij wilde steeds de laatste moderne technieken toepassen om de kantoorgebouwen te voorzien van verwarming, verluchting en verlichting. Dit ontwerpprincipe sluit aan bij de opkomst van het nieuwe werken die een aangename werkomgeving wilde voor de werknemers. Hij gebruikte steeds de laatste nieuwe technologieën zoals bijkomende individuele verwarmingen per kantoorruimte zodat de werknemers zelf de temperatuur van hun werkruimte konden bepalen.
- ⑤ *Een aangepaste interieurinrichting* was voor Stynen heel belangrijk. Hij wou niets aan het toeval overlaten. Alle interieurs van de kantoorgebouwen werden grondig bestudeerd en doordacht ingedeeld, hetzij door Stynen, hetzij door aangestelde interieurarchitecten, hetzij door de onderneming zelf.

Deze vijf ontwerpprincipes sluiten mooi aan bij de rol die Léon Stynen het liefste op zich nam, deze van architect, interieurarchitect en meubelontwerper. De ontwerprol evolueerde mee met de tijd. In het begin van zijn carrière als kantoorarchitect nam hij de rol op van architect en ingenieur (Consulaat-Generaal van de VSA in 1950 en E.B.E.S in 1956). Bij de bouw van zijn volgende geanalyseerde kantoorgebouw nam hij de rol op van architect en pleitbezorger van de industriële vormgeving (BP-building in 1969). Bij de bouw van zijn laatste bestudeerde kantoorgebouw nam hij de rol op van architect, interieurarchitect en meubelontwerper (l'Assurance Liégeoise in 1962).

Ik kon echter wel vaststellen, dit werd ook duidelijk aan de hand van de vijf interieurontwerpprincipes, dat Léon Stynen veel belang hechte aan het interieurontwerp of dit nu bij zijn architectenopdracht hoorde of niet. De veranderende evolutie van zijn rol is te wijten aan de veranderingen in de maatschappij en de hervorming van het ontwerponderwijs waar Stynen mee verantwoordelijk voor was.

Tot en met de jaren '50 was er weinig interesse in het interieur bij de opdrachtgevers. Het interieur werd niet gezien als een aparte discipline en werd vaak pas later ingevuld zonder echt rekening te houden met de architectuur. Het is bij de start van twee nieuwe opleidingen, interieurarchitectuur en industriële vormgeving, dat de interesse voor het interieur steeg bij de opdrachtgever. Daar maakte Stynen gebruik van, ook al werden de interieuroopdrachten uitbesteed, hij zorgde ervoor dat interieur een even belangrijk element werd in het ontwerp als de vormgeving van het gebouw op zich. Léon Stynen zijn interesse voor de nieuwe disciplines vertaalde zich in het pleidooi voor een zorgvuldige keuze van gebruiksobjecten.

Tijdens het onderzoek werd gekeken naar de werkplekken, hoe deze georganiseerd, ingericht en aangekleed werden en hoe dit evolueerde gedurende zijn carrière. Ik kwam tot de conclusie dat zijn interieurontwerpprincipes niet veranderden doorheen de tijd. Zijn ontwerpprincipes bleven steeds de bovenvermelde vijf. De manier waarop hij deze toepaste op een bepaald kantoorgebouw evolueerde mijns inziens mee met de veranderingen van de maatschappij. Hierbij moet vermeld worden dat deze slechts over een periode van vijftien jaar werden gerealiseerd wat een vrij korte periode is om dergelijke conclusies te kunnen maken. Ik kon hierdoor geen grote veranderingen vaststellen in de vier geanalyseerde kantoorgebouwen. Dit gegeven kwam volgens mij duidelijk naar voor bij de inkomhal en de functie van de auto binnen het kantoorgebouw. De auto was toen een sterk opkomende trend waar Stynen heel snel in volgde. Ook het feit dat hij steeds de laatste nieuwe technologieën wou gebruiken maakt voor mij duidelijk dat zijn ontwerpprincipes op zich niet veranderden doorheen de tijd, maar wel de manier waarop ze werden toegepast in het kantoorgebouw.

De ontwerpen van Stynen werden in het epiloog vergeleken met de huidige functie van de voormalige kantoorgebouwen. Léon Stynen is een architect, is een interieurarchitect en is een meubelontwerper. De kantoorgebouwen gebaseerd op zijn interieurontwerpprincipes blijven wel degelijk bestaan als kantoorgebouw. Maar deze zijn zo flexibel dat ze ingericht kunnen worden volgens de wensen van de gebruikers. Van de vier kantoorgebouwen zijn er drie nog steeds in gebruik als een kantoor. Ook al leek op het eerste zicht enkel de gevel bewaard, de interieurontwerpprincipes van Stynen leven verder in de kantoorgebouwen. Bij het nader bestuderen van de huidige toestand van de kantoorgebouwen kwamen de interieurontwerpprincipes duidelijk terug. Van de vier kantoorgebouwen is dus slechts één gebouw veranderd van functie. Ook dit gegeven geeft een interessant inzicht, dat Stynen niet enkel kantoorgebouwen ontwierp die enkel en alleen kantoorgebouwen konden zijn maar dat zijn gebouwen konden meegroeien met de veranderende noden in de maatschappij.

- - -

Léon Stynen **IS** een architect,

Léon Stynen **IS** een interieurarchitect,

én Léon Stynen **IS** een meubelontwerper.

- - -

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

REFERENTIELIJST

REFERENTIELIJST

ARCHIEVEN

- [1] Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/63517/0001-LS: *Archief van Léon Stynen*. [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen]. (1988).
- [2] Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/6653717/0002-PDM: *Archief van Paul De Meyer*. [betreffende alle kantoorgebouwen in Léon Stynen in Antwerpen]. (1987, 2015).
- [3] Antwerpen, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, BE/653717/0123-VC: *Archief van Van Coillie, V. R. & J.* [betreffende de kantoorgebouwen in Léon Stynen in Antwerpen]. (2017).
- [4] Antwerpen, Felixarchief, BE SA 655946: *Archief Léon Stynen*. [betreffende alle kantoorgebouwen van Léon Stynen]. (2018).
- [5] Antwerpen, Felixarchief, BE SA 98026: *Archief Hugo Van Kuyck*. [betreffende de E.B.E.S toren in Antwerpen]. (1977).
- [6] Elsene, Privéarchief, *Het privéarchief van Raymond Van Loo*. [betreffende de BP-building in Antwerpen].
- [7] Kortrijk, Rijksarchief, BE-A0516/913: *Verzameling De Coene NV*. [betreffende de BP-building in Antwerpen]. (2016).
- [8] Sint-Genesius-Rode, Privéarchief, *Het privéarchief van Claude Blondel*. [betreffende de BP building in Antwerpen].

BOEKEN

- [1] Abrahams, C. (2016). *Hygge: A Celebration of Simple Pleasures. Living the Danish Way*. Londen, Engeland: Orion Publishing Group.
- [2] Aerts, W., Eyckerman, T., Grieten, S., Laureys, D. e.a. (2004). *Bouwen in beeld: De collectie van het Architectuurarchief van de provincie Antwerpen*. [Tentoonstelling Antwerpen Koninging Fabiolazaal]. Turnhout, België: Brepols.
- [3] Albrecht, D., & B. Broikos, C. (2001). *On the job: design and the american office*. New York, USA: Princeton Architectural Press.
- [4] Bekaert, G. (1985). *Verzamelde opstellen. Deel 1 Stapstenen 1950 – 1965*. Brussel, België: Stichting monumenten- en landschapszorg.
- [5] Bekaert, G. (1990). *Léon Stynen, een architect*. Antwerpen, België: Publicaties deSingel.
- [6] Bekaert, G., & De Kooning, Mil. (2001). *Horta and after 25 Masters of Modern Architecture in Belgium* (2nd revised ed., Vlees en beton 39-49). Gent, België: University. Department of architecture and urbanism.

- [7] Bekaert, G. & Strauven, F. (1971). *Bouwen in België 1945 – 1970*. (2e, herz. dr. ed.). Brussel, België: Nationale Confederatie van het bouwbedrijf.
- [8] Bontridder, A. (1979). *Gevecht met de rede, Léon Stynen, Leven en werk*. Antwerpen, België: Comité Léon Stynen.
- [9] Braem, R. & Kemps, F. H. (1965). *Léon Stynen architect*. Berchem, België: Drukkerij Michiels.
- [10] Brooker, G., & B. Weinthal, L. (2017). *The handbook of interior architecture and design*. London, Engeland: Bloomsbury Publishing Plc.
- [11] Canfyn, F. (2019). *Eren en citeren. Onze grote architecten die ook iets te zeggen hebben*. Hasselt, België: Redactie bureau Palindroom.
- [12] De Kooning, M., De Meyer, R., Floré, F. (2002). *Van Moderne Makelij 1952-1977: De Kortrijkse Kunstwerkstede De Coene in Antwerpen*. Antwerpen, België: Stad Antwerpen.
- [13] De Vos, E. & Lombaerde, P. (2013). *Van Academie tot Universiteit: 350 jaar architectuur in Antwerpen*. Antwerpen, België: UPA.
- [14] Florquin, J. (1982). *Interview met Léon Stynen*. In: J. Florquin (red.) *Ten huize van ... 18* (Davidsfonds. Keurreeks 154). Leuven, België: Davidsfonds.
- [15] Forty, A. (1995). *Objects of Desire: Design and Society since 1750*. London, Engeland: Thames and Hudson.
- [16] Frampton, K. (2011). *Moderne Architectuur: Een kritische Geschiedenis*. (6de ed.). Amsterdam, Nederland: Sun.
- [17] Friedman, R. (2014). *The best place to work, the art and science of creating an extraordinary workplace*. New York, USA: Penguin Group.
- [18] Herman F., Mayeur, R. (2006) *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene, 80 jaar ambacht en industrie, meubelen, interieurs, architectuur*. Kortrijk, België: Groeninghe.
- [19] Lacour, M. & Dohet, M. (1989) *50 jaar Architectuur Brussel*. Brussel, België: Centre d'Etude, de Recherche et d'Action en Architecture.
- [20] Laureys, D., Caigny, S., Migom, S., Serulus, N. (2018) *Léon Stynen: A Life of Architecture: 1899-1990*. Antwerpen, België: Vlaams Architectuurinstituut.
- [21] Le Corbusier. (1924). *Vers une architecture*. (Nouvelle Edition revue et augmentée). Parijs, Frankrijk: Crès.
- [22] Loeffler, J. C. (1998). *The Architecture of Diplomacy: building America's Embassies*. New York, USA: Princeton Architectural Press.
- [23] Lutz, B. (2010). *Knoll: A Modernist Universe*. New York, USA: Rizzoli International Publications.
- [24] Mierop, C., Van Loo, A, Laurent, D. & e.a. (2004). *Design(s) à La Cambre*. Brussel, België: La Cambre. p. 41
- [25] Pile, J. (1978). *Open Office Planning: A handbook for Interior Designers and Architects*. Londen, Engeland: Architectural.
- [26] Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*. Antwerpen, België: Mercatorfonds.
- [27] Veldhoen, E. & Piepers, B. (1995). *Kantoren bestaan niet meer. The demise of the office*. Rotterdam, Nederland: 010 Publishers.
- [28] Westcott, J. & Davis, B. & Bego, R. (2014). *Elements of architecture: Rem Koolhaas. – volume 7*. Venetië, Italië: Marsilio.

[29] Woodham, J. M., & Oxford University Press. (2004). *A Dictionary of Modern Design*. Oxford, Engeland: Oxford University Press.

[30] Tas, F., Commers, F., Van Reeth, B. & Cels, M. (1990). *Hommage aan Léon Stynen 1899-1990*. Antwerpen, België: HAIR. Hoger Architectuurinstituut van het Rijk.

TIJDSCHRIFTEN – KRANTEN

[1] Bontridder, A. (1991). *Léon Stynen, Architect*, In: A+, 1(1991)110, p. 23-25

[2] Daniel, R. M. (2015, maart). *Herman Miller's Action Office: Corporate Interiors in the Cold War*. In: Interiors, 6(2015)1, p. 5-20

[3] De Vos, E. & Somers, I. (2015) *Three Profiles of "Interior Architects" in Postwar Flanders: The Historic Distinction between Practitioners with a Degree, Domestic Advisors, and Interior Decorators*. In: Journal of Interior Design 40(2015)2, p. 37-57

[4] Dubois, M. (1990) *Architect Léon Stynen 1889-1990*, In: Archis, 6(1990)6, p. 6

[5] Dubourg, L. (1959). *Le nouvel immeuble des Sociétés Réunies d'Énergie du Bassin de l'Escaut à Anvers*, In: La Technique des Travaux, 35(1959)11-12, p. 332-341.

[6] Flouquet, P.L. (1960). *Le nouveau bâtiment de L'E.B.E.S., à Anvers*. In: La Maison, 16(1960)4, p. 106-111

[7] Mayeur, R., Herman, F. & van Dijk, T. (2006). *Kunstwerkstede De Coene*. In: Openbaar Kunstbezit Vlaanderen 44(2006)4. p 43

[8] Novgorodsky, L. (1953). *Le nouveau Casino d'Ostende*, In: La Technique des Travaux, 29(1953)03-04, p. 73-86

[9] Novgorodsky, L. (1960). *Le nouveau centre télégraphique de Bruxelles*, In: La Technique des Travaux, 36(1960)11-12, p.331-340

[10] Novgorodsky, L. (1963). *Les nouveaux bureaux de la société B.P. Belgium à Anvers*, In: La Technique des Travaux, 39(1963)5-6, p. 130-139.

[11] Novgorodsky, L. (1963). *Immeuble pour bureaux avenue de France à Anvers (S.A. L'Assurance Liégeoise)*. *Architects: Léon M.J.R. Stynen et Paul De Meyer*, In: La Technique des Travaux, 39(1963)9-10, p. 289-295.

[12] Pullen, W. (2018). *Het Kantoor, van traditioneel cellenkantoor naar flexplek*, In: de Architect, 49(2018)06, p. 64-68.

[13] Puttemans, P. (1964). *L'immeuble B.P. Belgium à Anvers*, In: Architecture, 64(1964)56, p. 392-400.

[14] Stalder, L. (2009, maart). *Turning Architecture Inside Out: Revolving Doors and Other Threshold Devices*. In: Journal of Design History, 22(2009)1, p. 69-77

[15] Swimberghe, P. (2017, 15 november). *Hoog van de toren*. In: Knack Weekend, (2017)46, p. -

[16] Swimberghe P. (2018, 1 oktober). *Man van beton: een blik op de architectuur van Léon Stynen*, In: Knack Weekend, 40(2018).

- [17] Van Ottele, J. (2001). *YourNews: de geboorte van een internetbedrijfje*, In: Vrij Nederland, (2001)03, p. 40-45
- [18] Van Zadelhoff, W. (1997). *Een manier van leven, een manier van bouwen. Het eigen woonhuis van Leon Stynen.*, In: M&L - Monumenten, landschappen en archeologie, 16(1997)4, p. 41-56.
- [19] [Onbekend]. (1952). *Kursaal d'Ostende*, In: Architecture, 52(1952)5, p. 137-143
- [20] [Onbekend]. (1952). *The American Consulate General, Antwerp by Léon Stynen, Architect*. In: The Link, (oktober 1952).
- [21] [Onbekend]. (1954). *Consulat des états-Unis a Anvers*, In: Architecture, 54(1954)9, p. 368-370
- [22] [Onbekend]. (1954). *conssite de l'enseignement de l'esthétique industrielle en Belgique*. In : habitat-habitation (1954)07-08, p 113-114
- [23] [Onbekend]. (1958). *Het nieuwe administratief gebouw "Prevoyance sociale" te Brussel*, In: Bouwen en Wonen 5(1958)2; p. 46-62
- [24] [Onbekend]. (1959). *Bureaux de l'E.B.E.S à Anvers*, In: Architecture, 59 8(1959)29, p. 248-255
- [25] [Onbekend]. (1959). *De nieuwe gebouwen E.B.E.S Antwerpen*, In: Bouwen en Wonen 6(1959)6; p. 199-217
- [26] [Onbekend]. (1961). *Suspension Structures. Office Tower. Hung Curtain Walls*, In: Progressive Architecture 42(1961)9; p. 204-207
- [27] [Onbekend]. (1962). *Architecture contemporaine. Immeuble de bureaux à Anvers*, In: Habitat, 22(1962)1, p. 1-3
- [28] [Onbekend]. (1962). *Remise de la médaille d'or des architectes belges à J.J. Eggerickx*, In: La Maison, 18(1962)2; p. 44-47
- [29] [Onbekend]. (1962). *Immeuble de B.P. Belgium Anvers*, In: La Maison 18(1962)2; p. 48-51
- [30] [Onbekend]. (1964). *Le building de la B.P. Belgium à Anvers*, In: La Maison 20(1964)4; p. 104-109
- [31] [Onbekend]. (1964). *Informations*, In: Architecture 64 64(1964)57; p. 445-451
- [32] [Onbekend]. (1964). *Aménagement du centre administrative de la B.P. Anvers*, In: Architecture 64 64(1964)57; p. 487-490
- [33] [Onbekend]. (1964). *Connaissez-vous bien Formica?*, In: La Maison 20(1964)9; p. 1-9
- [34] [Onbekend]. (1965). *Kantoorgebouw Société B.P. voor België te Antwerpen*. In: Bouw 20(1965)6; p. 177-181
- [35] [Onbekend]. (1996). *Gekleurde muren*, In: M&L - Monumenten, landschappen en archeologie., 15(1996)4; p. 12-56

INTERNETBRONNEN

- [1] Agentschap Onroerend Erfgoed. (2014). *Villa Claude Blondel*. Geraadpleegd op 4 mei 2019, van www.inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoed/objecten/47553
- [2] Agentschap Onroerend Erfgoed. (2016). *Spruyt, James*. Geraadpleegd op 30 december 2018 van www.inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/9620

- [3] Agentschap Onroerend Erfgoed. (z.d.) *Meekens, Paul*. Geraadpleegd op 30 december 2018 van www.inventaris.onroerenderfgoed.be
- [4] Agentschap Onroerend Erfgoed. (2019). *Casino-Kursaal*. Geraadpleegd op 17 mei 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/56428>
- [5] Architectura (2018, 11 oktober). *Eagles of Architecture over Léon Stynen*. Geraadpleegd op 8 december 2018 van <http://www.telegraaf.nl/docent-van-het-jaar-2016>
- [6] Architectuurarchief Provincie Antwerpen. (2014). *Tentoonstelling 'Modellenwerk'*. [Infobrochure Tentoonstelling]. Geraadpleegd op 26 januari 2019, van www.provincieantwerpen.be/content/dam/provantdrem/dienst-erfgoed/Architectuurarchief/Infobrochure_modellenwerk_TG.pdf
- [7] Balduyck, M. (2016, 18 januari). *Toren Electrabel wordt WATT building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <http://www.madeinantwerpen.be/nieuws/toren-electrabel-wordt-watt-building/>
- [8] Braeken, J. (2012). *BP-building*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6958>
- [9] Braeken, J. (2013). *Consulaat-Generaal van de Verenigde Staten van Amerika*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214911>
- [10] Braeken, J. (2013). *Kantoorgebouw L'Assurance Liégeoise*. Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214914>
- [11] Braeken, J. (2015). *Kantoorgebouw E.B.E.S.* Geraadpleegd op 1 december 2018, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/7329>
- [12] Braeken, J. (2015). *De Zonnewijzer*. Geraadpleegd op 20 februari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/7325>
- [13] Braeken, J. (2018). *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten*. Geraadpleegd op 22 april 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/5577>
- [14] Braeken, J. (2019) *Boerentoren*. Geraadpleegd op 25 april 2019 van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3959>
- [15] Connox. (z.d.). *The knoll International History in the shop*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.connox.com/knoll-international/knoll-international-history.html
- [16] Demeulemeester, T. (2018, 15 oktober). *Binnenkijken in de 'Léon Stynen'-woning van Baron herman Van der Wee*. Geraadpleegd op 29 april 2019, van <https://www.tijd.be/sabato/architectuur/binnenkijken-in-de-leon-stynen-woning-van-baron-herman-van-der-wee/10059043.html>
- [17] deSingel. (z.d.). *Kunstcampus groeit*. Geraadpleegd op 18 januari 2018, van <https://desingel.be/kunstcampus-groeit.orb>
- [18] De Coene. (z.d.). *De Coene: Verleden tot heden* [online geschiedenis]. Geraadpleegd op 19 februari 2019, van <http://www.decoene.eu/de-coene/>

- [19] De Heide, T. & Heldens, M. (2017, 6 mei). *Ooit een verzekeringsgebouw, nu een trendy appartementencomplex*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van <https://fd.nl/fd-persoonlijk/1200368/ooit-een-verzekeringsgebouw-nu-een-trendy-appartementencomplex>
- [20] De Vree, J. (z.d.). *Boucharderen*. Geraadpleegd op 21 april 2019, van www.joostdevree.nl/shtmls/boucharderen.shtml
- [21] Dunn, S. (2018, 2 mei). *The Accidental Arrival of the Cubicle*. Geraadpleegd op 27 februari 2019, van <https://medium.com/robin-powered/the-accidental-arrival-of-the-cubicle-ebc04da7552>
- [22] Engie Electrabel. (z.d.). *Geschiedenis*. Geraadpleegd op 31 december 2018, van www.corporate.engie-electrabel.be/nl/100-jaar-ervaring/geschiedenis/
- [23] Familie webblad Van Coilge. (2006, 1 januari). *Jérôme Van Coillie (1892 – 1944)*. [Familiwebblog]. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van http://vancoilge.net/his/18920401a1919cur_jero-me_aannemer.html
- [24] Huygens, F. (2016). *Het ambacht voorbij, Artisanale vormgeving in België 1945 – 1990*. Geraadpleegd van file:///D:/Downloads/COR_HoD_FrankHuygens_Het_ambachtvoorbij_20160908-_2_-BDK-DEF.pdf
- [25] Jezard, A. (2018, 19 januari). *The traditional office is over. Here is why*. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <http://freedomandsafety.com/en/content/blog/traditional-office-over-here-why>
- [26] Laureys, D. (z.d.) *Meer over Léon Stynen (1899-1990)* I [Artikel van Architectuurarchief Vlaanderen]. Geraadpleegd op 14 januari 2019, van www.architectuurarchiefvlaanderen.be/nl/artikel/meer-over-leon-stynen-1899-1990.
- [27] Lombaerde, P., & De Vos, E. (z.d.). *Van Academie tot universiteit*. Geraadpleegd op 7 april 2019, van <https://www.aspeditions.be/nl-be/book/van-academie-tot-universiteit/15631.htm>
- [28] Mansson, H. (2018, 21 mei). *The History of the Office: Office Trends through the Centuries*. Geraadpleegd op 30 december 2018, van <https://hubblehq.com/blog/the-history-of-the-office>
- [29] Mayeur, R., Herman, F. & van Dijk, T. (2017, 28 april). *Kunstwerkstede De Coene*. Geraadpleegd op 19 februari 2019, van www.tento.be/OKV-artikel/kunstwerkstede-de-coene
- [30] Mister Design. (z.d.). *Fritz Hansen Ant Stoel Naturel Fineer*. Geraadpleegd op 3 april 2019, van https://www.misterdesign.be/fritz-hansen-ant-stoel-naturel-fineer.html?gclid=Cj0KCQjw7sDIBRC9ARIsAD-pDFrk0rm9AD9euF5tmouZLUcYX6eKAgS5mkyWS908gU_VX91U7DEZCawaAmU1EALw_wcB
- [31] MoMA. (z.d.). *Stacking Tableware (model TC100)*. Geraadpleegd op 2 juni 2019, van www.moma.org/collection/works/3562.
- [32] TU Delft. (z.d.). *1946 – 1962 | De Geschiedenis van Industrieel Ontwerpen*. Geraadpleegd op 19 april 2019, van <https://delftdesignhistory.nl/1946-1962-de-jaren-van-oprichting/>
- [33] Unie van Marmergroeven en Zagerijen van België. (z.d.). *Marmer: uniek en decoratief*. Geraadpleegd op 30 mei 2019, van www.denatuursteen.be/steen/marmer.

- [34] Unie van Marmergroeven en Zagerijen van België. (z.d.). *Marmer: uniek en decoratief*. Geraadpleegd op 30 mei 2019, van www.denatuursteen.be/steen/marmer.
- [35] Van Impe, E. (2017, 27 november). *Archief van Paul De Meyer. 1944-1989. 50,40 m (420 archiefdozen) en 14 laden plannenkast*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be
- [36] Van Impe, E. & Verhelst, J. & Van de Voorde, S. (2013, 16 september). *Walter Bresseleers*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be
- [37] Van Regenmortel, E. & Verhelst, J. (2013, 30 januari). *Hugo Van Kuyck*. In: ODIS. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.odis.be
- [38] Verzekeringen.be. (2017, 16 december). *Compagnies d'assurances en Belgique*. Geraadpleegd op 13 januari 2019, van www.assurances.be/compagnies-assurances-assureurs-historique-acquisitions
- [39] Vlaams Architectuurinstituut. (2017, 28 december). *Inventaris archief Léon Stynen (1899-1990)*. Geraadpleegd op 20 oktober 2018, van www.collectie.architectuurarchiefvlaanderen.be
- [40] Vlaamse Architectuurinstituut. (2018, 1 oktober). Léon Stynen, Architect. [Tentoonstellingsgids]. Geraadpleegd van www.vai.be/files/bijlagen/activiteiten/leon_stynen_architect_bezoekersgids-nl.pdf
- [41] Vlaams Architectuurinstituut. (2018, 11 oktober). *Publicatie I Léon Stynen. A Life of Architecture (1899-1990)*. Geraadpleegd op 14 januari 2019, van www.architectuurarchiefvlaanderen.be/nl/leon-stynen-a-life-of-architecture.
- [42] Vlaams Architectuurinstituut. (z.d.). *4 torens*. Geraadpleegd op 18 januari 2018, van <https://www.kunstsit.be/gebouw/vier-torens/>
- [43] [Onbekend]. (1993, 3 augustus). *Uitval naar justitie bij begrafenis van Coillie* [nieuwsartikel uit 1993]. Geraadpleegd op 1 februari 2019, van www.cobouw.nl/bouwbreed
- [44] [Onbekend]. (z.d.). *Het modernisme*. Geraadpleegd op 1 juni 2019, van www.kunst-modernisme.blogspot.com/p/destijl.html

JOURNALS, RAPPORTEN, CONFERENTIES

- [1] Van Meel, J. & Vos, P. (2001). *'Funky' kantoren – zin en onzin van een biljart op het werk*. Geraadpleegd van www.cfpb.nl/media/uploads/publicaties/upload/Meel_2001_FunkyKantoren.pdf

PERSOONLIJKE COMMUNICATIE

- [1] Debrabandere, E. [medewerker van Delen Private Bank]. Meeting op 12 februari 2019 in het kantoorgebouw van Delen Private Bank te Antwerpen, de BP-building. *Communicatie over het huidige gebruik van het gebouw en nagaan of de werkplekken ontworpen door Léon Stynen nog voldoen aan de noden van vandaag.*
- [2] Gorlé, A. [ir. Architect bij Patine-architecten – master in conservation of monuments and sites]. Meeting op 14 maart 2019 op bureau van Patine-architecten te Kontich. *Communicatie over de restauratiewerken van de BP-building door Patine architecten.*
- [3] Hens, A. [Galeriehouder voor authentiek design en kunst]. Meeting op 4 mei 2019 in zijn galerij te Antwerpen. *Communicatie over Straatman & Loral en Stynen.*
- [4] Laureys, D. [Collectiebeheerder Architectuurarchief Vlaanderen]. persoonlijke communicatie tijdens archiefonderzoek in de leeszaal van het Architectuurarchief Vlaanderen.
- [5] Myriam [medewerker van CMA]. Meeting op 7 februari 2019 in het Centraal Laboratorium te Antwerpen, het vroegere Consulaat Generaal gebouw. *Communicatie over het huidige gebruik van het gebouw en nagaan of de werkplekken ontworpen door Léon Stynen nog voldoen aan de noden van vandaag.*
- [6] Vandemeulebroucke, J. [medewerker van Fosbury & Sons]. Meeting op 12 februari 2019 in de W.A.T.T-toren te Antwerpen, het vroegere E.B.E.S gebouw. *Communicatie over het huidige gebruik van het gebouw en nagaan of de werkplekken ontworpen door Léon Stynen nog voldoen aan de noden van vandaag.*
- [7] Van Loo, A. [Dochter van Raymond Van Loo]. Meeting op 15 april 2019 in het privéarchief van Raymond Van Loo. *Communicatie over het leven en werk van Raymond Van Loo.*

THESIS, DISSERTATIES EN SCRIPTIES

- [1] De Smet, T. (2007). *Atoomschuilkelders: Latente architectuur*. [Unpublished thesis UGent]. Geraadpleegd van <https://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:001312232>
- [2] D'Haen, J. (1987). *Koninklijk Vlaams Muziekconservatorium & De Singel: Architect Leon M.J.R. Stynen*. [Published thesis Hoger architectuurinstituut Sint-Lucas Gent]. Gent, België: H.A.I.S.L.G.
- [3] Gorlé, A. (2004). *Hof Ten Bos: former health resort for children in Brasschaat (1937-1938) by Léon Stynen: Analysis and restoration strategies*. [Unpublished thesis K.U. Leuven].
- [4] Serulus, N. (2012). *Design promotion in Belgium in the 1960s: national interest and European ambitions*. In: Farias, P.L. & Calvera, A. & Braga M. (e.d.). (2012). *Design frontiers : territories, concepts, technologies*. São Paulo, Brazilië : Blucher. p. 246-250.

- [5] Sterckx, E. (2006). *Léon Stynen (1899-1990): De Koning Albertbuilding te Kessel-Lo (1956-1960): Een modernistisch sociale huisvestingsproject*. [Published thesis K.U. Leuven] Leuven, België: K.U.Leuven. Faculteit Letteren.
- [6] Thiers, K. (1994). *Analyse van de villa's van Léon Stynen tussen 1923 en 1940*. [Published thesis K.U. Leuven] Leuven, België: S.n.
- [7] Van Meel, J. (2000). *the European Office, office design and national context*. (proefschrift) Rotterdam, Nederland: 010 Publishers.

INTERNE DOCUMENTEN

- [1] Floré, F., & Deswaef, N. (2018, september). [Thesis Master Interieurarchitectuur] [Opdrachtomschrijving]. Geraadpleegd op 1 december 2018, van www.toledo.wenk.be

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

AFBEELDINGENLIJST

AFBEELDINGENLIJST

- afb 1 De Meyer, P. (z.d.). *Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.
- afb 2 De Meyer, P. (1969). *Léon Stynen met de maquette van het Economische Centrum in Antwerpen, circa 1969*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.
- afb 3 [Onbekend]. (2009, 26 september). *Gedenkzuil voor militaire slachtoffers van WO1, Burg. Frans Desmidtplein, Knokke*. [Foto]. Geraadpleegd op 1 december 2018, van www.nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_onroerend_erfgoed_in_Knokke-Heist.
- afb 4 [onbekend]. (1930). *Groepsfoto CIAM III (1930)*. [Foto]. Geraadpleegd op 30 mei 2019, van <http://hasxx.blogspot.com/2013/02/los-ciam-congresos-internacionales-de.html>
- afb 5 Vlaamse Architectuur Instituut. (z.d.). *Dokterswoning Van Thilo in Ekeren*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 6 Vandercam, S. (1952). *Paul Delvaux tijdens zijn wandschildering in het casino van Oostende, circa 1952*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.
- afb 7 Vlaamse Architectuur Instituut. (z.d.). *Léon Stynen en Paul De Meyer, jaren '60*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 8 Stynen, L. (1956). *Interieur schip Leopold III*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 9 Stynen, L. (1959). *Telexgebouw, circa 1959*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 10 [Eigen foto]. (2019). *Aanbevelingsbrief over Léon Stynen van Jules Velge aan het FBO bij het aanwerven van een architect voor het Amerikaanse Consulaat in Antwerpen*. [Brief] Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinerij – Doos 74. (1988).
- afb 11 Frank Lloyd Wright. (1906). *Larkin Administration Building, Buffalo, New York, 1903-6, filing cabinets*. [Foto]. Overgenomen van Larkin Company Photograph Collection, Reserach Library, Buffalo History Museum.
- afb 12 KBC Historisch archief. (1931). *Boerentoren Antwerpen, circa 1931*. [Foto] Geraadpleegd op 20 maart 2019, van <https://patine-architecten.be/projecten/kbc-toren>.

- afb 13 Herman Miller. (1964). *Robert Propst's Action-office*. [Foto]. Geraadpleegd op 30 december 2018, van www.hermanmiller.com.
- afb 14 Herman Miller. (1964). *Action Office I*. [Foto]. Geraadpleegd op 30 december 2018, van www.hermanmiller.com.
- afb 15 Herman Miller. (1968). *Action Office II, 'Cubicle' style*. [Foto]. Geraadpleegd op 29 mei 2019, van www.hermanmiller.com.
- afb 16 [Onbekend]. (1970). *De cubicle*. [Foto]. Geraadpleegd op 29 mei 2019, van <https://www.wsj.com/articles/a-brief-history-of-the-dreaded-office-cubicle-1399681972>
- afb 17 Stynen, L. (z.d.). *Consulaat-Generaal van de VSA*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 18 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Trap naar de hoofdingang*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 19 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Maquette van Consulaat-Generaal van de VSA*. [Maquette]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 20 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Achtergevel Consulaat-Generaal van de VSA*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 21 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Model van Consulaat-Generaal van de VSA*. [Presentatiemaquette]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 22 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Voorgevel E.B.E.S.* [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 23 Vercruyssen, F. (2016). *De gerenoveerde E.B.E.S.-toren kreeg een nieuwe naam: WATT-toren*. [Foto] Geraadpleegd op 20 maart 2019, van <http://www.actiefwonen.be/nieuwe-manierwerken-antwerpse-watt-toren/>
- afb 24 [Eigen foto]. (2019). *Perspectieftekening van het interieur van de E.B.E.S.-toren*. [Ontwerpschets]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.91 Antwerpen, Mechelsesteenweg 259, E.B.E.S – Doos 195]. (1988).
- afb 25 Les Frères Haine. (1962). *De BP-building kort voor zijn voltooiing*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.
- afb 26 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Constructie van de ondergrondse verdieping*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. van Coillie.
- afb 27 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *De opbouw van de ophangconstructie*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. van Coillie.
- afb 28 [Eigen foto]. (2019). *Constructie BP*. [3D tekening van structuur]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.57 Antwerpen, Jan van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124]. (1988).

- afb 29 Dumarey, A. (2018). *Sokkel BP-building*. [Foto]. Geraadpleegd op 26 januari 2019, van www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/09/07/maak-kennis-met-stynen-de-architect-die-antwerpen-mee-vorm-gaf/
- afb 30 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Inkomhal BP-building*. [Foto]. – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 31 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Gevel L'Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 32 Stynen, L. (1959). *Kantoorgebouw L'Assurance Liégeoise*. [Ontwerpschets]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 33 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Gevel L'Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 34 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Léon Stynen*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 35 Stynen, L. (1965). *Presentatietekening President Building, circa 1965*. [Presentatietekening]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 36 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Eerste Ontwerpmaquette van het Rijksadministratief Centrum, 1958*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 37 Stynen, L. (z.d.). *Eigen woning van Léon Stynen, Antwerpen*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 38 Vlaams Architectuur Instituut. (1958). *Stand Expo 58*. [Foto Expostand]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.
- afb 39 Van Loo, R. (z.d.). *Ontwerp van Van Loo & Blondel in Brussel*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 40 Stynen, L. (z.d.). *Interieur Belg. - Luxembergeoise, Brussel*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 41 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Ant chair van Arne Jacobsen in het personeelsrestaurant van BP-building*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 42 [Onbekend]. (z.d.). *Detail van translucente wanden ontworpen en geproduceerd door het voormalige interieurbedrijf Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*. [Foto]. Overgenomen uit Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.
- afb 43 [Onbekend]. (z.d.). *Translucente wanden ontworpen en geproduceerd door het voormalige interieurbedrijf Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*. [Foto]. Overgenomen uit Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.

- afb 44 Climan. (1952). *Zicht op de hoofdingang en de receptie in de lobby van het Amerikaanse consulaat-generaal*. [Foto]. Overgenomen uit The Link (1952)5.
- afb 45 [Eigen foto]. (2019). *Grondplan gelijkvloers Consulaat-Generaal van de VSA (10/12/1950)* [Grondplan] Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 72. (1988).
- afb 46 Climan. (1952). *Consul General Edward Anderson betreedt nieuwe gebouw tijdens zijn eerste bezoek*. [Foto]. Overgenomen uit The Link (1952)5.
- afb 47 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Trap van eerste naar tweede verdieping*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 48 Climan. (1952). *De gang op de eerste verdieping*. [Foto]. Overgenomen uit The Link (1952)5.
- afb 49 Climan. (1952). *Deel van het visumgedeelte dat evenwijdig loopt aan de achtertuin*. [Foto]. Overgenomen uit The Link (1952)5.
- afb 50 [Eigen foto]. (2019) *Voorontwerp gelijkvloers Consulaat gebouw*. [Voorontwerp] Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 72. (1988).
- afb 51 [Eigen foto]. (2019). *Principeschets verwarming- en koelingssysteem*. [principeschets]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 70. (1988).
- afb 52 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Raamprofielen van Camebel*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 53 [Onbekend]. (1959). *Zicht vanaf de inkom op de Mechelsesteenweg, kijkend naar de informatiedienst rechts in de hoge inkomhal*. [Foto uit tijdschrift]. Overgenomen uit Bouwen en Wonen 6(1959)1.
- afb 54 [Onbekend]. (1959). *Zicht op de hoge inkomhal, vanaf de tussenverdieping boven de informatiedienst*. [Foto uit tijdschrift]. Overgenomen uit Bouwen en Wonen 6(1959)1.
- afb 55 [Onbekend]. (1959). *Schoolkeuken op de tussenverdieping*. [Foto uit tijdschrift]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 35(1959)11-12.
- afb 56 [Onbekend]. (1959). *De diensten op de eerste verdieping*. [Foto uit tijdschrift]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 35(1959)11-12.
- afb 57 [Onbekend]. (1959). *Vergaderzaal vs. Demonstratiezaal op de gelijkvloerse verdieping*. [Foto uit tijdschrift]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 35(1959)11-12.
- afb 58 [Onbekend]. (1959). *Het restaurant op de tweede verdieping*. [Foto uit tijdschrift]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 35(1959)11-12.

- afb 59 [Eigen foto]. (2019). *Kantoorindeling volgens de module van 1,5 meter bij 1,5 meter*. [principeschets]. Gefotografeerd uit Felixarchief, Archief Hugo Van Kuyck. – Verenigde Energiebedrijven van het Scheldeland. (E.B.E.S.) Bureelgebouw in Antwerpen, in samenwerking met architect Leon Stynen. (2009).
- afb 60 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Toren met Penthouse*. [Presentatiemaquette]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 61 Van Loo, R. (z.d.). *Het TC100 servies in de BP-building*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 62 [Onbekend]. (z.d.). *De translucente houten panelen ontworpen en geproduceerd door de Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene*. [Foto]. Overgenomen uit Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.
- afb 63 Van Loo, R. (z.d.). *Het TC100 servies in de doorkijkkast die kan open gedaan worden vanaf de twee ruimtes*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 64 Stynen, L. (1965). *Kluis BP-building*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 65 Van Loo, R. (z.d.). *Leren meubels voor de inkom van de BP-building, ontworpen door Raymond Van Loo en Claude Blondel*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 66 Blondel, C. (z.d.). *Inkomhal BP-building met tussenwanden en meubels ontworpen door Van Loo en Blondel*. [Foto]. Overgenomen uit Privéarchief Claude Blondel, Sint-Genesius-Rode.
- afb 67 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Liften in de centrale kern*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 68 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Kantoorruimtes Werknemers*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 69 Van Loo, R. (z.d.). *Type archiefkast voor bedienden ontworpen door Van Loo en Blondel*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 70 Van Loo, R. (z.d.). *Stoelen ontworpen voor BP-building*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 71 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Bureau van de directeur met vergadertafel*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 72 Van Loo, R. (z.d.). *Bureau van de directeur met zithoek*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 73 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Zicht op de bureau van de directeur*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

- afb 74 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Conferentiezaal met stoelen en tafel van Eero Saarinen*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 75 Van Loo, R. (z.d.). *Restaurant voor de managers*. [Foto]. Overgenomen uit Privé Archief Raymond Van Loo, Elsene.
- afb 76 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Personeelsrestaurant op de 1de verdieping*. [Foto]. Overgenomen uit Rijksarchief Kortrijk – Verzameling De Coene NV.
- afb 77 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Constructie van een IPAN wandelement in de IPAN fabriek in Oostende*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.
- afb 78 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Inkom L'Assurance Liégeoise*. [Schetsontwerp]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 79 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Inkom L'Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 80 [Onbekend]. (z.d.). *De inkomhal kijkend naar de hoofdingang langs de Frankrijklei, vanaf het bureau van de deurwachter met zicht op de SL48, SL46 en het ronde salontafeltje*. [Foto]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 39(1963)9-10.
- afb 81 [Eigen foto]. (2019). *Links DHS30 en SL28; Rechts typistentafel met SL32*. [Ontwerpschets aanzicht meubelen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, l'Assurance Liégeoise – Doos 77. (1988).
- afb 82 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Uitzicht vanaf de infobalie naar de drie fauteuils SL38, ronde salontafel en minimalistische zitbank*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie, V.R. & J.
- afb 83 [Onbekend]. (z.d.). *Uitzicht op het bureau van de directeur, naar de vergaderruimte achteraan het bureau*. [Foto]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 39(1963)9-10, p. 289-295.
- afb 84 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Uitzicht vanaf de trap naar de toonbank in de wachtzaal en één van de twee krukjes*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 85 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Het open verdiepingsplan voor verhuur*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie, V.R. & J.
- afb 86 [Onbekend]. (z.d.). *Conferentieruimte op de achtste verdieping*. [Foto]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 39(1963)9-10.
- afb 87 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Gang lift*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.

- afb 88 Vlaams Architectuur Instituut. (z.d.). *Trap naar de receptie van l'Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen.
- afb 89 [Eigen foto]. (2019). *De ontworpen kantooruimtes volgens een module van 1,83 meter bij 1,83 meter*. [principeschets]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Jan Van Rijswijcklaan 162, BP – Doos 124. (1988).
- afb 90 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in de BP-building; grondplan eerste tot tiende verdieping*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.57 Antwerpen, Jan van Rijswijcklaan 162, BP– Doos 124. (1988).
- afb 91 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in de BP-building; grondplan twaalfde verdieping*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.57 Antwerpen, Jan van Rijswijcklaan 162, BP– Doos 124. (1988).
- afb 92 Vlaams Architectuurinstituut. (z.d.). *Het zichtbare raster in de BP-building*. [Eigen bewerkingen, 2019]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie V.R. & J.
- afb 93 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in het consulaatgebouw; gelijkvloers*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij – Doos 72. (1988).
- afb 94 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in het consulaatgebouw*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinaderij. (1988).
- afb 95 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise; tussenverdieping*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, l'Assurance Liégeoise – Doos 77. (1988).
- afb 96 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise; typeverdieping*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, l'Assurance Liégeoise – Doos 77. (1988).
- afb 97 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise; gelijkvloers*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, l'Assurance Liégeoise – Doos 77. (1988).

- afb 98 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in l'Assurance Liégeoise*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.37 Antwerpen, Frankrijklei 70, l'Assurance Liégeoise. (1988).
- afb 99 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in de E.B.E.S.-toren, gelijkvloers*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.91 Antwerpen, Mechelsesteenweg 259, E.B.E.S – Doos 195]. (1988).
- afb 100 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in de E.B.E.S.-toren, tweede verdieping*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.91 Antwerpen, Mechelsesteenweg 259, E.B.E.S – Doos 195]. (1988).
- afb 101 [Eigen foto]. (2019). *Het zichtbare raster in de E.B.E.S.-toren*. [Eigen bewerkingen]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.91 Antwerpen, Mechelsesteenweg 259, E.B.E.S – Doos 195]. (1988).
- afb 102 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Inkom Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Van Coillie.
- afb 103 [Eigen foto]. (2019). *Perspectief tekening ontwerpvoorstel E.B.E.S.-toren*. [principe-schets]. Gefotografeerd uit Felixarchief, Archief Hugo Van Kuyck. – Verenigde Energiebedrijven van het Scheldeland. (E.B.E.S.) Bureelgebouw in Antwerpen, in samenwerking met architect Leon Stynen. (2009).
- afb 104 [Onbekend]. (z.d.). *De inkomhal van E.B.E.S.-toren met zicht op de informatiedienst*. [Foto]. Overgenomen uit La Technique des Travaux, 35(1959)11-12.
- afb 105 Stad Antwerpen. (2017). *Panoramische blik op de stad vanaf de BP-building, op vandaag*. [Foto]. Overgenomen uit Felixarchief, Archief Léon Stynen. – BP Building. (2017).
- afb 106 Stad Antwerpen. (z.d.). *Panoramische blik op de stad vanaf de BP-building kort na de voltooiing*. [Foto]. Overgenomen uit Felixarchief, Archief Léon Stynen. – BP Building. (2009).
- afb 107 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Opbouw van het IPAN plafond bij BP-building waarachter de technieken werden weggewerkt*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.
- afb 108 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Opbouw technieken bij l'Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.
- afb 109 Vlaams Architectuur Instituut (z.d.). *Reclamefolder van IPAN modulair systeem*. [Foto]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief V.R. & J. Van Coillie.
- afb 110 De Jaegere, M. (2019). *SL58 ontworpen door Léon Stynen, voor de Wereldexpo in 1958*. [Foto]. Overgenomen van <https://www.pinterest.fr/pin/328622104050883544/>.
- afb 111 PBL. (2015). *Grafiek leegstand van kantoorgebouwen*. [Grafiek]. Overgenomen van www.pbl.be

- afb 112 [Eigen foto]. (2019). *Ontwerpschets gevel van Consulaat-Generaal van de VSA*. [Ontwerpschets]. Gefotografeerd uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.36 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinerij – Doos 70. (1988).
- afb 113 Stynen, L. (1965). *Bureelgebouw RBP schetsontwerp 1*. [Schetsontwerp]. Overgenomen uit Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Léon Stynen – 3.1.35 Antwerpen, Frankrijklei 67-69, Belgische petroleumraffinerij – Doos 65. (1988).
- afb 114 [Eigen foto]. (2019). *Originele trap van consulaatgebouw*. [Foto]. Gefotografeerd op 7 februari 2019.
- afb 115 [Eigen foto]. (2019). *Nieuwe lift op oorspronkelijke plaats*. [Foto]. Gefotografeerd op 7 februari 2019.
- afb 116 [Onbekend]. (2016). *De inkomhal van de BP-building, na de renovatiewerken*. [Foto]. Overgenomen van <https://apen.be/open-monumentendag-2016>
- afb 117 [Onbekend]. (2016). *De inkomhal van de BP-building, na de renovatiewerken. Met zicht op de nieuwe inkommeubelen*. [Foto]. Overgenomen van <https://apen.be/open-monumentendag-2016>
- afb 118 Van Damme, K. (2013). *Herinrichting van de vierde verdieping in de BP-building*. [Foto]. Overgenomen van www.vincentvanduysen.co
- afb 119 Vercruysse, F. (2018). *Lounge Fosbury & Sons, op de plaats van de vroegere publieke diensten van E.B.E.S.* [Foto]. Overgenomen van www.fosburyandsons.com
- afb 120 [Eigen foto]. (2019). *Inkom WATT toren*. [Foto]. Gefotografeerd op 12 februari 2019.
- afb 121 Osar architecten. (2018). *Nieuwe dakpaviljoen naar ontwerp van Léon Stynen*. [Maquette]. Overgenomen van www.he-co-construct.be/nieuws.
- afb 122 Stramien. (2016). *Ontwerpbureau Stramien in de nieuwe WATT toren*. [Foto]. Overgenomen van www.stramien.be
- afb 123 Verlinde, P. (2017, 15 november). *Een verdiepingsvloer heringericht tot een openplan appartement, met zicht op de leien*. [Foto]. Overgenomen uit Knack Weekend 2017(46).
- afb 124 Stad Antwerpen. (2018, 9 september). *De inkom langs de Van Cuyckstraat, gerenoveerd in 2013*. [Foto]. Overgenomen uit Programmaboekje Open Monumentendag.
- afb 125 Verlinde, P. (2017, 15 november). *Nieuwe loft in l'Assurance Liégeoise*. [Foto]. Overgenomen uit Knack Weekend 2017(46).
- afb 126 Verne Photography. (2017, 11 april). *Het appartement van Michael Arts, waarbij niets meer doet vermoeden aan het oorspronkelijke ontwerp*. [Foto]. Overgenomen van www.tijd.be/sabato/design/ex-tommy-hilfiger-topper-koopt-antwerps-kantoorgebouw-als-woning/9881889.html

Afb 1 – Léon Stynen bij de opening van het Casino-Kursaal in Oostende, in 1953.
© Vlaamse Architectuurinstituut – Collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Paul De Meyer.

BIJLAGENLIJST

BIJLAGENLIJST

- Bijlage A Alle gebouwen van Léon Stynen met een kantoorfunctie.
- Bijlage B Inhoud archieven – Consulaat-Generaal van de VSA
- Bijlage C Bijkomend beeldmateriaal van het Consulaat-Generaalgebouw
- Bijlage D Inhoud archieven - BP-building
- Bijlage E Bijkomend beeldmateriaal van de BP-building
- Bijlage F Meubelontwerpen door Raymond Van Loo & Claude Blondel voor de BP-building
- Bijlage G Inhoud archieven - E.B.E.S-building
- Bijlage H Bijkomend beeldmateriaal van de E.B.E.S-toren
- Bijlage I Inhoud archieven - L'Assurance Liégeoise
- Bijlage J Bijkomend beeldmateriaal van l'Assurance Liégeoise
- Bijlage K Meubelontwerpen door Léon Stynen en werknemers?
- Bijlage L Briefwisselingen van en naar Stynen – De Meyer

FACULTEIT ARCHITECTUUR
CAMPUS SINT-LUCAS GENT
Hoogstraat 51
9000 GENT, België
tel. + 32 9 225 10 00
info.architectuur@kuleuven.be
www.arch.kuleuven.be

